

માસ્ટર ઓફ કોમર્સ સેમેસ્ટર-૪

નાણાકીય સેવાઓમાં માર્કેટિંગ MC04EC405

ભારતના સંવિધાનના સર્જક, ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં, ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડતા સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે : ‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમના રોજિંદા કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટી કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ કરતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસ સામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસસામગ્રીનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થયા પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબ સમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

પ્રો. (ડૉ.) અમીબહેન ઉપાધ્યાય
કુલપતિશ્રી,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, જ્યોતિર્મય પરિસર,
સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે છારોડી, અમદાવાદ

લેખન :	ડૉ. સ્વાતિ સક્સેના	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રી ચીમનભાઈ પટેલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ એન્ડ રિસર્ચ, અમદાવાદ
	ડૉ. મુકેશ બાવળીયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાપર, કચ્છ
	ડૉ. જૈમીન પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, જી.એલ.એસ. યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
	ડૉ. કૃપા ભટ્ટ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, જી.એલ.એસ. યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
પરામર્શક (વિષય) :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર એન્ડ નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
	ડૉ. ધર્મેન્દ્ર મિસ્ત્રી	પ્રિન્સીપાલ, એમ.સી. શાહ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ
	ડૉ. દિપક રાસ્તે	એસોસિયેટ પ્રોફેસર, સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ
પરામર્શક (ભાષા) :	શ્રી ઘનશ્યામ ગઢવી	નિવૃત્ત આચાર્ય, સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા
	ડૉ. લીના સ્વાદિયા	એસોસિયેટ પ્રોફેસર, શ્રી પી.કે. ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, ગાંધીનગર
	ડૉ. એ.એ. શેખ	એસોસિયેટ પ્રોફેસર, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, જાદર, ઈડર
સંપાદન :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર એન્ડ નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
પ્રકાશક :	ડૉ. અજયસિંહ જાડેજા	કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
આવૃત્તિ :	નવી આવૃત્તિ :	2023

ISBN :

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

એમ.કોમ. સેમેસ્ટર-4
નાણાકીય સેવાઓમાં માર્કેટીંગ

બ્લોક-1

એકમ-1	નાણાકીય સેવાઓનું વિહંગાવલોકન	01-15
એકમ-2	નાણાકીય સેવાઓના પ્રકારો	16-37
એકમ-3	નાણાકીય સેવાઓનું બજાર પર્યાવરણ	38-76
એકમ-4	પેદાશ + કિંમત (ભાવ) + અભિવૃદ્ધિ + સ્થાન	77-89
એકમ-5	નાણાકીય સેવાઓના બજારમાં મુદ્દા અને પડકાર	90-95

-: રૂપરેખા :-

- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 નાણાકીય સેવાઓનો અર્થ
- 1.3 નાણાકીય સેવાઓનો વિકાસ
- 1.4 નાણાકીય સેવાઓની લાક્ષણિકતાઓ
- 1.5 નાણાકીય સેવાઓની ભૂમિકા
- 1.6 નાણાકીય સેવાઓનું મહત્વ
- 1.7 નાણાકીય સેવાઓની મર્યાદા
- 1.8 નાણાકીય સેવાઓમાં સુધારા અંગેના ઉપચારાત્મક પગલા
- 1.9 નાણાકીય સેવાઓના કાર્યક્ષેત્ર
- સ્વાધ્યાય

1.1 પ્રસ્તાવના

નાણાકીય સેવા એ નાણાકીય વ્યવસ્થાનો એક ભાગ છે જે વિવિધ ધિરાણ દ્વારા વિવિધ પ્રકારના સાધનો દ્વારા નાણા પ્રદાન કરે છે, જેમાં નાણાકીય સાધનો, નાણાકીય પેદાશો અને નાણાકીય સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. નાણાકીય સાધનોમાં, ચેક, હૂંડી, વચનચીટ્ટી, લેટર ઓફ ક્રેડિટ (શાખ પત્ર), વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે નાણાકીય પેદાશોમાં વિવિધ પ્રકારના મ્યુચ્યુઅલ ફંડમાં રોકાણ, વિવિધ પ્રકારના વિસ્તરણ રોકાણની તકો આ ઉપરાંત, ક્રેડિટ કાર્ડ, ડેબિટ કાર્ડ વગેરે જેવી પેદાશો પણ છે. નાણાકીય સેવાઓમાં ભાડાપટે અંગેની સેવા, આડતિયા અંગેની સેવા, ભાડે ખરીદ પદ્ધતિ દ્વારા ધિરાણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભાડાપટે અંગેની સેવા દ્વારા વિવિધ પ્રકારની સંપત્તિ માલિકી માટે અથવા ભાડે પટ્ટે પર મેળવી શકાય છે. ભાડે પટ્ટાના વિવિધ પ્રકારો છે આમ, નાણાકીય સેવાઓ વપરાશકર્તાને તેની અનુકૂળતા અનુસાર શાખ પર અને વાજબી વ્યાજ દરે કોઈ પણ સંપત્તિ મેળવવા માટે સક્ષમ કરે છે. ભારતીય નાણાકીય સેવા ઉદ્યોગમાં ઈ. સ.1990 થી મોટા ફેરફારો થયાં છે. તેના પહેલા વ્યાપારી બેંકો અને અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ એ આ ક્ષેત્રમાં પ્રભુત્વ જમાવ્યું હતું અને તેઓ ભારતીય ઉદ્યોગની નાણાકીય જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરતા હતા. આર્થિક ઉદારીકરણ પછી જ આ નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રે થોડું મહત્વ મેળવ્યું. અને હવે આ ક્ષેત્ર એક ઉદ્યોગ બની ગયું છે. હકીકતમાં, આજે વિશ્વના સૌથી મોટા ઉદ્યોગોમાંનું એક નાણાકીય સેવા ઉદ્યોગ છે.

નાણાકીય સેવા એ નાણાકીય વ્યવસ્થાનો આવશ્યક વિભાગ છે. નાણાકીય સેવાઓ એ આધુનિક અર્થતંત્રનો પાયો છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ માટે નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર અનિવાર્ય છે.

ભારતીય અર્થતંત્ર સેક્ટર તરીકે ઓળખાતા ઘણાં વિવિધ ક્ષેત્રોથી બનેલું છે. આ ક્ષેત્રોમાં વિવિધ વ્યવસાયનો સમાવેશ થાય છે જે ગ્રાહકોને માલ અને સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. ક્ષેત્રોમાં એકસાથે જૂથ થયેલ કંપનીઓ સમાન ઉત્પાદન અથવા સેવા પ્રદાન કરે છે.

દાખલા તરીકે, જે કંપનીઓ કૃષિ સેવાઓ પ્રદાન કરે છે તે કૃષિ ક્ષેત્ર બનાવે છે. કંપનીઓ જે મોબાઇલ અથવા સેલ્યુલર ટેલિફોન સેવાઓ પૂરી પાડે છે તે માહિતી સંચાર ક્ષેત્રનો ભાગ છે. અર્થતંત્રના સૌથી મહત્વપૂર્ણ વિભાગોમાંથી એક નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર છે.

નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર લોકો અને કંપનીઓને નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે. અર્થતંત્રનો આ વિભાગ બેંકો, રોકાણ ગૃહો, ધિરાણકર્તાઓ, બિન બેન્કિંગ કંપનીઓ, રિયલ એસ્ટેટ દલાલ અને વીમા કંપનીઓ સહિત વિવિધ નાણાકીય કંપનીઓથી બનેલો છે. ઉપર નોંધ્યું છે તેમ, નાણાકીય સેવાઓ ઉદ્યોગ કદાચ અર્થતંત્રનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર છે, જે કમાણી અને ઈકિવટી બજાર મૂડીકરણની દ્રષ્ટિએ વિશ્વમાં અગ્રેસર છે. મોટા સમૂહો આ ક્ષેત્રમાં પ્રભુત્વ ધરાવે છે પરંતુ તેમાં નાની કંપનીઓની વિવિધ શ્રેણીનો પણ સમાવેશ થાય છે.

1.2 નાણાકીય સેવાનો અર્થ

ઈન્ટરનેશનલ મોનેટરી ફંડ (IMF) (આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ભંડોળ)ના નાણા અને વિકાસ વિભાગ અનુસાર, ‘નાણાકીય સેવાઓ એ એવી પ્રક્રિયાઓ છે જેના દ્વારા ગ્રાહકો અથવા વ્યવસાયો નાણાકીય માલ પ્રાપ્ત કરે છે. “ઉદાહરણ તરીકે, ચૂકવણી પદ્ધતિ પ્રદાતા જ્યારે ભંડોળ સ્વીકારે છે અને ફેરબદલ કરે છે ત્યારે ચૂકવણીકારો અને પ્રાપ્તકર્તાઓ વચ્ચે નાણાકીય સેવા પ્રદાન કરે છે. આમાં કેડિટ અને ડેબિટ કાર્ડ્સ, ચેક્સ અને ECS (ઈલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર) દ્વારા ચૂકવે થયેલા ખાતાઓનો સમાવેશ થાય છે.

નાણાકીય સેવાઓ ઉદ્યોગની કંપનીઓના નાણાનું સંચાલન કરે છે. દાખલા તરીકે, નાણાકીય સલાહકાર અસ્કયામતોનું સંચાલન કરે છે અને અસીલ વતી સલાહ આપે છે. સલાહકાર સીધા રોકાણો અથવા અન્ય કોઈપણ ઉત્પાદન પ્રદાન કરતા નથી, તેના બદલે, તેઓ બચતકર્તાઓ અને જમીનગીરી અને અન્ય સાધનો બહાર પાડનારા વચ્ચે ભંડોળની હિલચાલની સુવિધા આપે છે. આ સેવા મૂર્ત સંપત્તિને બદલે અસ્થાયી કાર્ય છે. બીજી બાજુ, નાણાકીય માલ એ કાર્યો નથી. તેઓ વસ્તુઓ છે. ગીરો લોન એક સેવા જેવી લાગે છે પરંતુ તે વાસ્તવમાં એક ઉત્પાદન છે જે પ્રારંભિક જોગવાઈથી આગળ રહે છે. જમીનગીરી, બોન્ડ્સ, લોન, કોમોડિટી, રિયલ એસ્ટેટ અને વીમા પોલિસીઓ નાણાકીય માલસામાનના ઉદાહરણો છે.

કોઈપણ અર્થતંત્ર માટે સારી રીતે વિકસિત અને કાર્યક્ષમ નાણાકીય વ્યવસ્થા માનવ શરીરની રક્ત પરિભ્રમણ પ્રણાલી જેવી છે. તે કોઈપણ અર્થતંત્રમાં મૂડી નિર્માણ, સંપત્તિ નિર્માણ અને વિતરણ માટે મહત્વપૂર્ણ છે, જેમ કે શરીરના વિકાસ અને અસ્તિત્વ માટે રક્ત પરિભ્રમણ નિર્ણાયક છે.

નાણાકીય પ્રણાલીમાં મધ્યસ્થી હોય છે, જેઓ સાધનો ની મદદથી નાણા બજાર માં કાર્ય કરે છે. નિયમનકર્તાઓ મધ્યસ્થીઓની વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કરે છે. એક પ્રાચીન સભ્યતા તરીકે, ભારતીય ઉપખંડમાં હંમેશાં કાર્યકારી નાણાકીય વ્યવસ્થાના કેટલાક પ્રાથમિક સ્વરૂપ હતા. આ પ્રારંભિક યુગની નાણાકીય પ્રણાલીએ ઇતિહાસમાં વિશ્વના જીડીપી યોગદાનને 32% જેટલું સમર્થન આપ્યું હતું. જો કે, જેમ જેમ સમયનો તીર આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ વિખંડિત ભારતીય ઉપખંડે સામાજિક-આર્થિક વિકાસની દ્રષ્ટિએ વિશ્વ સાથેની ગતિ ગુમાવી દીધી.

1.3 નાણાકીય સેવાનો વિકાસ

સ્વતંત્રતા પૂર્વેનો યુગ, ખાસ કરીને 1857 થી 1947નો સમયગાળો, આધુનિક

“ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થા”ના પુનર્જન્મ માટે મિશ્ર સમય હતો. આ યુગમાં, નાણાકીય વ્યવસ્થા પ્રાથમિક નાણાકીય બજારની રચનાઓ સાથે અત્યંત અનોપચારિક હતી. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ થોડો આકાર લઈ રહ્યા હતા અને લાંબાગાળાના ધિરાણ માટે મૂડી પ્રવાહ અસ્તિત્વમાં ન હતો.

સ્વતંત્રતા પછી રાજકીય નેતૃત્વએ સમાજવાદી આદર્શોની તરફેણ કરી અને આયોજિત આર્થિક વિકાસનો અભિગમ અપનાવ્યો. આ અભિગમ માટે સરકારી નિયંત્રણ હેઠળ નાણાકીય સંસાધનોના વિતરણની જરૂર હતી. નિયંત્રણની આ જરૂરિયાત ભારતીય રિઝર્વ બેંક (સ્થાપિત: 1935 રાષ્ટ્રીયકૃત: 1949) થી શરૂ થતી નાણાકીય સંસ્થાઓની જાહેર માલિકીમાં પરિણમી. વર્ષ 1956માં, ઈમ્પીરીયલ બેન્ક સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા બની. આ જ વર્ષે, રાજકીય નેતૃત્વએ ભારતની લાઈફ ઈન્સ્યોરન્સ કંપની (LIC) બનાવવા માટે 245 વીમા કંપનીઓ અને પ્રોવિડન્ટ સોસાયટીનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું. વર્ષ 1969 માં, તેઓએ 14 બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું, વર્ષ 1980 માં સમાન વાર્તાનું પુનરાવર્તન થયું, અને સરકારે વધુ 6 બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું. આ યુગમાં ‘યુનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા’ (1964) જેવી સરકાર-નિયંત્રિત નવી સંસ્થાઓની સ્થાપના પણ જોવા મળી જેણે દેશમાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડ ઉદ્યોગને જન્મ આપ્યો. વીમા ઉદ્યોગ પર સરકારનું નિયંત્રણ હતું અને વર્ષ 1972માં જનરલ ઈન્સ્યોરન્સ કોર્પોરેશન (GIC)ની સ્થાપના આ પકડને મજબૂત કરે છે.

મૂડીબજાર સાથે ઉદ્યોગની સંલગ્નતા સુધરવાની શરૂઆત થઈ છે. નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ લિમિટેડ (એનએસઈ અંદાજિત 1992, 1994 માં કામગીરી શરૂ કરી), સ્ટોક હોલ્ડિંગ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા, આઈસીઆઈસીઆઈ સિક્યોરિટીઝ એન્ડ ફાઈનાન્સ લિમિટેડ (એસ્ટ 1995, 2000 માં ઈલેક્ટ્રોનિક બ્રોકરેજ પ્લેટફોર્મ શરૂ) જેવી કેટલીક મહત્વપૂર્ણ સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. ભારતીય નાણાકીય પ્રણાલીના ભાગરૂપે સુરક્ષા બજારોમાં સેબીના કાર્યક્ષેત્ર હેઠળ નોંધપાત્ર પરિવર્તન જોવા મળ્યું છે. ‘નવા મુદ્દા’ ની સુવિધા માટે નિષ્ણાત બજાર મધ્યસ્થીઓએ પ્રાથમિક બજારમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવવાનું શરૂ કર્યું. પ્રાથમિક બજારમાં આવેલ પરિવર્તનની અસર ગૌણ બજાર પર પણ પડી. વર્ષ 1992માં, NSE એ સ્કીન આધારિત ટ્રેડિંગની રજૂઆત કરી. આ વિક્ષેપકારક પરિચયએ વધુ પારદર્શિતા, સમાવેશિતા અને પ્રવાહિતા સાથે ગૌણ બજારની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાને બદલી નાખી. બીજો મોટો વિક્ષેપજનક ફેરફાર એ બે થાપણદારોની સ્થાપના હતી, જેમ કે નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝિટરી લિમિટેડ (એનએસડીએલ, એસ્ટ. 1996), સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસિસ લિમિટેડ (સીડીએસએલ, એસ્ટ. 1999) ધ ડિપોઝિટરી એક્ટ, 1996ના અમલ સાથે. એનએસડીએલ અને સીડીએસએલ લગભગ તમામ ટ્રેડેડ શેરનું ડીમટીરિયલાઈઝડ, અને માલિકીનું ટ્રાન્સફર હવે બુક-એન્ટ્રી સિસ્ટમ દ્વારા કરવામાં આવે છે. એક નોંધપાત્ર ઘટના ભારતમાં ડેરિવેટિવ ટ્રેડિંગની શરૂઆત હતી, જે વર્ષ 2001માં શરૂ થઈ હતી.

બે ક્ષેત્રો કે જેમને તેમની બાકી શાખની જરૂર છે તે છે વીમા અને મ્યુચ્યુઅલ ફંડ અને, 1991 પછીનો સમયગાળો ખાસ કરીને આ ક્ષેત્રો માટે સારો હતો. વિવિધ રાષ્ટ્રીય અને વિદેશી સંસ્થાઓ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ ક્ષેત્રમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કરે છે અને ક્ષેત્રના વૈવિધ્યકરણ તરફ દોરી જાય છે. IRDA (ઈરડા)ના નિયમનકારી કાર્યક્ષેત્ર હેઠળ, વીમા ક્ષેત્ર રાષ્ટ્રીય અને વિદેશી ખેલાડીઓની ભાગીદારી સાથે વધુ શિસ્તબદ્ધ અને ગતિશીલ ક્ષેત્ર બની ગયું છે. ગ્રાહકોના વધુ વ્યાપક સમાવેશ સાથે અત્યંત વૈવિધ્યસભર પ્રોડક્ટ પોર્ટફોલિયો સાથેના આ ક્ષેત્રે ભારતમાં નાણાકીય વ્યવસ્થાને પણ મજબૂત બનાવી છે.

1991 પછીના યુગે કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ, ટેકનિકલ સલાહ સૂચનો, કસ્ટોડિયન સેવા પૂરી પાડનારા, પોર્ટફોલિયો મેનેજર, વિદેશી સંસ્થાકીય રોકાણકારો (FII) જેવા

સંગઠનાત્મક માળખાના નવા પ્રકાર સાથે ભારતીય નાણાકીય પ્રણાલીમાં પરિવર્તન લાવી અર્થતંત્રમાં ખૂબ જરૂરી ગતિશીલતા આવી.

ભારતીય નાણાકીય પદ્ધતિ

આજે પુનરુત્થાન પામતા ભારતમાં એકદમ વિકસિત અને જટિલ નાણાકીય વ્યવસ્થા છે. જો કે એક દેશ તરીકે આપણે આ તબક્કે પહોંચવામાં ઘણો સમય બગાડ્યો છે. આપણે હજુ પણ સમાજવાદી યુગના નશામાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે સંઘર્ષ કરી રહ્યા છીએ. એ વાતમાં બે મત નથી કે જો ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થા મજબૂત બને અને કાર્યક્ષમ બને, તો આપણો દેશ 'સૌ માટે સમૃદ્ધિ'નો ધ્યેય હાંસલ કરી શકે છે.

1.4 નાણાકીય સેવાઓની લાક્ષણિકતાઓ

નાણાકીય સેવાઓની મહત્ત્વની લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે :

1. **નાણાકીય સેવાઓ ગ્રાહક કેન્દ્રિત હોય છે :** નાણાકીય સેવાઓ સામાન્ય રીતે ગ્રાહક કેન્દ્રિત હોય છે. નાણાકીય સેવાઓ ગ્રાહકની જરૂરિયાતને આધારે પ્રદાન કરવામાં આવે છે, ઉદાહરણ તરીકે, ગ્રાહકની જરૂરિયાતને આધારે, ઔદ્યોગિક ગ્રાહકને ભાડાપટ્ટે ધિરાણની સેવાની જરૂર પડી શકે છે, જ્યારે બજારમાં નવો ઇકિવટી શેર જારી કરતી કંપની દ્વારા મર્યન્ટ બેન્કરની સેવાઓની જરૂર પડી શકે છે.
2. **નાણાકીય સેવાઓ આપતી પેઢીઓ સતત ગ્રાહકો સાથે સંપર્કમાં રહે છે :** અન્ય સેવા કંપનીઓની જેમ નાણાકીય સેવાઓની પેઢીઓ પણ સતત તેમના ગ્રાહકો સાથે સંપર્કમાં રહે છે, જેથી તેઓ તેમના ગ્રાહકોની ચોક્કસ જરૂરિયાતો શું છે તે સારી રીતે જાણી અને સમજી શકે અને તેમની જરૂરિયાત પૂરી કરી શકે તેવી પેદાશોની રચના કરી શકે.
3. **નાણાકીય સેવાઓ અદૃશ્ય સ્વરૂપની હોય છે :** નાણાકીય સેવાઓ અદૃશ્ય સ્વરૂપની હોય છે એટલે કે તેને જોઈ કે સ્પર્શી શકાતી નથી. વર્તમાન અત્યંત સ્પર્ધાત્મક વૈશ્વિક વાતાવરણમાં, બ્રાન્ડ ઇમેજ ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ બાબત છે. જ્યાં સુધી નાણાકીય પેદાશો અને સેવાઓ પ્રદાન કરતી નાણાકીય સંસ્થાઓની છબી સારી ન હોય અને તે તેમના ગ્રાહકોના વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ ન થાય, ત્યાં સુધી તેઓ બજારમાં સફળ થઈ શકશે નહીં.
4. **નાણાકીય સેવાઓ નાશવંત સ્વરૂપની હોય છે :** નાણાકીય સેવાઓ સંગ્રહિત કરી શકાતી નથી. એટલે કે તે નાશવંત સ્વરૂપની હોય છે. અન્ય સેવાઓની જેમ, નાણાકીય સેવાઓને પણ માંગ અને પુરવઠા વચ્ચે સમતુલા જાળવવી ખૂબ જ જરૂરી હોય છે. એટલે કે જ્યારે જ્યારે ગ્રાહકોને નાણાકીય સેવાની જરૂર હોય ત્યારે ગ્રાહકોને તે સેવા પૂરી પાડવાની હોય છે. આમ માંગ અને પુરવઠા વચ્ચે સંકલન ખૂબ જ જરૂરી છે.
5. **નાણાકીય સેવાઓમાં માનવતત્ત્વ કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે :** નાણાકીય સેવાઓ માનવતત્ત્વ દ્વારા પ્રભુત્વ ધરાવે છે. આમ, નાણાકીય સેવાઓ એ શ્રમલક્ષી છે. ગુણવત્તાયુક્ત નાણાકીય સેવા અને પેદાશોનું માર્કેટિંગ કરવા માટે તથા તેને સફળ બનાવવા માટે સક્ષમ અને કુશળ કર્મચારીઓની ખુબ જ જરૂર હોય છે.
6. **નાણાકીય સેવાઓ ત્રણ પ્રકારની હોઈ શકે છે :** નાણાકીય સેવાઓ ત્રણ પ્રકારની હોઈ શકે છે એટલે કે ફંડ આધારિત અથવા ફી આધારિત અથવા બંને પ્રકારની.

ફી આધારિત સેવાઓના કિસ્સામાં, સલાહકાર તરીકેનું કાર્ય પ્રબળ છે. શેર બહાર પાડવા અંગેનું સંચાલન, બહાર પાડેલ શેરના રજિસ્ટ્રાર, મર્યન્ટ બેંકિંગ, જામીનગીરીની કિંમત વગેરે સલાહકારી નાણાકીય સેવાઓના થોડા ઉદાહરણો છે.

7. **નાણાકીય સેવાઓ બધા ગ્રાહકો માટે સમાન હોતી નથી :** નાણાકીય સેવાઓ જુદા જુદા ગ્રાહકો માટે તેમની જરૂરિયાત મુજબ જુદી જુદી હોય છે. તે બધા ગ્રાહકો માટે સમાન ન હોઈ શકે. નાણાકીય સેવાઓ એક ગ્રાહકથી બીજામાં બદલાય છે. સંસ્થાકીય અસીલની જરૂરિયાતો વ્યક્તિગત અસીલની જરૂરિયાતો કરતા અલગ હોય છે. ગ્રાહકોની જરૂરિયાતોનું વિશ્લેષણ કર્યા પછી, નાણાકીય સંસ્થાઓ ગ્રાહકોને તેમની જરૂરિયાતોને આધારે નાણાકીય સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. દા. ત. યુવાન કમાનાર વ્યક્તિ નિવૃત્ત કે વૃદ્ધ વ્યક્તિ કરતા પ્રમાણમાં વધુ જોખમ લઈ શકે છે. આથી તેની નાણાકીય જરૂરિયાતો નિવૃત્ત કે વૃદ્ધ વ્યક્તિ કરતા જુદી જ હશે.
8. **નાણાકીય સેવા એ માહિતી આધારિત ઉદ્યોગ છે :** નાણાકીય સેવા ઉદ્યોગ એ માહિતી આધારિત ઉદ્યોગ છે. તેમાં માહિતીનું સર્જન, પ્રસાર અને ઉપયોગનો સમાવેશ થાય છે. નાણાકીય સેવાઓના ઉત્પાદનમાં માહિતી એક આવશ્યક ઘટક છે.

1.5 નાણાકીય સેવાઓની ભૂમિકા

કોઈ પણ રાષ્ટ્રના અર્થતંત્રના વિકાસમાં નાણાકીય સેવાઓની ભૂમિકા ખુબ જ મહત્વની છે. નાણાકીય સેવાઓની ભૂમિકા સમજાવવા માટે એ સમજવું જરૂરી છે કે આ ક્ષેત્ર અર્થતંત્રમાં નાણાના પ્રવાહનું નેતૃત્વ કરે છે, તેનું સંચાલન કરે છે અને તેનું નિયંત્રણ કરે છે. વિકસિત દેશોએ હંમેશા મજબૂત નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર દર્શાવ્યું છે. નાણાકીય સેવાઓની મુખ્ય ભૂમિકા નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે :

1. **વ્યવસાયોના વિકાસ માટે મદદ કરે છે :** કોઈ પણ વ્યવસાયને વિકાસ કરવા માટે મોટા પાયે નાણાની જરૂર પડે છે. તેમજ વ્યવસાયને વિકાસ કરવા માટે શરૂમાં જોખમ પણ ઉપાડવું પડે છે જેને કારણે ખુબ જ મોટી ખોટ થવાની સંભાવના રહે છે. નાણાકીય સેવાઓ વ્યવસાયોના વિકાસ માટે તેમને જરૂરી નાણાકીય સહાય, તથા ખોટ અંગેની બાંધધરી વગેરે આપીને મદદ કરે છે. કંપનીઓ દ્વારા આપવામાં આવેલી લોનનો ઉપયોગ સ્થિર અસ્ક્યામતો ખરીદવા અને / અથવા અન્ય ભંડોળ ઊભુ કરવાના સ્ત્રોતોમાં રોકાણ કરવા માટે થાય છે.
2. **ધંધાકીય એકમની મૂડીમાં વૃદ્ધિ કરે છે. :** ધંધાકીય એકમની કાયમી મૂડી અને કાર્યશીલ મૂડી બંને પ્રકારની મૂડીમાં વધારો કરવાનું કાર્ય નાણાકીય સેવાઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. નાણાકીય સેવાઓ અર્થતંત્રમાં ઈ. શેર, પ્રેફરેન્સ શેર, ડિબેન્યર્સ, ટૂંકાગાળાની અને લાંબાગાળાની લોન, બોન્ડ વગેરે દ્વારા એકમની મૂડીને પ્રોત્સાહન આપીને એકમની મૂડીમાં વૃદ્ધિ કરે છે.
3. **ઉદ્યોગ સાહસિકતા વૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપે છે :** નાણાકીય સેવાઓ નવા નવા ઉદ્યોગ સાહસિકોને નવા નવા ઉદ્યોગો શરૂ કરવા માટે નાણાકીય મદદ ઉપરાંત પ્રોત્સાહન પણ આપે છે નાણાકીય સેવાઓ તેમના વ્યવસાય માટે ભંડોળ અને રોકાણકારોની શોધમાં રહેલા સાહસિકો માટે પણ ઉપલબ્ધ છે. બેંકો નવા

સાહસિકોને સરળતાથી લોન આપતી નથી, પરંતુ બજારના અન્ય ખેલાડીઓ આ ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાત છે. એન્જલ રોકાણકારો, સાહસ મૂડી, લોન સેવાઓ, સલાહકાર તરીકેની સેવાઓ વગેરે ભારતમાં ઉદ્યોગસાહસિકતાના વિકાસમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે અને ખૂબ જ મદદરૂપ થાય છે.

4. ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર એટલે કે માળખાગત સુવિધાઓનો વિકાસ કરે છે : નાણાકીય સેવાઓનું એક મહત્વનું કાર્ય માળખાગત સુવિધાઓનો વિકાસ કરવાનો છે. માળખાગત સુવિધાઓ સાથે સંકળાયેલ કંપનીઓમાં રોકાણ આ ક્ષેત્રમાં ખાનગી ક્ષેત્રની કંપનીઓની વધુ સંડોવણીને પ્રોત્સાહન આપશે. જેને કારણે આ ક્ષેત્રનો ઝડપી વિકાસ શક્ય બને છે.
5. નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડતી કંપનીઓ વચ્ચે તંદુરસ્ત સ્પર્ધાનું વાતાવરણ ઊભું થાય છે : એક વિશાળ અને વિસ્તૃત નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર અને બજાર રોકાણકારોના હાથમાં તેમના નાણાનું રોકાણ કરવાની પસંદગી આપે છે. સેવાઓ જેટલી સારી હશે તેટલા જ પ્રમાણમાં કંપની પાસે વધુ ગ્રાહકો હશે. આ સ્થિતિ વિવિધ નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડતી કંપનીઓ વચ્ચે સ્પર્ધા સુનિશ્ચિત કરે છે જે રોકાણકારોને દેશની જાહેર જનતા અને દેશના વ્યવસાયોને લાભ આપે છે.
6. મુક્ત અને સરળ વેપારને પ્રોત્સાહન આપે છે : નાણાકીય સેવાઓ રોકાણકારો અને જનતા માટે પસંદગીના વિવિધ વિકલ્પોની ઉપલબ્ધતા કરાવે છે તેમજ વિશ્વાસપાત્ર બેંકો અને કંપનીઓ દ્વારા મધ્યસ્થી અને અવરોધ વિના વેપારની ખાતરી આપે છે જેને કારણે મુક્ત અને સરળ વેપારને પ્રોત્સાહન મળે છે. તેમજ તે માલસામાન અને સેવાઓના સ્થાનિક અને વિદેશી વેપારના વિકાસમાં પણ મદદ કરે છે.
7. નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર એ નાણાની વિવિધ બાબતો માટેનું નેટવર્ક છે : નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર એ કોઈ એક કંપની કે બેંક નથી. તેના બદલે, તે નાણાની વિવિધ બાબતો માટે સાથે મળીને કામ કરતી કંપનીઓનું નેટવર્ક છે. દા.ત. કોઈ વ્યક્તિ પાસે ફાજલ પૈસા છે. અને તે વ્યક્તિ કેટલીક રકમ બેંકમાં બચાવે છે અને બાકીની રકમ શેરબજારમાં રોકાણ કરે છે. તે સ્ટોક પર ઊંચું વળતર મેળવે છે અને નફો કમાય છે. તે હવે કાર ખરીદવાનું નક્કી કરે છે અને તેનો વીમો કરાવે છે. આ સ્થિતિમાં, એ ખ્યાલ આવે છે કે વ્યક્તિ નાણા બજારના વિવિધ વિભાગો સાથે કેવી રીતે જોડાયેલ છે, તેમજ તે વ્યક્તિ એ જે કંપનીઓ સાથે વ્યવહાર કર્યો છે તે અન્ય સેવા પ્રદાતાઓ સાથે જોડાયેલ હોય છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણ દ્વારા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે નાણાકીય સેવાઓનું એક વિશાળ આંતરિક રીતે જોડાયેલ નેટવર્ક મૂડીના સતત પ્રવાહને સુનિશ્ચિત કરે છે જેને આપણે બજારમાં તરલતા તરીકે ઓળખીએ છીએ. એટલે કે નાણાકીય સેવાઓ બજારમાં તરલતા જાળવી રાખે છે.
8. શાખ અને લોનની ઉપલબ્ધતા સરળ બનાવે છે : શાખ અને લોન પણ આ નાણાકીય વ્યવસ્થાના પૈડા છે. નાણા ઉછીના લેવા અને ધિરાણ આપવું અને વ્યાજ સાથે તેને પરત ચૂકવવું એ મૂડી વેપારની વર્ષો જૂની પદ્ધતિ છે, પરંતુ જ્યારે આવક ઓછી હોય છે ત્યારે સમસ્યાઓ ઉભી થાય છે. બજારમાં નાણાની વધુ માંગને કારણે લોન અને તેની ચૂકવણી વચ્ચે ભારે અસંતુલન બને છે. ભારતમાં, ઘણી કંપનીઓ અને વ્યક્તિઓ લોન અને બાકી કેડિટ લેણાંની ચૂકવણી કરવામાં અસમર્થ છે. આ અર્થતંત્રના પતન અને લીવરેજ અને દેવાના નિર્માણનું કારણ બને છે.

આ ક્ષેત્રને ખરીદનારના પ્રકાર પર વધુ ધ્યાન આપીને નિયંત્રિત કરવું જોઈએ.

9. **નોકરીઓનું સર્જન કરે છે :** નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર નોકરીઓના સર્જનની ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે . નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રને વિવિધ પ્રકારના કૌશલ્યો ધરાવતા વિવિધ પ્રકારના કર્મચારીઓની જરૂર પડે છે. જેમ કે સંચાલન અંગેનું કૌશલ્ય, એકાઉન્ટિંગ, કાયદો, IT (માહિતી તકનિક) વગેરે. નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રને ખરેખર કુશળ કર્મચારીઓની ખુબ જ જરૂર છે. ભારતની ટોચની 250 કંપનીઓના અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે કુલ નોકરીઓમાંથી લગભગ 28% નોકરીઓ નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રમાં છે. આ કામદારો અને સમુદાય બંને માટે મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તે સામાન્ય લોકોમાં નાણાકીય બજાર કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તેની વધુ સમજણ તરફ દોરી જાય છે.
10. **અર્થતંત્રમાં સંતુલન જાળવવામાં મદદ કરે છે. :** નાણાકીય સેવા પ્રણાલી મૂડી બજારના વૈવિધ્યકરણમાં મદદ કરે છે અને સરકાર અને કેન્દ્રીય સત્તાવાળાઓ પાસેથી તેનો ઈજારો દૂર કરે છે. તે ખાનગી કંપનીઓના રોકાણને વધુ પ્રોત્સાહિત કરે છે અને બજારની અંદર, નવા સંશોધન અને, સુવિધાઓની વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આનાથી તે અર્થવ્યવસ્થાને અચાનક થતા નુકસાનના આંચકાથી પણ બચાવે છે. આ સંજોગોમાં, સરકારી અને ખાનગી નાણાકીય સેવા કંપનીઓ બંને અર્થતંત્રના સંતુલન અને સરળ કાર્ય માટે જવાબદાર છે.

1.6 નાણાકીય સેવાઓનું મહત્વ

નાણાકીય સેવાઓની હાજરી જ છે જે દેશને તેની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. નાણાકીય સેવાઓને કારણે જ આર્થિક વૃદ્ધિ તરફ દોરી જતા તમામ ક્ષેત્રોમાં વધુ ઉત્પાદન થાય છે. અને આ આર્થિક વૃદ્ધિનો લાભ લોકો પર આર્થિક સમૃદ્ધિના સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે જેમાં વ્યક્તિ ઉચ્ચ જીવનધોરણનો આનંદ માણે છે. અહીં નાણાકીય સેવાઓ ભાડે ખરીદ પદ્ધતિ દ્વારા વિવિધ ગ્રાહકલક્ષી ઉત્પાદનો મેળવવા માટે વ્યક્તિને સક્ષમ કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં, એવી અનેક નાણાકીય સંસ્થાઓ છે જે નફો પણ કમાય છે. આ નાણાકીય સંસ્થાઓની હાજરી રોકાણ, ઉત્પાદન, બચત વગેરેને પ્રોત્સાહન આપે છે.

નીચેના મુદ્દાઓમાં નાણાકીય સેવાઓના મહત્વને રજૂ કરે છે.

1. **રોકાણની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપે છે :** નાણાકીય સેવાઓની હાજરી પેદાશોની વધુ માંગ ઉભી કરે છે અને ગ્રાહકની માંગને પહોંચી વળવા ઉત્પાદક વધુ રોકાણ માટે જાય છે. આ તબક્કે, નાણાકીય સેવાઓ નવા શેર બજારમાં બહાર પાડતી વખતે મર્યન્ટ બેન્કરના રૂપમાં રોકાણકારના બચાવમાં આવે છે, જે ઉત્પાદકને મૂડી એકત્ર કરવામાં સક્ષમ બનાવે છે. આમ નાણાકીય સેવાઓની મદદથી રોકાણકાર શેરબજાર દ્વારા વધુ ભંડોળ એકત્ર કરવામાં સફળ બને છે. નાણાકીય સેવાઓને કારણે વિદેશમાંથી પણ રોકાણ આકર્ષાય છે. આડતિયા અને ભાડા પટ્ટા કરાર કરતી કંપનીઓ સ્થાનિક અને વિદેશી બંને ઉત્પાદકોને માત્ર પેદાશો વેચવા માટે જ નહીં પરંતુ વધુ ઉત્પાદન માટે આધુનિક મશીનરી તથા ટેકનોલોજી પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ સક્ષમ કરે છે.
2. **બચતને પ્રોત્સાહન આપવાનું કાર્ય કરે છે :** મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ જેવી નાણાકીય સેવાઓ વિવિધ પ્રકારની બચત માટે પૂરતી તક પૂરી પાડે છે. વાસ્તવમાં, વિવિધ પ્રકારના

રોકાણ વિકલ્પો પેન્શનરો તેમજ વયોવૃદ્ધ લોકોની સુવિધા માટે ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે છે જેથી કરીને તેમને વધારે જોખમ વિના રોકાણ પર વાજબી વળતરની ખાતરી મળી શકે. તેમજ પોતાની બચતની વૃદ્ધિમાં રસ ધરાવતા લોકો માટે, પુનઃરોકાણની વિવિધ તકો પૂરી પાડવામાં આવે છે. સરકાર દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કાયદાઓ વિવિધ નાણાકીય સેવાઓના કામકાજને એવી રીતે નિયંત્રિત કરે છે કે આ નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા બચત કરનારા લોકોના હિતોનું ખૂબ જ રક્ષણ થાય છે.

3. **જોખમોમાં ઘટાડો કરે છે :** વીમા કંપનીઓની હાજરી દ્વારા નાણાકીય સેવાઓ તેમજ ઉત્પાદકો બંનેના જોખમો ઓછા કરવામાં આવે છે. વિવિધ પ્રકારના જોખમો આવરી લેવામાં આવ્યા છે જે માત્ર વધઘટ થતી વ્યાપારી પરિસ્થિતિઓથી જ નહીં પરંતુ કુદરતી આફતોથી થતા જોખમોથી પણ રક્ષણ આપે છે. વીમો એ માત્ર નાણાનો સ્ત્રોત નથી પણ જોખમો ઘટાડવા ઉપરાંત બચતનો સ્ત્રોત પણ છે. આ પાસાને ધ્યાનમાં લેતા, સરકારે માત્ર જીવન વીમાનું ખાનગીકરણ કર્યું નથી પરંતુ IRDA, 1999 (વીમા નિયમનકારી અને વિકાસ સત્તામંડળ) તરીકે ઓળખાતી વીમા કંપનીઓ માટે એક નિયમનકારી સત્તાની સ્થાપના પણ કરી છે.
4. **મહત્તમ વળતર પ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ બનાવે છે :** નાણાકીય સેવાઓની હાજરી ઉદ્યોગપતિઓને તેમના વળતરને મહત્તમ કરવામાં સક્ષમ બનાવે છે. વાજબી દરે ધિરાણની ઉપલબ્ધતાને કારણે આ શક્ય છે. ઉત્પાદકો અસ્કયામતો મેળવવા માટે વિવિધ પ્રકારની ધિરાણ સુવિધાઓ મેળવી શકે છે. અમુક કિસ્સાઓમાં, તેઓ ખૂબ ઊંચા મૂલ્યની અમુક મિલકતો ભાડે પણ લઈ શકે છે. દલાલ તરીકે અથવા મધ્યસ્થી તરીકે સેવા આપતી કંપનીઓ વિકેતા તેમજ ઉત્પાદકને તેમનું વેચાણ વધારવા માટે સક્ષમ બનાવે છે જે નફો પણ વધારે છે. સખત સ્પર્ધામાં પણ, ઉત્પાદકો તેમના પેદાશોને ઓછા માર્જિન પર વેચવાની સ્થિતિમાં હશે. શેરના ઊંચા વેચાણ સાથે, તેઓ તેમના વળતરને મહત્તમ કરવામાં સક્ષમ છે.
5. **વધુ ઉપજની ખાતરી આપે છે :** પહેલેથી જ જોયું તેમ, વળતર અને ઉપજ વચ્ચે સૂક્ષ્મ તફાવત છે. તે ઉપજ છે જે વધુ ઉત્પાદકોને બજારમાં પ્રવેશવા માટે આકર્ષે છે અને ગ્રાહકની માંગને પહોંચી વળવા તેમના ઉત્પાદનમાં વધારો કરે છે. નાણાકીય સેવાઓ ઉત્પાદકને માત્ર વધુ નફો કમાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે તેવું નથી પરંતુ તેમની સંપત્તિને પણ મહત્તમ કરે છે. નાણાકીય સેવાઓ તેમની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરે છે અને તેમને વૈવિધ્યકરણ માટે પ્રેરિત કરે છે. શેરબજાર અને વિવિધ પ્રકારના અન્ય બજાર રોકાણકાર માટે ઉચ્ચ ઉપજ મેળવવા માટે પૂરતી તકો પૂરી પાડે છે.
6. **અર્થતંત્રમાં આર્થિક વૃદ્ધિ થાય છે :** અર્થતંત્રના વિકાસ માટે તમામ ક્ષેત્રોનો વિકાસ જરૂરી છે. નાણાકીય સેવાઓ કૃષિ, ઔદ્યોગિક અને સેવા એમ ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં ભંડોળનું સમાન વિતરણ સુનિશ્ચિત કરે છે જેથી કરીને ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં પ્રવૃત્તિઓ સંતુલિત રીતે ફેલાયેલી રહે . આનાથી અર્થતંત્રનો સંતુલિત વિકાસ થાય છે જેના પરિણામે રોજગારીની તકોમાં પણ વધારો થાય છે. નાણાકીય સેવાઓને કારણે સેવા ક્ષેત્રનો વિકાસ થાય છે તે દેશના અર્થતંત્રમાં આર્થિક વૃદ્ધિ લાવે છે અને એ કોઈપણ અર્થતંત્રના વિકાસની મહત્વપૂર્ણ નિશાની છે. સારી રીતે વિકસિત દેશમાં, સેવા ક્ષેત્ર મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે અને તે અન્ય બે ક્ષેત્રો કરતાં અર્થતંત્રમાં વધુ ફાળો આપે છે.
7. **આર્થિક વિકાસ ઝડપી બનાવે છે :** નાણાકીય સેવાઓ ગ્રાહકોને વિવિધ પ્રકારની

પેદાશો અને સેવાઓ મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે જેના દ્વારા તેઓ તેમના જીવનધોરણમાં સુધારો કરી શકે છે. કાર, મકાન અને અન્ય આવશ્યક તેમજ વૈભવી વસ્તુઓની ખરીદી ભાડે ખરીદ પદ્ધતિ દ્વારા તેમજ લીઝિંગ (ભાડપટે) અને હાઉસિંગ ફાઇનાન્સ (ગૃહ ધિરાણ) કંપનીઓ દ્વારા શક્ય બને છે. આમ, ઉપભોક્તા જ્યારે નાણાકીય સેવાઓની મદદથી તેણે મેળવેલી અસ્કયામતોનો લાભ ઉઠાવતા હોય ત્યારે એક તરફ આ પેદાશોની માંગ વધે છે તો બીજી તરફ ઉપભોક્તાને બચત કરવાની પણ ફરજ પડે છે. આ બચતનું જ્યારે તેના દ્વારા નાણા બજાર કે મૂડી બજારમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે બચત ઔદ્યોગિક એકમો માટે મૂડી પૂરી પાડે છે અને ઔદ્યોગિક એકમો મોટા પાયે ઉત્પાદન કરી શકે છે તેમના ઉદ્યોગનું વિસ્તરણ કરી શકે છે. તદુપરાંત નવા એકમો અને એકમોના વિસ્તરણને કારણે રોજગારીની નવી તકોનું પણ સર્જન થાય છે. આમ લોકોની અને રાષ્ટ્રની આવકમાં પણ વધારો થાય છે જે દેશના આર્થિક વિકાસને ઝડપી બનાવે છે.

8. નાણાકીય સેવાઓ સરકાર માટે એક મોટું વરદાન છે : નાણાકીય સેવાઓની હાજરી સરકારને આવક અને મૂડી ખર્ચ બંનેને પહોંચી વળવા ટૂંકા ગાળાના અને લાંબા ગાળાના ભંડોળ એકત્ર કરવા સક્ષમ બનાવે છે. નાણા બજાર દ્વારા, સરકાર ટ્રેઝરી બિલના સાધન દ્વારા ટૂંકા ગાળાના ભંડોળ એકત્ર કરે છે. આ વાણિજ્યિક બેંકો દ્વારા તેમના થાપણદારોના પૈસામાંથી ખરીદવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, સરકાર નાણાકીય બજાર સિવાયના સરકારી જામીનગીરીના બજારમાં સરકારી જામીનગીરીના વેચાણ દ્વારા લાંબા ગાળાના ભંડોળ એકત્ર કરવામાં સક્ષમ છે. સરકારની વિદેશી વિનિમય જરૂરિયાતો પણ વિદેશી વિનિમય બજારમાં પૂરી કરી શકાય છે. કોઈપણ સરકાર માટે સૌથી મહત્વનો ફાયદો એ છે કે કોઈપણ મિલકત ગીરવે મૂક્યા વિના જામીનગીરીના નાણામાં વધારો કરી શકાય છે. આ રીતે, નાણાકીય સેવાઓ સરકાર માટે એક મોટું વરદાન છે.

1.7 નાણાકીય સેવાઓની મર્યાદા

ભારતમાં નાણાકીય સેવાઓની કેટલીક મહત્વપૂર્ણ ખામીઓ છે જે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે :

1. નાણાકીય સેવા હજુ સુધી સંપૂર્ણ રીતે વિકસિત થઈ નથી : ભારતમાં નાણાકીય સેવાની એક મહત્વની ખામી એ છે કે તે હજુ સુધી સંપૂર્ણ રીતે વિકસિત થઈ નથી. મૂડી બજારના લાંબાગાળાના ધિરાણના સ્ત્રોત જેવા કે ઇકિવટી અને દેવા (ડિબેન્ચર) વગેરેનો વ્યાપ હજી ઘણો ઓછો છે. તે હજી પર્યાપ્ત માત્રામાં સાહસ મૂડી પ્રદાન કરવામાં પણ નિષ્ફળ જાય છે. બેંક સિવાયની નાણાકીય સંસ્થાઓનો વિકાસ પણ ખૂબ જ નબળો છે. નાણાકીય સેવાઓ દ્વારા સાહસ મૂડી વિશે બહુ જ ઓછી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે જે સામાન્ય રીતે ઊંચા વળતર માટે જોખમી રોકાણ કરે છે. નાણાકીય ધનતા જેને GNP (કાચી રાષ્ટ્રીય પેદાશ) સાથે પ્રવાહી જવાબદારીઓના ગુણોત્તર તરીકે માપી શકાય છે, તેના સંદર્ભમાં પણ આ નાણાકીય વ્યવસ્થા ખૂબ જ અપૂરતી છે. આ તમામ સૂચકાંકો આપણા દેશમાં પ્રવર્તતી અવિકસિત નાણાકીય વ્યવસ્થાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.
2. નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રમાં ભંડોળની તંગી છે : નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રની બીજી મહત્વની ખામી એ છે કે તે સતત વધતી જતી અને મોટા પાયે જરૂરી નાણાકીય જરૂરિયાતો માટે અપૂરતી છે, ખાસ કરીને મોટા ઉદ્યોગોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે

એકદમ અપૂરતી છે. તદુપરાંત, નાના ઉદ્યોગો પણ તીવ્ર રીતે નાણાની અછતનો સામનો કરી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત, વિદેશી ભંડોળની સુરક્ષા અને જાળવણી કરવી પણ મુશ્કેલ અને ખર્ચાળ બની રહી છે. આમ નાણાકીય ભંડોળની અછતના પરિણામે ઉદ્યોગોનું વિસ્તરણ કરવાનું કાર્ય ખૂબ જ મુશ્કેલ બની રહ્યું છે.

3. **અસંતોષકારક વ્યાજ દરનું માળખું :** ટૂંકાગાળા મધ્યમ ગાળા તથા લાંબાગાળા જેવી વિવિધ પ્રકારની લોન માટે વ્યાજ દરનું માળખું ખૂબ જ ઓછું સંતોષકારક છે. આ વ્યાજના દરો યોગ્ય નથી અને એક બીજા સાથે યોગ્ય રીતે જોડાયેલા નથી. આ દરો મૂડી માટે માંગ અને પુરવઠા સમતુલા પ્રાપ્ત કરતા નથી. અસંગઠિત નાણા બજારના શરાફો અને અન્ય નાણા ધીરનાર સંસ્થાઓ નાના અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગો પાસેથી ખુબ જ ઊંચા દરે વ્યાજ વસૂલ કરે છે અને વ્યાજ દરના માળખાને વિકૃત કરે છે.

4. **પર્યાપ્ત મૂડી નિર્માણનો અભાવ :** નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર સામાન્ય રીતે પર્યાપ્ત મૂડી નિર્માણના અભાવથી પીડાય છે. ગ્રામીણ ઉદ્યોગોને ધિરાણ આપવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતી ગ્રામીણ આવકના જથ્થાને એકત્ર કરવામાં સહજ મુશ્કેલીઓ છે. એટલે કે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કમાવવામાં આવકના જથ્થાને તથા તેમાંથી કરવામાં આવેલ બચતોને મૂડીરોકાણમાં રૂપાંતર કરવામાં આ ક્ષેત્ર નિર્ધારિત સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યું નથી.

5. **નાના ઉદ્યોગોની મુશ્કેલીઓ :** નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રની અન્ય એક મહત્વની મર્યાદા એ છે કે શહેરી અને ગ્રામીણ બંને વિસ્તારોમાં સ્થિત નાના ઉદ્યોગો પર્યાપ્ત નાણાની પ્રાપ્તિમાં ગંભીર સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા છે. SSI (small scale industry) નાના પાયાના ઉદ્યોગો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી સમસ્યાઓ વિવિધ પ્રકારની છે. પ્રથમ, એસએસઆઈ એકમો માટેના ઉપલબ્ધ નાણાનો અભાવ છે. હજુ સુધી દેશના તમામ રાજ્યોમાં માત્ર એસએસઆઈ એકમો માટેના જ નાણાકીય નિગમોની સ્થાપના કરવામાં આવી નથી. બીજું, એસએસઆઈ એકમો તેમની ટૂંકાગાળાની નાણાકીય જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે જ્યારે તેઓ બેંકો અને અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસે જાય છે ત્યારે આ બેંક અને અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ એસએસઆઈ એકમો પાસેથી ધિરાણની સલામતી માટે એવી જામીનગીરીની માંગ કરે છે જેને કારણે એસએસઆઈ એકમો માટે સંસ્થાઓ પાસેથી ધિરાણ મેળવવું ખૂબ જ મુશ્કેલ બને છે. બેંક અને અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ એસએસઆઈ એકમોને ધિરાણ કરતી વખતે આ એકમોના ગુણો, તથા હકારાત્મક બાબતોને ધ્યાનમાં લેતી નથી તેમજ એસએસઆઈ એકમો જે યોજના માટે ધિરાણ માંગતા હોય તેમાં રહેલ શક્યતા અને સંભાવનાઓને પણ યોગ્ય રીતે ન્યાય આપવામાં આવતું નથી જેને કારણે નાના પાયાના ઉદ્યોગો માટે જરૂરી ધિરાણ મેળવવું ખૂબ જ મુશ્કેલ બને છે.

ત્રીજું, લાંબાગાળાની મૂડીના સંદર્ભમાં પણ, એટલે કે, શેરમૂડી વધારવામાં, મોટા ઉદ્યોગોની સરખામણીમાં એસએસઆઈ એકમોને ઓછી તરફેણ મળી રહી છે. છેલ્લે, એસએસઆઈ એકમોને ઔદ્યોગિક ધિરાણના જે અનૌપચારિક અને સ્વદેશી-સ્ત્રોતો ઉપલબ્ધ હોય છે તે ખૂબ જ નાના પ્રમાણમાં હોય છે અને તેના પર વ્યાજના ખૂબ જ ઊંચા દર હોવાને કારણે તે એસએસઆઈ એકમો માટે ખૂબ જ ખર્ચાળ પણ સાબિત થાય છે.

આમ ભારતમાં નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર અનેક ખામીઓથી પીડાઈ રહ્યું છે. તેમજ

તે અસંતોષકારક વ્યાજ દરના માળખાને કારણે અપૂરતું, અવિકસિત અને ખૂબ જ ઓછી પહોંચ ધરાવતું અને નાના ઔદ્યોગિક એકમો માટે ઓછું અનુકૂળ હોવાનું જણાયું છે.

1.8 નાણાકીય સેવાઓમાં સુધારા અંગેના ઉપચારાત્મક પગલાં

ભારતમાં સ્થાપવામાં આવેલ નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર ગંભીર ખામીઓથી પીડાય છે તેથી તેની ખામીઓને દૂર કરવા તથા તેમાં સુધારો કરવા ગંભીર પ્રયાસો કરવા જરૂરી છે. નાણાકીય સેવાઓમાં સુધારા અંગેના ઉપચારાત્મક પગલાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે.

1. **નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રના સ્થાનિક સ્ત્રોતને મજબૂત બનાવવા જોઈએ :** ઔદ્યોગિક ધિરાણની પ્રણાલીમાં સુધારો કરવા માટે, નાણાના સ્થાનિક સ્ત્રોતોને મજબૂત અને વિસ્તૃત કરવાની ખૂબ જ જરૂર છે. ઔદ્યોગિક ધિરાણ માટે વિદેશી સહાય પરની નિર્ભરતા ધીમે ધીમે ઘટાડવાની જરૂર છે, કારણ કે વિદેશી સહાય તેની અવિશ્વસનિયતાને કારણે ઘણી વાર અર્થતંત્રમાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે.
2. **ધિરાણના સ્ત્રોતોમાં વૈવિધ્ય લાવવું જોઈએ :** ઔદ્યોગિક ધિરાણના સ્ત્રોતને વિસ્તૃત અને મજબૂત કરવા માટે, આ ધિરાણના સ્ત્રોતોની નવી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવી જોઈએ અને હાલની સંસ્થાઓનું વિસ્તરણ કરીને વૈવિધ્યકરણ કરવું જોઈએ. આમ આ હેતુ માટે પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંક, સહકારી બેંક અને બિન બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ સહિત બેંકિંગ સંસ્થાઓ વિસ્તાર કરવાની ખૂબ જ જરૂર છે. વધુમાં, લાંબાગાળાના ધિરાણના અવકાશને વિસ્તારવા માટે, જામીનગીરી બજારને વિકસિત અને મજબૂત કરવાની પણ ખૂબ જ જરૂર છે.
3. **બજાર ધિરાણનું વિસ્તરણ કરવું :** ભારતમાં નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રના વિકાસ માટે અને ઔદ્યોગિક ધિરાણને મજબૂત બનાવવા માટે બજાર ધિરાણના વિસ્તરણની જરૂર છે, જેમાં બજાર સંબંધિત સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવાનો અને બજાર આધારિત સંસ્થાઓના વિસ્તરણનો સમાવેશ થાય છે. આના માટે મૂડી બજારનો વિકાસ કરવાની, નાણાકીય સાધનનો વિકાસ કરવાની અને નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રના નાણાકીય ઊંડાણને પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે. તેમજ બજાર ધિરાણને એક સારા વિકલ્પ તરીકે આગળ વધારવાની અને છેલ્લે પ્રાદેશિક બચતને આકર્ષિત કરવાની જરૂર છે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોની વણવપરાયેલ બચતોને.
4. **બેંકિંગ સંસ્થાઓની સેવામાં સુધારો કરવો :** નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રમાં સૌથી વધુ અગત્યની સેવા બેંકિંગ ક્ષેત્રની સેવા છે. ઔદ્યોગિક ધિરાણના જથ્થા અને ગુણવત્તાને સુધારવા માટે, બેંકિંગ સંસ્થાઓને સુધારવાની અને મજબૂત કરવાની જરૂર છે. આના માટે બેંકિંગ માળખામાં સુધારો કરવાની જરૂર છે અને તેના માટે બેંકોના સંચાલનની પ્રવૃત્તિઓમાં સુધારો કરવો જરૂરી છે. તેમજ બેંકિંગ કર્મચારીઓની સેવા પુરી પાડવાની તેમજ કાર્ય અને ગ્રાહકો સાથેના વ્યવહાર અંગેની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવો જરૂરી છે. તદ્દુપરાંત બેંક દ્વારા અનુસરવામાં આવતી આંતરિક પદ્ધતિમાં પણ સુધારો કરવાની જરૂર છે.
5. **NBFI (Non Banking Financial Institutions) (બિન બેન્કિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ) મજબૂત બનાવવું જોઈએ :** ભારતમાં નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રના વિકાસ માટે અને ઔદ્યોગિક ધિરાણને મજબૂત અને વિસ્તૃત બનાવવા માટે બિન બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓને મજબૂત કરવાની જરૂર છે. તેમજ બિન બેન્કિંગ નાણાકીય

સંસ્થાઓના નવા એકમો સ્થાપીને અને યોગ્ય કાનૂની માળખું વિકસાવીને તેમનો પણ વિકાસ કરવાની જરૂર છે. લાંબાગાળાની નાણાકીય સંસ્થાઓ જેવી કે મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વગેરેનો વિકાસ કરવો જોઈએ અને યોગ્ય નિયંત્રણ સંસ્થાઓને સ્થાપિત કરવાથી ઔદ્યોગિક ધિરાણના આ નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રને મજબૂત બનાવી શકાય છે.

6. **વિદેશી મૂડીને પ્રોત્સાહિત કરવી જોઈએ :** નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રના વિકાસ માટે સ્થાનિક મૂડીના સ્ત્રોતોને વિકસાવવા ઉપરાંત વિદેશી મૂડીના સરળ આવક પ્રવાહ માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. કારણકે સ્થાનિક નાણાના જથ્થાની પણ મર્યાદા હોય છે. આ સંદર્ભમાં, મૂડી રોકાણના માળખામાં વિદેશી સીધા રોકાણનો પ્રવાહ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. વિદેશી મૂડીએ અદ્યતન તકનિક અને સુધારેલ વ્યવસાય પદ્ધતિઓના પ્રવેશની પણ સુવિધા પૂરી પાડવી જોઈએ.
7. **નાના ઉદ્યોગોને વધુ ફાયદો પહોંચાડવો જોઈએ :** નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર દ્વારા મોટા ભાગે મોટા પાયાના ઔદ્યોગિક એકમોને વધુ ધિરાણ કરવામાં આવે છે. અને નાના કદના ઔદ્યોગિક એકમોને પ્રમાણમાં ખૂબ જ ઓછું ધિરાણ કરવામાં આવે છે. નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રના વિકાસ માટે નાના કદના ઔદ્યોગિક એકમોને તેમના કદમાં ભેદભાવ કર્યા વિના પૂરતા પ્રમાણમાં ધિરાણનો લાભ મળવો જોઈએ. એટલે કે નાના ઉદ્યોગોને વધુ ફાયદો પહોંચાડવો જોઈએ.

1.9 નાણાકીય સેવાઓનું કાર્યક્ષેત્ર

નાણાકીય સેવાઓનું કાર્યક્ષેત્ર ખૂબ જ વિસ્તૃત છે. તેમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે જેને મુખ્ય રીતે જ બે વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે : (1) પરંપરાગત પ્રવૃત્તિઓ અને (2) આધુનિક પ્રવૃત્તિઓ.

પરંપરાગત પ્રવૃત્તિઓ

નાણાકીય સેવા પુરી પાડતી સંસ્થાઓ પરંપરાગત રીતે સેવાઓની વિશાળ શ્રેણી પુરી પાડે છે. મૂડી બજાર અને નાણા બજારની પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંબંધિત આ સેવાઓને મુખ્ય રીતે બે જૂથોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે : ભંડોળ આધારિત પ્રવૃત્તિઓ અને બિન ભંડોળ આધારિત પ્રવૃત્તિઓ.

ભંડોળ આધારિત પ્રવૃત્તિઓ :

ભંડોળ આધારિત પ્રવૃત્તિઓમાં એવી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે જે ગ્રાહકો માટે ભંડોળ અને અસ્કયામતો પ્રાપ્ત કરવા સાથે સંબંધિત છે. ભંડોળ આધારિત પ્રવૃત્તિઓ હેઠળ આવરી લેવામાં આવતી વિવિધ સેવાઓ છે : પ્રાથમિક બજાર અને ગૌણ બજારની પ્રવૃત્તિઓ, નાણા બજારના સાધનોમાં થતા વ્યવહાર, વિદેશી વિનિમય બજાર પ્રવૃત્તિઓ અને ભાડા ખરીદીના વ્યવહાર, સાહસ મૂડી, સાધનો અને યંત્રોના ભાડાપટ્ટા વગેરે.

બિન ભંડોળ આધારિત પ્રવૃત્તિઓ :

આ સેવાઓ નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ દ્વારા બિન ભંડોળના ધોરણે પૂરી પાડવામાં આવે છે અને તેને ફી આધારિત સેવાઓ કહેવામાં આવે છે. બિન ભંડોળ આધારિત પ્રવૃત્તિઓ એ નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા ગ્રાહકોને ફી, કમિશન, ડિવિડન્ડ અને દલાલના બદલામાં પૂરી પાડવામાં આવતી વિશિષ્ટ સેવાઓ છે. આમાં વિવિધ ખાતાઓનું સંચાલન, શેર બહાર પાડવા અંગેનું સંચાલન, જમીનગીરીના ખરીદ

વેચાણની દલાલી, વેપારી બેન્કિંગ, કેડિટ રેટિંગ, દેવા અને મૂડીની પુનઃ સ્થાપના, બેન્ક ગેરંટી વગેરે જેવી સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે.

આધુનિક પ્રવૃત્તિઓ :

પરંપરાગત સેવાઓની સાથે સાથે નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ વર્તમાન સમયમાં નાણાકીય સેવાઓની વિશાળ શ્રેણી પ્રદાન કરે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ મોટાભાગે બિન ભંડોળ આધારિત પ્રવૃત્તિઓની શ્રેણીમાં હોય છે.

કેટલીક આધુનિક પ્રવૃત્તિઓ નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે :

1. કંપનીઓના વિલીનીકરણ અને સંપાદનનું આયોજન કરવાનું કાર્ય અને તેમના અમલીકરણનું કાર્ય સરળ કરવામાં મદદ કરવી.
2. કંપનીઓને મૂડી પુનઃનિર્માણના કાર્યમાં માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું.
3. બીમાર કંપનીઓના પુનર્વસન અને પુનઃનિર્માણમાં મદદ કરવી.
4. જાહેર ક્ષેત્રની મોટી કંપનીઓના વિવિધ ખાતાઓનું સંચાલન કરવું.
5. વધુ સારા પરિણામો પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યવસ્થાપન શૈલી અને માળખામાં ફેરફાર અંગેની ભલામણો પૂરી પાડવી.
6. ડિબેન્ચર ધારણ કરનારાઓ માટે ટ્રસ્ટી તરીકે કામ કરવું.
7. યોજનાની તૈયારીથી માંડીને મૂડી એકત્રીકરણ સુધીની યોજના સલાહકાર તરીકેની સેવાઓ પૂરી પાડવી.

● સ્વાધ્યાય

● નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી જવાબ આપો.

1. નાણાકીય સાધનોમાં નીચેના પૈકી કોનો સમાવેશ થાય છે ?
(અ) ચેક (બ) હૂંડી
(ક) શાખ પત્ર (ડ) ઉપરોક્ત બધા જ
2. નાણાકીય પેદાશોમાં નીચેના પૈકી કોનો સમાવેશ થાય છે ?
(અ) મ્યુચ્યુઅલ ફંડમાં રોકાણ (બ) કેડિટ કાર્ડ
(ક) ડેબિટ કાર્ડ (ડ) ઉપરોક્ત બધા જ
3. નાણાકીય સેવાની લાક્ષણિકતામાં નીચેના પૈકી કોનો સમાવેશ થાય છે ?
(અ) તે ગ્રાહક કેન્દ્રિત હોય છે.
(બ) નાણાકીય સેવા પૂરી પાડતી પેઢીઓ સતત ગ્રાહકોના સંપર્કમાં રહે છે.
(ક) તે નાશવંત સ્વરૂપની હોય છે.
(ડ) ઉપરોક્ત બધા જ
4. નીચેના પૈકી શું નાણાકીય સેવાનું મહત્ત્વ દર્શાવતું નથી ?
(અ) તેને કારણે લોકોના જીવન ધોરણમાં સુધારો થાય છે.

- (બ) તે ઉત્પાદકના જોખમમાં વધારો કરે છે.
 (ક) તે બચત અને મૂડીરોકાણને પ્રોત્સાહન આપે છે.
 (ડ) તે સરકાર માટે એક વરદાન સમાન છે.
5. નીચેના પૈકી કઈ નાણાકીય સેવાની મર્યાદા દર્શાવતું નથી ?
 (અ) વ્યાજ દરનું માળખું સંતોષકારક નથી.
 (બ) તે હજી સુધી સંપૂર્ણ વિકસિત થઈ શકી નથી.
 (ક) તે બચત અને મૂડીરોકાણને પ્રોત્સાહન આપે છે.
 (ડ) નાના ઉદ્યોગો માટે પૂરતા ધિરાણનો અભાવ.
6. નાણાકીય સેવાઓમાં સુધારા અંગેના ઉપચારાત્મક પગલામાં નીચેના પૈકી કોનો સમાવેશ થતો નથી ?
 (અ) વિદેશી સહાય પર નિર્ભરતા વધારવી જોઈએ.
 (બ) નાણાકીય ક્ષેત્રના સ્થાનિક સ્ત્રોતોને મજબૂત બનાવવા જોઈએ.
 (ક) બજાર ધિરાણના સ્ત્રોતમાં વિવિધતા લાવવી જોઈએ.
 (ડ) બેન્કિંગ સંસ્થાઓની સેવામાં સુધારો લાવવો.
7. “યુનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા”ની સ્થાપના કયા વર્ષમાં થઈ હતી ?
 (અ) 1963 (બ) 1964
 (ક) 1965 (ડ) 1966
8. વર્ષ 1956માં ઈમ્પીરીયલ બેન્ક કઈ બેન્ક બની ?
 (અ) સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા (બ) યુનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા
 (ક) આઈસીઆઈસીઆઈ (ICICI) બેન્ક (ડ) ઉપરોક્ત પૈકી એક પણ નહીં.
9. કોની સ્થાપનાને કારણે વીમા ક્ષેત્ર રાષ્ટ્રીય અને વિદેશી કંપનીઓ માટે વધુ ગતિશીલ અને શિસ્તબદ્ધ બન્યું ?
 (અ) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા (બ) ઈરડા (ઈરડા)
 (ક) સેબી (SEBI) (ડ) ઉપરોક્ત પૈકી એક પણ નહીં.
10. ભારતીય રિઝર્વ બેન્કની સ્થાપના કયા વર્ષમાં થઈ હતી ?
 (અ) 1935 (બ) 1942
 (ક) 1949 (ડ) ઉપરોક્ત પૈકી એક પણ નહિ
11. ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક કયા વર્ષમાં રાષ્ટ્રીયકૃત થઈ હતી ?
 (અ) 1935 (બ) 1942
 (ક) 1949 (ડ) ઉપરોક્ત પૈકી એક પણ નહિ
12. વર્ષ 1969 માં ભારત સરકારે કેટલી બેંકનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું હતું ?

(અ) 14

(બ) 15

(ક) 16

(ડ) ઉપરોક્ત પૈકી એક પણ નહીં.

ઉત્તર

1. ડ	2. ડ	3. ડ
4. બ	5. ક	6. અ
7. બ	8. અ	9. બ
10. અ	11. ક	12. અ

● નીચે આપેલા જવાબ આપો

1. નાણાકીય સેવા એટલે શું ? તે જણાવો.
2. ભારતીય અર્થતંત્રમાં નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રના વિકાસ પર વિસ્તૃત નોંધ તૈયાર કરો.
3. નાણાકીય સેવાનો અર્થ જણાવો અને તેના અગત્યનાં લક્ષણો જણાવો.
4. નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર ભારતીય અર્થતંત્ર માટે કઈ રીતે ઉપયોગી છે તે વિસ્તારપૂર્વક જણાવો.
5. નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રની ભૂમિકા અંગે મુદ્દાસર નોંધ તૈયાર કરો.
6. નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રની કોઈ પણ મર્યાદા નથી આ વિધાનની નકારાત્મક રીતે ચર્ચા કરો.
7. નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રની મર્યાદાઓ દૂર કરવા માટે કયા સુધારાત્મક પગલાં લઈ શકાય છે તેના વિશે સવિસ્તાર જવાબ તૈયાર કરો.
8. નાણાકીય સેવાનો અર્થ જણાવી તેનું કાર્યક્ષેત્ર શું છે તેના પર ટૂંકમાં નોંધ તૈયાર કરો.

-: રૂપરેખા :-

- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 નાણાકીય સેવાનો અર્થ
- 2.3 નાણાકીય સેવાઓના પ્રકાર
- 2.4 બેંકો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓ
- 2.5 રોકાણ બેન્કિંગના કાર્યો
- 2.6 વિદેશી હૂંડિયામણ અંગેની સેવા
- 2.7 વીમા અંગેની નાણાકીય સેવાઓ
- 2.8 નાણાકીય સેવાઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી અન્ય સેવાઓ
- 2.9 દલાલ તરીકેની નાણાકીય સેવાઓ
- 2.10 નોન બેન્કિંગ નાણાકીય સેવાઓ
- સ્વાધ્યાય

2.1 પ્રસ્તાવના

નાણાકીય સેવા એ નાણાકીય વ્યવસ્થાનો એક ભાગ છે જે વિવિધ ધિરાણ દ્વારા વિવિધ પ્રકારના સાધનો દ્વારા નાણા પ્રદાન કરે છે. જેમાં નાણાકીય સાધનો, નાણાકીય પેદાશો અને નાણાકીય સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. નાણાકીય સાધનોમાં ચેક, હૂંડી, વચનચિઠ્ઠી, લેટર ઓફ ક્રેડિટ (શાખપત્ર), વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

જ્યારે નાણાકીય પેદાશોમાં વિવિધ પ્રકારના મ્યુચ્યુઅલ ફંડમાં રોકાણ, વિવિધ પ્રકારના વિસ્તરણ રોકાણની તકો આ ઉપરાંત, ક્રેડિટ કાર્ડ, ડેબિટ કાર્ડ વગેરે જેવી પેદાશો પણ છે. નાણાકીય સેવાઓમાં ભાડાપટ્ટે અંગેની સેવા, આડતિયા અંગેની સેવા, ભાડે ખરીદ પદ્ધતિ દ્વારા ધિરાણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભાડાપટે અંગેની સેવા દ્વારા વિવિધ પ્રકારની સંપત્તિ માલિકી માટે અથવા ભાડા પટ્ટા પર મેળવી શકાય છે. ભાડાપટ્ટાના વિવિધ પ્રકારો છે. આમ, નાણાકીય સેવાઓ વપરાશકર્તાને તેની અનુકૂળતા અનુસાર શાખ પર અને વ્યાજબી વ્યાજ દરે કોઈ પણ સંપત્તિ મેળવવા માટે સક્ષમ કરે છે. ભારતીય નાણાકીય સેવા ઉદ્યોગમા ઈ. સ.1990થી મોટા ફેરફારો થયાં છે. તેના પહેલા વ્યાપારી બેંકો અને અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓએ આ ક્ષેત્રમાં પ્રભુત્વ જમાવ્યું હતું અને તેઓ ભારતીય ઉદ્યોગની નાણાકીય જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરતા હતા. આર્થિક ઉદારીકરણ પછી જ આ નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રે થોડું મહત્ત્વ મેળવ્યું. અને હવે આ ક્ષેત્ર એક ઉદ્યોગ બની ગયું છે. હકીકતમાં, આજે વિશ્વના સૌથી મોટા ઉદ્યોગોમાંનું એક નાણાકીય સેવા ઉદ્યોગ છે. નાણાકીય સેવા એ નાણાકીય વ્યવસ્થાનો આવશ્યક વિભાગ છે. નાણાકીય સેવાઓ એ આધુનિક અર્થતંત્રનો પાયો છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ માટે નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર અનિવાર્ય છે. ભારતીય અર્થતંત્ર ઘણાં વિવિધ પ્રકારના ક્ષેત્રોથી બનેલું છે. આ ક્ષેત્રોમાં વિવિધ વ્યવસાયોનો સમાવેશ થાય છે જે ગ્રાહકોને માલ અને સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. ક્ષેત્રોમાં એક સાથે સમૂહમાં સામેલ થયેલ કંપનીઓ સમાન ઉત્પાદન અથવા સેવા પ્રદાન કરે છે. દાખલા તરીકે, જે કંપનીઓ કૃષિ સેવાઓ પ્રદાન કરે છે તે કૃષિ ક્ષેત્રનો ભાગ છે. કંપનીઓ જે મોબાઈલ અથવા સેલ્યુલર

ટેલિફોન સેવાઓ પૂરી પાડે છે તે માહિતી સંચાર ક્ષેત્રનો ભાગ છે. અર્થતંત્રના સૌથી મહત્વપૂર્ણ વિભાગોમાંથી એક નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર છે. નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર લોકો અને કંપનીઓને નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે. અર્થતંત્રનો આ વિભાગ બેંકો, રોકાણ ગૃહો, ધિરાણકર્તાઓ, ધિરાણ કંપનીઓ, રિયલ એસ્ટેટ દલાલ અને વીમા કંપનીઓ સહિત વિવિધ નાણાકીય કંપનીઓથી બનેલો છે. ઉપર નોંધ્યું છે તેમ, નાણાકીય સેવાઓ ઉદ્યોગ કદાચ અર્થતંત્રનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર છે, જે કમાણી અને ઈક્વિટી બજાર મૂડીકરણની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં અગ્રેસર છે. મોટા સમૂહો આ ક્ષેત્રમાં પ્રભુત્વ ધરાવે છે, પરંતુ તેમાં નાની કંપનીઓની વિવિધ શ્રેણીનો પણ સમાવેશ થાય છે.

2.2 નાણાકીય સેવાઓ અર્થ

(ઈન્ટરનેશનલ મોનેટરી ફંડ IMF) આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળના નાણાં અને વિકાસ વિભાગ અનુસાર, ‘નાણાકીય સેવાઓ’ એ એવી પ્રક્રિયાઓ છે જેના દ્વારા ગ્રાહકો અથવા વ્યવસાયો નાણાકીય સેવા પ્રાપ્ત કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ચુકવણી પદ્ધતિ પ્રદાતા જ્યારે ભંડોળ સ્વીકારે છે. આમાં કેડિટ અને ડેબિટ કાર્ડ્સ, ચેક્સ અને (ECS) (ઈલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર) દ્વારા ચૂકવેલા ખાતાઓનો સમાવેશ થાય છે.

નાણાકીય સેવાઓ ઉદ્યોગની કંપનીઓના નાણાંનું સંચાલન કરે છે. દાખલા તરીકે, નાણાકીય સલાહકાર અસ્કયામતોનું સંચાલન કરે છે અને અસીલ વતી સલાહ આપે છે. સલાહકાર સીધા રોકાણો અથવા અન્ય કોઈપણ ઉત્પાદન પ્રદાન કરતા નથી, તેના બદલે, તેઓ બચતકર્તાઓ અને જામીનગીરી અને અન્ય સાધનો બહાર પાડનારા વચ્ચે ભંડોળની હિલચાલની સુવિધા આપે છે. આ સેવા મૂર્ત સંપત્તિને બદલે અસ્થાયી કાર્ય છે. બીજા બાજુ, નાણાકીય માલ એ કાર્યો નથી. તેઓ વસ્તુઓ છે. ગીરો લોન એક સેવા જેવી લાગે છે, પરંતુ તે વાસ્તવમાં એક ઉત્પાદન છે જે પ્રારંભિક જોગવાઈથી આગળ રહે છે. જામીનગીરી, બોન્ડ્સ, લોન, કોમોડિટી, રિયલ એસ્ટેટ અને વીમા પોલિસીઓ નાણાકીય માલસામાનના ઉદાહરણો છે.

“કોઈપણ અર્થતંત્ર માટે સારી રીતે વિકસિત અને કાર્યક્ષમ નાણાકીય વ્યવસ્થા માનવ શરીરની રક્ત પરિભ્રમણ પ્રણાલી જેવી છે.” તે કોઈપણ અર્થતંત્રમાં મૂડી નિર્માણ, સંપત્તિ નિર્માણ અને વિતરણ માટે મહત્વપૂર્ણ છે, જેમ કે શરીરના વિકાસ અને અસ્તિત્વ માટે રક્ત પરિભ્રમણ નિર્ણાયક છે. નાણાકીય પ્રણાલીમાં ‘મધ્યસ્થી’ હોય છે, જેઓ ‘સાધનો’ની મદદથી ‘નાણાં બજાર’માં કાર્ય કરે છે. ‘નિયમનકર્તાઓ’ મધ્યસ્થીઓની વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કરે છે. એક પ્રાચીન સભ્યતા તરીકે, ભારતીય ઉપખંડમાં હંમેશા કાર્યકારી નાણાકીય વ્યવસ્થાના કેટલાક પ્રાથમિક સ્વરૂપ હતા. આ પ્રારંભિક યુગની નાણાકીય પ્રણાલીએ ઈતિહાસમાં વિશ્વના જીડીપી યોગદાનને 32% જેટલું સમર્થન આપ્યું હતું. જો કે, જેમ જેમ સમયનું તીર આગળ વધતું ગયું તેમ તેમ વિખંડિત ભારતીય ઉપખંડે સામાજિક-આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ વિશ્વ સાથેની ગતિ ગુમાવી દીધી.

2.3 નાણાકીય સેવાઓના પ્રકાર

“નાણાકીય સેવાઓ” શબ્દમાં ઘણી જુદી જુદી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. યુવાનો માટે યોગ્ય કારકિર્દી ઘડવા માટે નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ઘણી તકો છે. બેંકિંગથી લઈને રોકાણો અને તેનાથી આગળના વિકલ્પો વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર છે. નાણાકીય સેવાઓમાં કારકિર્દી બનાવવાની વિચારણા કરી રહ્યા હોય ત્યારે તમારા અને તમારી કુશળતાને અનુરૂપ ક્યો રસ્તો શ્રેષ્ઠ છે તે નક્કી કરવા માટે સૌથી પહેલા નાણાકીય સેવાના વિવિધ પ્રકારોનો

ખ્યાલ મેળવવો ખૂબ જ જરૂરી છે. નાણાકીય સેવાઓના મુખ્ય પ્રકાર નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે :

1. બેંકિંગ અંગેની સેવા :

બેંકિંગમાં મુખ્યત્વે લોકોની નાની અને મોટી બચતોને ચાલુ ખાતામાં કે બચત ખાતામાં કે બાંધી મુદતના ખાતામાં જમા આપવામાં આવે છે અને સાથે સાથે ગ્રાહકોને નાણાં ધિરાણ આપવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. ફેડરલ ડિપોઝિટ ઇન્સ્યોરન્સ કોર્પોરેશન (FDIC)ની જોગવાઈ અનુસાર બેંકોમાં જમા કરાયેલા રકમનાં લગભગ 10% નાણાં હાથમાં જ રહેવા જોઈએ. અન્ય 90% નાણાં લોન માટે બેંકો પાસે ઉપલબ્ધ હોય છે. આ લોનમાંથી બેંક જે વ્યાજ મેળવે છે તેમાંથી અમુક રકમ બેંકમાં પૈસા જમા કરાવનારા ગ્રાહકોને આપવામાં આવે છે.

2. સલાહકાર તરીકેની સેવા :

નાણાકીય સેવાઓની આ શાખા લોકો અને સંસ્થાઓ બંનેને વિવિધ કાર્યોમાં મદદ કરે છે. નાણાકીય સલાહકારો રોકાણ પર યોગ્ય વળતર પ્રાપ્ત કરવામાં રોકાણકારને મદદ કરી શકે છે, વ્યવસાયો માટે મૂલ્યાંકન સેવાઓ પ્રદાન કરી શકે છે, રિયલ એસ્ટેટના ઉદ્યોગોમાં મદદ કરી શકે છે. નાણાકીય સલાહકારો રોકાણકારોને નાણાકીય નિર્ણયો લેતી વખતે યોગ્ય દિશામાં રોકાણ કરવા માટે માર્ગદર્શન આપવામાં મદદ કરે છે.

3. સંપત્તિ સંચાલન અંગેની સેવા :

સંપત્તિ સંચાલન એ એક એવા પ્રકારની નાણાકીય સેવા છે જે લોકોને સમજદારીપૂર્વક નાણાં બચાવવા અને તેનું યોગ્ય જગ્યાએ રોકાણ કરી તે રોકાણ પર યોગ્ય વળતર મેળવવામાં મદદ કરે છે.

4. મ્યુચ્યુઅલ ફંડ અંગેની સેવા :

વર્તમાન સમયમાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડ ખૂબ જ પ્રચલિત બન્યા છે. લોકો દ્વારા તેમાં મોટા પ્રમાણમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે. મ્યુચ્યુઅલ ફંડ સંસ્થાઓ રોકાણકારોને એક એવા પ્રકારનું રોકાણ કરવાની તક આપે છે, જેમાં જુદા જુદા લોકો તેમની આર્થિક ક્ષમતા અનુસાર રોકાણ કરે છે અને આ રોકાણોનું સંચાલન આ ક્ષેત્રના નિષ્ણાંત વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે, રોકાણકારો પોતે મ્યુચ્યુઅલ ફંડનું સંચાલન કરતા નથી. મ્યુચ્યુઅલ ફંડ શેરબજાર અથવા તેના જેવા કેટલાક પરંપરાગત રોકાણો જેટલું મોટું નથી, તેથી તે એવા લોકો માટે લોકપ્રિય વિકલ્પ છે કે જેઓ તેમની નાણાકીય બાબતોમાં થોડો ખચકાટ અનુભવે છે. અહીં રોકાણો પણ વૈવિધ્યસભર હોય છે, જે જોખમ ઘટાડવામાં પણ મદદ કરે છે.

5. વીમા અંગેની સેવા :

નાણાકીય સેવાઓમાં આ સૌથી સામાન્ય પ્રકારના ક્ષેત્રોમાંનું એક છે. મોટાભાગના લોકોને વીમા વિશે થોડી સમજ હોય જ છે; તે એક એવી પદ્ધતિ છે કે જેને તમે માસિક અથવા વાર્ષિક ચૂકવો છો. જે સુરક્ષા જાળ તરીકે કામ કરે છે અને કેટલાક મોટા ખર્ચાઓના ખર્ચને આવરી લે છે જે ઘણીવાર અણધાર્યા હોય છે. વીમાના ઘણા પ્રકારો છે : સ્વાસ્થ્ય, વાહન, આગ અને અકસ્માત, ઘર અને જીવન વીમો વગેરે.

2.4 બેંકો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓ

થાપણો સ્વીકારવા અને લોન આપવાની પ્રાથમિક સેવાઓ સિવાય, આધુનિક બેંકિંગ યુગમાં બેંકોના અન્ય ઘણા મહત્વના કાર્યો છે. બેંકો દ્વારા આપવામાં આવતી કેટલીક અગત્યની સેવાઓને નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે :

1. ચુકવણી અને નાણાં પ્રાપ્તિ અંગેની સેવાઓ :

બેંકોનું આ મહત્વનું કાર્ય છે જે આપણને એક ખાતામાંથી બીજા ખાતામાં, એક શહેરથી બીજા શહેરમાં ભંડોળની હેરફેર કરવા સક્ષમ બનાવે છે. આ ઉપરાંત, આધુનિક બેંકિંગ પદ્ધતિ તેના ગ્રાહકોને સીધા ઓનલાઇન નાણાં હેરફેર કરવાની રોજબરોજના બિલ ચૂકવવા અંગેની, ચેક ભરવાની વગેરે જેવી અનેક સેવાઓ પૂરી પાડે છે. ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે, વિશ્વના કોઈપણ ભાગમાંથી ચૂકવણી કરી શકાય છે અને નાણાં પ્રાપ્ત પણ કરી શકાય છે.

2. ઓવરડ્રાફ્ટ અંગેની સેવા :

ઓવરડ્રાફ્ટ સેવાઓ દ્વારા બેન્ક તેમના ગ્રાહકોને તેમના ખાતામાં જેટલી રકમ હોય તેના કરતા વધુ રકમ ઉપાડવાની મંજૂરી આપે છે. જો કે, ઓવરડ્રાફ્ટની રકમ પર બેન્ક દ્વારા ગ્રાહકો પાસેથી વ્યાજ વસૂલવામાં આવે છે. બેંકો તેમના ગ્રાહકોને ઘણી રીતે નાણાં ઉછીના આપે છે જે પૈકી આ એક રીતે છે. જે સામાન્ય રીતે ટૂંકા ગાળા માટે હોય છે અને તેનો મોટાભાગે વેપારીઓ દ્વારા ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

3. ચલણ વિનિમય અંગેની સેવા :

જુદા જુદા દેશોમાં વિનિમય માટેના ચલણ જુદા જુદા હોય છે. દા. ત. ભારતમાં ચલણ તરીકે રૂપિયા જ્યારે અમેરિકામાં ચલણ તરીકે ડોલર અને બ્રિટનમાં ચલણ તરીકે પાઉન્ડનો ઉપયોગ થાય છે. બેંકોની એક ખૂબ જ મહત્વની સેવા એ છે કે તે ખૂબ જ સરળ રીતે સ્થાનિક ચલણ સાથે વિદેશી ચલણ વિનિમય પ્રદાન કરે છે. જેને કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સરળ અને શક્ય બને છે તેમજ લોકો વિદેશમાં જઈ શકે છે અને ત્યાંથી ખરીદી કરી શકે છે.

4. નાણાકીય સલાહકાર તરીકેની સેવા :

આધુનિક બેંકો સર્વગ્રાહી અભિગમ ધરાવે છે અને તેઓ તેમના ગ્રાહકોને તમામ પ્રકારની સેવાઓ પૂરી પાડવાનું લક્ષ્ય રાખે છે જેમાં તેમની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પણ સામેલ હોય છે. આધુનિક બેંકો ગ્રાહકોની સંપત્તિ, રોકાણ અને વેપાર વિશે સલાહ અને ઉકેલો આપવા માટે નાણાકીય અને કાનૂની નિષ્ણાતોની ભરતી કરી રહી છે. આમ બેંકો તેમના ગ્રાહકોને નાણાકીય રોકાણ માટે અને નાણાકીય આયોજન માટે નાણાકીય સલાહકાર તરીકેની સેવાઓ પણ પુરી પાડે છે.

5. ઓનલાઇન બેંકિંગ :

ડિજિટલ વિશ્વમાં, દરેક બેંક ઓનલાઇન બેંકિંગ વિશ્વમાં પોતાનું સ્થાન બનાવવા માટે પ્રયત્નશીલ છે. ઇન્ટરનેટની મદદથી, બેંકો તેમના ગ્રાહકોને તેમની સત્તાવાર વેબસાઇટ અને મોબાઇલ એપ્લિકેશન દ્વારા બેંકિંગ પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટેની સેવા આપે છે. આનાથી ગ્રાહક ભૌતિક શાખાની મુલાકાત લીધા વિના તેમના ખાતાને 24/7 વપરાશ કરી શકે છે. બેન્ક સાથે વ્યવહાર કરવા માટે ના તો બેન્કની શાખા પર જવું પડે છે અને ના તો સમય અંગેના બંધનો નડે છે. વ્યક્તિ કોઈ પણ સમયે અને કોઈ પણ સ્થળેથી પોતાની અનુકૂળતાએ બેન્કિંગ વ્યવહાર કરી શકે છે.

6. ક્રેડિટ અને ડેબિટ કાર્ડ્સ અંગેની સેવા :

મોટાભાગની બેંકો તેમના ગ્રાહકોને ક્રેડિટ અને ડેબિટ કાર્ડ પુરા પાડે છે જેનો ઉપયોગ ગ્રાહકો વસ્તુ અને સેવાઓ ખરીદવા અને પૈસા ઉછીના લેવા અથવા ઉપાડવા માટે પણ થઈ શકે છે. ડેબિટ કાર્ડમાં ગ્રાહકના ખાતામાં જેટલી રકમ હોય તેટલી જ રકમનો વપરાશ ગ્રાહક દ્વારા કરી શકાય છે જ્યારે ક્રેડિટ કાર્ડમાં ગ્રાહકને બેન્ક દ્વારા અમુક મર્યાદામાં વધારાની શાખ પૂરી પાડવામાં આવે છે. ક્રેડિટ કાર્ડની જેટલી મર્યાદા હોય તેટલી રકમ ગ્રાહક વાપરી શકે છે. આ રકમ ગ્રાહકે નિશ્ચિત કરેલ સમયમર્યાદામાં પરત ચૂકવવાની હોય છે. આ પ્રકારના કાર્ડને લીધે હવે લોકો ખૂબ જ ઓછી રોકડ પોતાની પાસે રાખે છે. ઓછામાં ઓછા રોકડ વ્યવહાર થાય અને વધુમાં વધુ બેન્કિંગ વ્યવહાર થાય એ માટે આ એક સૌથી મહત્વપૂર્ણ પગલું છે. ક્રેડિટ કાર્ડના ઉપયોગમાં સાવચેતી રાખવી ખૂબ જ મહત્વની છે. જો સાવચેતી ન રાખવામાં આવે તો વ્યક્તિ દેવાના વિષયકમાં ફસાઈ જાય છે.

7. લોકર્સ અંગેની સેવાઓ :

બેંકો તેમના ગ્રાહકોને તેમની કીમતી ચીજવસ્તુઓને તથા મહત્વના દસ્તાવેજને સલામત રીતે રાખવા માટે ખૂબ જ મહત્વની એવી લોકર અંગેની સેવાઓ પણ પૂરી પાડે છે. બેંકો દ્વારા ખૂબ જ ન્યૂનતમ ભૂંડું લઈ ગ્રાહકોને ખૂબ જ સલામત લોકર પુરા પાડવામાં આવે છે.

8. સંપત્તિ સંચાલન અંગેની સેવા :

ઘણી બેંકો હવે તેમના ગ્રાહકોને નાણાકીય સેવાઓ પ્રદાન કરે છે, તેઓ તેમના ગ્રાહકોને અનેક રોકાણ પેદાશો પુરી પાડે છે અને ગ્રાહકોને તેમની સંપત્તિનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરવામાં મદદ કરે છે. તદુપરાંત લાંબા ગાળા માટે કઈ મિલકતોમાં રોકાણ કરવું તે અંગે સલાહ પૂછી પાડવાની પણ સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

આ બધા ઉપરાંત, બેંકો ગ્રાહકોને ઘણી સહાયક સેવાઓ પણ પ્રદાન કરે છે જેમ કે સદ્વરતા અંગેના પ્રમાણપત્રો, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, વીમા અંગેની સેવાઓ, સોનાના સિક્કા વગેરે .

આજે, આપણી પાસે એકદમ સુવ્યવસ્થિત અને અત્યંત અત્યાધુનિક બેંકિંગ પદ્ધતિ છે જેમાં પરંપરાગત બેંકોની સાથે નવી પેઢીની બેંકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ભારતના બેન્કિંગ ઉદ્યોગમાં, અસાધારણ વૃદ્ધિ થઈ છે જેણે પરંપરાગત બેન્કિંગ પદ્ધતિઓને સરળ, સચોટ ઝડપી બેન્કિંગ અને વધુ આધુનિક પદ્ધતિઓ સાથે બદલી નાખી છે. ભારતીય બેંકો જબરદસ્ત પરિવર્તનને આધીન છે અને તે અચૂક વિસ્તરણની અપેક્ષા રાખે છે.

2.5 રોકાણ બેન્કિંગના કાર્યો

નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રના એક વિભાગ તરીકે રોકાણ બેંકો ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે. રોકાણ બેંકો તેમના ગ્રાહકોને વિવિધ નાણાકીય સેવાઓ પ્રદાન કરીને અર્થતંત્રમાં વિવિધ પ્રકારની કામગીરી કરે છે જેમ કે દેવા દ્વારા ધિરાણ મેળવવા માટે રોકાણકારોને શોધવામાં નિગમોને મદદ કરવી, જામીનગીરીઓ બહાર પાડતી વખતે બાંધકામ દલાલ તરીકે સેવા પૂરી પાડવી, નાણાકીય સલાહકાર તરીકે કામ કરવું, બે કંપનીઓના સમાવેશ અને જોડાણ અંગે સંચાલન કરવું. રોકાણ બેંક રોકાણકાર અને જામીનગીરી બહાર પાડનાર વચ્ચે મધ્યસ્થીની જેમ હોય છે અને તેમના અસીલને દેવા અને ઈકિવટી દ્વારા નાણાં એકત્ર કરવામાં મદદ કરે છે. જેપી મોર્ગન

ચેઝ, ગોલ્ડમેન સેશ, કેડિટ સુઈસ, મોર્ગન સ્ટેનલી વગેરે કેટલીક રોકાણ બેંકો છે. તે અનેક પ્રકારની નાણાકીય સેવાઓ પ્રદાન કરે છે.

રોકાણ બેન્કિંગ જે કાર્યો કરે છે, તેને નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે :

(1) IPO (Initial Public Offer) (પ્રારંભિક જાહેર દરખાસ્ત) :

રોકાણ બેંકોનું એક અગત્યનું કાર્ય પ્રારંભિક જાહેર દરખાસ્ત સંચાલનનું છે. સામાન્ય રીતે જ્યારે કંપની IPO બહાર પાડે છે ત્યારે તેના સંચાલન માટે રોકાણ બેંકની મદદ લે છે.

કંપની દ્વારા તેના પ્રારંભિક જાહેર દરખાસ્ત માટે નીચેના પગલાંઓ અનુસરવામાં આવે છે :

પ્રારંભિક જાહેર દરખાસ્ત જારી કરતા પહેલા કંપનીએ રોકાણ બેંકની સેવા ખરીદે છે. આ બેંકની પસંદગી બજારની પ્રતિષ્ઠા, ઔદ્યોગિક અનુભવ, સંશોધનની ગુણવત્તા અને વિતરણ ચેનલો વગેરે જેવા વિવિધ માપદંડોના આધારે કરવામાં આવે છે.

પસંદ કરેલ બેંકો બાંહેધરી દલાલ તરીકે કાર્ય કરે છે, એટલે કે તે રોકાણકારો અને પ્રારંભિક જાહેર દરખાસ્ત કરનાર કંપની વચ્ચે દલાલ તરીકે કામ કરે છે. રોકાણ બેંક બાંહેધરી કરારમાં પ્રારંભિક જાહેર દરખાસ્તની નાણાકીય વિગતો પર કામ કરે છે. કંપનીએ સંખ્યાબંધ શેર વેચવાના છે જેથી તેના શેરની શેર બજારમાં નોંધણી થઈ શકે. રોકાણ બેંક કંપનીને સ્ટોક એક્સચેન્જમાં પ્રારંભિક જાહેર દરખાસ્તની નોંધણી કરાવવામાં અને બધું ગોઠવી આપવાના કાર્યમાં મદદ કરે છે. આ બેંક, બદલામાં, કંપની પાસેથી કમિશન લે છે. જે રોકડ અથવા કંપનીના શેરના સ્વરૂપમાં હોઈ શકે છે.

(2) ખરીદી અને જોડાણ કાર્ય :

રોકાણ બેંકો ખરીદી અને જોડાણના કાર્યમાં વ્યૂહરચના તૈયાર કરે છે અને ખરીદી અને જોડાણના કાર્યમાં કંપનીઓને મદદ કરે છે. રોકાણ બેંક ખરીદી અને જોડાણના કાર્યમાં મદદરૂપ થવા માટે ફી વસૂલે છે. રોકાણ બેંકો દ્વારા ખરીદી અને જોડાણ માટે નીચેના પગલાં લેવામાં આવે છે.

રોકાણ બેંકની ખરીદી અને જોડાણમાં બે પ્રકારની ભૂમિકાઓ છે; તેઓ વિકેતા પ્રતિનિધિત્વ અથવા ખરીદનાર પ્રતિનિધિત્વ હોય છે. ખરીદી અને જોડાણમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા એ કંપનીનું મૂલ્યાંકન છે. બેંક કંપનીના વાસ્તવિક મૂલ્યની ગણતરી કરે છે. રોકાણ બેંક બે કંપનીઓના ખરીદી અને જોડાણ માટે તેની વ્યૂહરચના બનાવે છે.

રોકાણ બેંક કંપની માટે નાણાકીય જોગવાઈ પણ કરે છે કારણ કે ખરીદી અને જોડાણ કંપની માટે ઘણાં ભંડોળની જરૂર પડશે. તે કંપનીને ખરીદી અને જોડાણ માટે ભંડોળ ઊભું કરવામાં પણ મદદ કરે છે. રોકાણ બેંકની મુખ્ય ભૂમિકા બજારમાં નવી જામીનગીરી જારી કરવાની છે. આ રોકાણ બેન્ક નાની પેઢીને પોતાનો પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરવામાં મદદ કરે છે, એકવાર યોગ્ય લક્ષ્ય મળી જાય પછી જોડાણ અંગે રૂપરેખા તૈયાર કરે છે. રોકાણ બેન્ક ખરીદી અને જોડાણની સફળતામાં મદદ કરે છે.

(3) રોકાણ બેંક કંપનીને નાણાકીય જોખમનું સંચાલન કરવામાં મદદ કરે છે :

ચલણ, લોન, તરલતા, વગેરેના સંદર્ભમાં રોકાણ બેંક કંપનીને નાણાકીય જોખમ ઓળખવામાં મદદ કરે છે.

આ બેંકો વેપાર માટે પ્રમાણભૂત વિનિમય પસંદ કરે છે જે નાણાકીય જોખમમાં ઘટાડો કરે છે. ધંધાકીય જોખમમાં વિવિધ પ્રકારના જોખમોનો સમાવેશ થાય છે જેવા કે રોકાણનું જોખમ, કાનૂની અને અનુપાલન જોખમ અને કામગીરી જોખમ, જે રોકાણ બેંક દ્વારા આંતરિક રીતે નિયંત્રિત થાય છે.

રોકાણ બેંકો દ્વારા દરેક સ્તરે જોખમ વ્યવસ્થાપન કરવામાં આવે છે કારણ કે તે જોખમો શું છે અને તેને કેવી રીતે નિયંત્રિત કરી શકાય તે દર્શાવે છે.

(4) સંશોધનનું કાર્ય :

રોકાણ બેન્કિંગનું એક સૌથી મહત્વપૂર્ણ કાર્ય સંશોધન છે. આ સંશોધન રોકાણકારોને રોકાણનો નિર્ણય લેવામાં મદદ કરવા માટે કંપનીને રેટિંગ આપવામાં મદદ કરે છે. સંશોધન અહેવાલો જણાવે છે કે શું ખરીદવું, અને શું વેચવું તેમજ ક્યારે ખરીદવું અને ક્યારે વેચવું યોગ્યતા જાણી શકાય છે. કંપનીના વિવિધ અહેવાલો અને કામગીરીના અહેવાલોનું વિશ્લેષણ અને તુલના કરીને સંશોધન કરવામાં આવે છે. રોકાણ બેંકનું પ્રાથમિક કાર્ય સંશોધન છે અને આ સંશોધનો ઇક્વિટી સંશોધન જેવા બહુવિધ પ્રકારના હોય છે ચોક્કસ આવક સંશોધન, સૂક્ષ્મ આર્થિક સંશોધન, ગુણવત્તા સંશોધન વગેરે. રોકાણ બેન્ક આ અહેવાલ અસીલ સાથે આપ-લે કરે છે જે રોકાણકારને ખરીદ અને વેચાણ દ્વારા નફો મેળવવામાં મદદ કરે છે.

(5) વાયદાના સોદાઓનું માળખું :

રોકાણ બેન્કને ડેરિવેટિવ્સના આવા જટિલ માળખા પર કામ કરતી મજબૂત તકનિકી ટીમની જરૂર છે. ડેરિવેટિવ્સ પેદાશો ઊંચા દરે વળતર અને સારો નફો આપતાં હોય છે; તેથી તેની સાથે ઘણાં જોખમો સંકળાયેલા હોય છે. રોકાણ બેંક આ ડેરિવેટિવ્સને એકલ તેમજ બહુવિધ જામીનગીરી પર આધારિત વ્યૂહરચના સાથે તૈયાર કરે છે.

આ બેંક તેમાં વિશેષતાઓ ઉમેરે છે, જેમ કે બોન્ડમાં. તે ભવિષ્ય અને વિકલ્પો વ્યુત્પન્ન વગેરે પ્રદાન કરે છે. રોકાણ બેંક વિવિધ ડેરિવેટિવ્સ વિકલ્પો સાથે જામીનગીરીની રચના કરે છે. આવી પેદાશોની રચના કરવાનું મુખ્ય કારણ રોકાણકારોને આકર્ષવાનું અને નફાના ગાળામાં વધારો કરવાનું છે. બજારમાં અન્ય ડેરિવેટિવ્સ પણ ઉપલબ્ધ છે; તે રોકાણકારોને સારું વળતર પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે.

(6) વેપારી બેન્કિંગ :

આ રોકાણ બેંકિંગનું એક એવું કાર્ય છે, જ્યાં રોકાણ બેંક તેમના ગ્રાહકો માટે સલાહકાર તરીકે કાર્ય કરે છે. તેઓ નાણાકીય, માર્કેટિંગ, કાનૂની અને સંચાલકીય બાબતોમાં સલાહ પૂરી પાડે છે. તે વ્યવસાય માટે નાણાકીય ઈજનેર તરીકે કામ કરે છે. તદુપરાંત વેપારી બેન્કિંગ નીચેના કાર્યો કરે છે :

- પોતાના અસીલ માટે ધિરાણ વધારવાનું કાર્ય
- શેર બજારમાં દલાલ તરીકેનું કાર્ય
- યોજના સંચાલનનું કાર્ય
- નાણાં બજારમાં કામગીરી
- ભાડા પટ્ટે ધિરાણની સેવા
- અસીલના ખાતાઓનું સંચાલન કરવું
- ઔદ્યોગિક યોજના માટે સરકારની પરવાનગી મેળવવી

- કંપનીના જાહેર મુદ્દાઓનું સંચાલન
- નાની કંપનીઓ અને નાના ઉદ્યોગ સાહસિકોને વિશેષ સહાય પૂરી પાડવી વગેરે. રોકાણ બેંકો દ્વારા તેમના ગ્રાહકોને અન્ય ઘણી સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. આ બેંક રોકાણકારો પાસેથી સેવા પૂરી પાડવાના બદલામાં ફી વસૂલે છે.

(7) રોકાણ વ્યવસ્થાપન અંગેનું કાર્ય :

રોકાણ બેંક તેના આ કાર્યમાં રોકાણકારને ખરીદી કરવા, તેના ખાતાઓનું સંચાલન કરવા અને વિવિધ જામીનગીરીઓનો વેપાર કરવા માટે માર્ગદર્શન આપવાનું કાર્ય કરે છે. રોકાણ બેંક કંપનીની કામગીરીના આધારે અહેવાલ તૈયાર કરે છે અને તેના દ્વારા રોકાણ બેંક નાણાકીય જામીનગીરી અંગે નિર્ણય લે છે. અસીલના ઉદ્દેશ્ય, અસીલની જોખમ લેવાની ક્ષમતાના આધારે રોકાણ અંગે સલાહ આપવામાં આવે છે રોકાણની રકમ અને તેનો સમયગાળો. ગ્રાહક વિભાજન આધારે, રોકાણ વ્યવસ્થાપનને આધારે ખાનગી ગ્રાહકો, ખાનગી સંપત્તિ વ્યવસ્થાપન, સંપત્તિ વ્યવસ્થાપન જેવા વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. અહીં, રોકાણ બેંક ગ્રાહકોના ખાતાઓનું સંચાલન કરે છે અને રોકાણકારોને રોકાણ અંગે સલાહ પણ આપે છે કે કઈ જામીનગીરીની ખરીદી કરવી, કઈ જામીનગીરીનું વેચાણ કરવું અને કઈ જામીનગીરી જાળવી રાખવી.

2.6 વિદેશી હૂંડિયામણ અંગેની સેવા

વિદેશી હૂંડિયામણ અંગેની સેવા એ ચોક્કસ ચલણનું બીજા કોઈ ચલણમાં રૂપાંતર અથવા બીજા કોઈ ચલણ સાથે વિનિમય છે. વિદેશી વિનિમય વ્યવહારોમાં કોઈ પ્રવાસી દ્વારા હવાઈ અડ્ડા પર નાણાંના રૂપાંતરથી શરૂ કરીને સરકારો, નિગમો અને નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા કરાયેલા અબજો ડોલરની ચુકવણીઓ સુધીની દરેક વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે.

વિદેશી ચલણ ટ્રાવેલર્સ ચેક : બેંકો દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય મુસાફરી કરનારા લોકોને ફોરેન કરન્સી ટ્રાવેલર્સ ચેક્સ (FCTCs) આપવામાં આવે છે, જે આંતરરાષ્ટ્રીય મુસાફરી દરમિયાન નાણાંનું રક્ષણ કરવાની સૌથી સલામત અને સરળ રીત છે. FCTCs જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે રોકડમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય છે, અને તે પણ માત્ર ધારકના હસ્તાક્ષર સામે. તેમાં રોકડ ધારણ કરવાથી રહેલા જોખમો જેવા કે કોઈ દ્વારા ચોરી અથવા દુરુપયોગ થવાની સંભાવના રહેતી નથી. ટ્રાવેલર્સ ચેક ખોવાઈ જાય કે ગુમ થઈ જાય તો તેની જાણ વિશ્વમાં ગમે ત્યાં એક ફોન કરીને કરી શકાય છે, અને ચેક પરની પૂર્વ નિર્ધારિત રકમ ધારક/ખરીદનારને પરત મળે છે. ટ્રાવેલર્સ ચેક USD, GBP, Euro, CAD, AUD અને JPY જેવી મહત્વના અને વૈશ્વિક ચલનમાં આપવામાં આવે છે. ટ્રાવેલર્સ ચેક્સ ગ્રાહકોની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ વિવિધ મૂલ્યોમાં ઉપલબ્ધ છે. હાલમાં ઘણી ભારતીય બેંકો અમેરિકન એક્સપ્રેસ ટ્રાવેલર્સ ચેક ઓફર કરે છે જે 200 થી વધુ દેશોમાં વેપારી સંસ્થાઓ અને નાણાકીય સંસ્થાઓમાં વ્યાપકપણે સ્વીકારવામાં આવે છે.

વિદેશી ચલણ રોકડ : બેંકો વિદેશ પ્રવાસના ખર્ચને પહોંચી વળવા તેમના ગ્રાહકોને નોંધાયેલ વિદેશી ચલણ વેચે છે. વિદેશી ચલણ એ પ્રવાસ દરમિયાન વ્યક્તિગત ખર્ચાઓને પહોંચી વળવા, ટેક્સી/આંતરિક મુસાફરી, ખાદ્યપદાર્થો વગેરે માટે ચૂકવણી કરવાનો એક અનુકૂળ માર્ગ છે. સામાન્ય રીતે જે કરન્સી વેચાય છે તે USD, GBP, EURO, AUD અને CAD માં હોય છે.

વિદેશી ચલણ ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ : ભારતમાં બેંકો દ્વારા તેમના ગ્રાહકોને નીચેના જેવા વિવિધ ખર્ચાઓ માટે વિદેશી ચલણ ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ આપવામાં આવે છે. કોઈપણ વિદેશી યુનિવર્સિટીમાં ફીની ચુકવણી કરવા માટે કોઈ સંબંધી અથવા મિત્રને ભેટ મોકલવા માટે (હેશ) TOEFL, GMAT વગેરે જેવી વિવિધ પરીક્ષાઓ માટે નોંધણી કરવા માટે અરજી ફીની ચુકવણી કરવા માટે, વિદેશમાં તબીબી સારવાર માટે ચૂકવણી કરવા માટે, આરબીઆઈની માર્ગદર્શિકા મુજબ અન્ય તમામ પરવાનગી હેતુઓ.

FC ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ સામાન્ય રીતે સાત ચલણમાં જારી કરવામાં આવે છે જે USD, GBP, EURO, AUD, NZD, JPY અને CAD છે.

વિદેશી ચલણ ચેક જમા કરાવી શકાય છે :

ગ્રાહકો તેમના વિદેશી ચલણના ચેક, વિદેશી ચલણના ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ અને ટ્રાવેલર્સ ચેક તેમના બચત અથવા ચાલુ ખાતામાં સીધા જ જમા કરી શકે છે. પછી બેંક પાસે ચેક સંગ્રહ માટે મોકલવામાં આવશે, અને તેનો સ્વીકાર થવા પર, ભંડોળ ભારતીય રૂપિયામાં ગ્રાહકના ખાતામાં જમા કરવામાં આવશે. ભારતમાં બેંકો સામાન્ય રીતે USD, GBP, EURO, JPY, ઓસ્ટ્રેલિયન ડોલર, કેનેડિયન ડોલર, UAE દિરહામ, હોંગકોંગ ડોલર અને સ્વિસ ફ્રાન્ક જેવા વિવિધ ચાલણના ચેક સ્વીકારે છે. સંગ્રહનો સમયગાળો ફ્રેન્કફર્ટમાં ચૂકવવાપાત્ર યુરો ચેક માટે 2 આંતરરાષ્ટ્રીય કામકાજના દિવસો, ન્યૂયોર્કમાં ચૂકવવાપાત્ર USD ચેક માટે 5 દિવસ અને અન્ય કેન્દ્રો પર અન્ય ચલણ માટે 10 થી 15 કામકાજના દિવસોથી બદલાઈ શકે છે.

વિદેશમાં નાણાં મોકલવાની સેવા :

બેંકો તેમના અસીલોને વિદેશમાં નાણાં મોકલવાની સેવા પૂરી પાડે છે જેના દ્વારા તેઓ વિદેશમાં રહેતા મિત્રો અને સંબંધીઓને પૈસા મોકલી શકે છે અને તેમની પાસેથી નાણાં પ્રાપ્ત પણ કરી શકે છે. આવી મોટાભાગની ચુકવણીઓ SWIFT (સ્વીફ્ટ) દ્વારા કરવામાં આવે છે, જે એક સુરક્ષિત, આંતરબેંક સંચાર સુવિધા છે.

વિદેશી જહાજના કેપ્ટનને ચુકવણી :

ઘણીવાર, વિદેશી જહાજો ભારતમાંથી મુસાફરી કરે છે અને દેશના વિવિધ બંદરો પર તેમના વાહનોને ઊભા રાખે છે. આવા અસ્થાયી રોકાણ દરમિયાન નોંધપાત્ર જરૂરિયાતોમાંની એક વિદેશી ચલણની છે જે જહાજના કેપ્ટનને જહાજ પરના કર્મચારીઓના વેતન અથવા જહાજ પરના અન્ય ખર્ચાઓ માટે ઉપલબ્ધ કરાવવાની હોય છે. આ જરૂરિયાતો સામાન્ય રીતે 'કેશ ટુ માસ્ટર' નામની સુવિધા દ્વારા પૂરી કરવામાં આવે છે. આ રોકડ એકત્રિત કરવા માટે, જહાજના કેપ્ટને તેમના પાસપોર્ટ અને યોગ્ય રીતે ભરેલ અરજીપત્ર સાથે અધિકૃત બેંકની નિયુક્ત શાખાનો સંપર્ક કરવો પડશે. આ સેવા માત્ર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ડોલર, પાઉન્ડ સ્ટર્લિંગ અને યુરોમાં ઉપલબ્ધ છે.

2.7 વીમા અંગેની નાણાકીય સેવાઓ

વિવિધ નાણાકીય સેવાઓ પૈકી વીમા અંગેની નાણાકીય સેવા અર્થતંત્ર માટે ખૂબ જ મહત્વની અને ઉપયોગી છે. વીમો એ બે પક્ષો વચ્ચે કરવામાં આવેલ કાનૂની કરાર (વીમા પોલિસી) છે, એટલે કે વીમા કંપની (જેને વીમાદાતા તરીકે ઓળખાય છે) અને વ્યક્તિ અથવા જૂથ (જે વીમાધારક તરીકે ઓળખાય છે). આ બંને પક્ષો એક કરાર કરે છે જેના હેઠળ વીમાધારક વીમાદાતાને પૂર્વનિર્ધારિત રકમ ચૂકવે છે (જેને પ્રીમિયમ તરીકે

ઓળખાય છે) જેની સામે વીમાદાતા વીમા ધારકને વચન આપે છે કે તેને પૂર્વનિર્ધારિત કારણોને લીધે નાણાકીય નુકસાન (જોખમ) થવાના કિસ્સામાં તે વીમાધારકને પૂર્વનિર્ધારિત મહત્તમ વળતરની મર્યાદામાં વળતર આપશે.

કોઈપણ વીમા કરાર પાછળનો મૂળ સિદ્ધાંત એ છે કે વીમાધારક મોટા અણધાર્યા નુકસાનની શક્યતા સામે સમયાંતરે નાની રકમ ખર્ચવાનું પસંદ કરે છે. આ ખ્યાલ કામ કરે છે કારણ કે તમામ પોલિસીધારકો તેમના જોખમોને એક્સાથે ભેગા કરે છે, અને જો વીમેદાર ઘટનાને કારણે કોઈ નુકસાન થાય છે, તો નુકસાન સહન કરનાર વ્યક્તિને કરારમાં સંમત થયેલ હદ સુધી વળતર આપવામાં આવશે.

2.7.1 વીમાના મૂળભૂત કાર્યો

એ સમજવું અગત્યનું છે કે વીમા પોલિસીમાં પોલિસીધારક માટે નાણાકીય અને ભાવનાત્મક બંને પાસાં હોય છે. અમુક કાર્યો છે જે વીમા કંપનીએ વીમાધારક પક્ષ સાથે કરારને અંતિમ સ્વરૂપ આપતી વખતે કાળજી લેવાનું વચન આપવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે વીમા કંપનીના મહત્ત્વના અને મૂળભૂત કાર્યો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે :

(1) વીમાધારકને સલામતી અને સુરક્ષા પૂરી પાડવાનું કાર્ય :

વીમા કરારમાં દાખલ થવાના મુખ્ય કારણોમાંનું એક અણધારી ઘટનાથી નુકસાનની સ્થિતિમાં નાણાકીય સુરક્ષા મેળવવાનું છે. વીમો પોલિસીધારકને ટેકો આપે છે અને વ્યવસાયમાં અથવા માનવ જીવનમાં અનિશ્ચિતતાઓને ઘટાડવામાં મદદ કરે છે. પોલિસીની મદદથી, વીમાધારક પક્ષ ભવિષ્યના જોખમો, અનિશ્ચિતતાઓ અને અકસ્માતો સામે સુરક્ષિત છે. જો કે વિશ્વમાં કોઈપણ વીમાદાતા ખતરનાક ઘટનાને બનતા અટકાવી શકતા નથી. તેઓ ચોક્કસ રીતે વીમાધારક પક્ષને વળતર આપવા માટે અમુક પ્રકારની નાણાકીય સુરક્ષા પૂરી પાડીને મદદ કરી શકે છે. આમ વીમા કંપનીનું સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય વીમાધારકને સલામતી અને સુરક્ષા પૂરી પાડવાનું છે.

(2) વીમા ધારકના પ્રિયજનો માટે સુરક્ષા પૂરી પાડવાનું કાર્ય :

તબીબી વીમો તમને અને તમારા પરિવારને યોગ્ય પ્રકારની સારવાર મેળવવા અને હોસ્પિટલમાં દાખલ થવાના ખર્ચને આવરી લેવામાં મદદ કરી શકે છે. તે અકસ્માત, માંદગી અથવા અન્ય કોઈ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ ઘટનાના કિસ્સામાં તેમના સ્વાસ્થ્યની સંભાળ રાખવામાં મદદ કરે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે તેના પરિવારની સુખાકારી સૌથી વધુ અગત્યતા ધરાવે છે, અને વીમો શક્ય તેટલી શ્રેષ્ઠ રીતે તેની સંભાળ રાખવામાં મદદ કરે છે. આમ વીમા કંપનીનું બીજું મહત્ત્વનું કાર્ય વીમા ધારકના પ્રિયજનો માટે સુરક્ષા પુરી પાડવાનું છે.

(3) સામૂહિક રીતે જોખમો સામે રક્ષણ પૂરું પાડે છે :

વીમા કરારનું બીજું એક મહત્ત્વનું કાર્ય એ છે કે તે અસંખ્ય વ્યક્તિઓને કમનસીબ ઘટનાને કારણે થતા નુકસાનથી પોતાને બચાવવા માટે વીમા પોલિસી મેળવવામાં મદદ કરે છે. આ વ્યૂહરચના એ સિદ્ધાંત પર કામ કરે છે કે ચોક્કસ જોખમ માટે તમામ પોલિસીધારકો એક જ સમયે તેનો સામનો કરશે નહીં. ઉદાહરણ તરીકે, જો કુલ પચાસ હજાર લોકો અકસ્માતોને કારણે તેમની કારને થતા નુકસાન સામે વીમો ઉતારે છે, તો સૌથી વધુ સંભવિત દૃશ્ય એ છે કે તેમાંથી માત્ર થોડા જ એક વર્ષમાં અકસ્માતો થયા હશે. તેથી અકસ્માતોને કારણે થતા નાણાકીય નુકસાન માટે તેઓ વીમા કંપની પાસેથી જે રકમનો દાવો કરી શકે છે તે તમામ પચાસ હજાર પોલિસીધારકો પાસેથી વીમા પ્રિમિયમ દ્વારા પૂરતા પ્રમાણમાં આવરી લેવામાં આવશે.

(4) જોખમનું મૂલ્યાંકન કરવાનું કાર્ય કરે છે :

વીમા કંપનીઓ વિવિધ પરિસ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરીને ચોક્કસ ઘટના બનવાની સંભાવનાનો અભ્યાસ કરે છે અને તે ઘટનામાંથી જોખમની વાસ્તવિક રકમ નક્કી કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ આ સંબંધિત નિર્ણય લેવા માટે જોખમના તમામ પાસાઓનું કાળજીપૂર્વક વિશ્લેષણ કરે છે. તે તેમને અંતિમ વીમા રકમ સુધી પહોંચવામાં તેમજ વીમાધારક દ્વારા ચૂકવવામાં આવનાર પ્રીમિયમ નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે. આમ વીમા કંપનીનું જોખમનું મૂલ્યાંકન કરવાનું કાર્ય ખૂબ જ મહત્વનું છે.

(5) વીમાધારકને આકસ્મિક સંજોગોમાં આયોજન કરવામાં મદદરૂપ થાય છે :

વીમાધારક માટે પોલિસી લેવાનો એક મુખ્ય ફાયદો એ છે કે તેઓ ચોક્કસ જોખમ માટે વીમો (કવરેજ) લીધા પછી ભવિષ્યના નુકસાનને પહોંચી વળવા માટે સુરક્ષા અનુભવી શકે છે. તે વીમાધારક પક્ષ માટે ખૂબ જ આશ્વાસન આપનારું બની શકે છે અને ડર કે ખચકાટ વિના તેમની દૈનિક પ્રવૃત્તિઓને વધુ ખાતરીપૂર્વક આગળ વધારવામાં પણ મદદ કરી શકે છે.

તે નુકસાનને રોકવામાં મદદ કરે છે. વીમા કરાર અણધારી ઘટનાના કિસ્સામાં અમુક પ્રકારની સુરક્ષા પ્રદાન કરીને વીમાધારકને તેમના નુકસાનને ઘટાડવામાં મદદ કરી શકે છે. તે વ્યવસાયોને આકસ્મિક યોજના બનાવવામાં મદદ કરે છે. (જો વસ્તુઓ આયોજન મુજબ ન થાય.) સંસ્થાઓ માટે વીમો એ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ સાધન છે કારણ કે તે ખૂબ જ જોખમી વાતાવરણમાં સંચાલન કરતી વખતે તેમના જોખમોને આવરી લેવાની મંજૂરી આપે છે. જો તેમના ધંધાકીય અનુમાનો સાચા ન પડે તો ભારે નુકસાન થઈ શકે છે. વીમા કરાર તેમને પ્રીમિયમ તરીકે પ્રમાણમાં નાની રકમ ચૂકવીને તેમના વ્યવસાયોમાં આ મોટા જોખમોને આવરી લેવા સક્ષમ બનવાની પણ મંજૂરી આપે છે.

(6) કાનૂની આવશ્યકતાઓને પાલન કરવામાં સહાય કરે છે :

કેટલાક દેશોમાં, તથા કેટલાક વ્યવસાયોમાં કોઈ પણ એકમને કોઈપણ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં જોડાવા માટે ચોક્કસ વીમા રક્ષણ હોવું જરૂરી છે. તેથી વીમા કંપની સંસ્થાઓને આ જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

(7) તે મોટા વ્યવસાયોના વિકાસને મંજૂરી આપે છે :

કોઈપણ મોટા કદની સંસ્થામાં જોખમનું પ્રમાણ પણ ખૂબ જ મોટું હોય છે. જો નુકસાનની શક્યતા પ્રમાણમાં વધારે હોય, તો તે સંસ્થાઓમાં સંચાલકોને ગણતરીપૂર્વકના જોખમો લેતા અટકાવી શકે છે, જેમાં વધુ નફો લાવવાની સંભાવના હોય છે. વીમો તે જોખમને એક રીતે ઘટાડવામાં અને વ્યવસાયોને સાહસી નિર્ણયો લેવા પ્રોત્સાહિત કરવામાં મદદ કરે છે. વીમો કેટલાક નાણાકીય દબાણોને દૂર કરે છે અને લાંબાગાળે વ્યવસાયોને વિકાસવામાં મદદ કરે છે.

(8) તે અર્થવ્યવસ્થાને વેગ આપી શકે છે :

જ્યારે વ્યવસાયો પાસે પૂરતું વીમા રક્ષણ હોય, ત્યારે તેઓ ગણતરીપૂર્વકના જોખમો લેવા તૈયાર થાય છે જે તેમની આર્થિક પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વધારી શકે છે જેને કારણે એકમનો નફો અને તેનો કદ બંને વધે છે. આ બાબત લાંબા ગાળે દેશની એકંદર અર્થવ્યવસ્થાને વેગ આપી શકે છે. આમ વીમા અંગેની સેવા અર્થતંત્રના વિકાસમાં પણ ખૂબ જ મદદરૂપ થાય છે.

સમીક્ષા :

વ્યક્તિ તેમજ વ્યવસાય બંનેના રોજિંદા જીવનમાં વીમાના અભિન્ન અંગ છે. તે જીવનની અનિશ્ચિતતાઓ સામે સલામતીનું માળખું પૂરું પાડે છે અને વીમાધારક માટે નુકસાન ઘટાડવામાં મદદ કરે છે, અને નુકસાન અથવા દુર્ઘટનાના સમયે તેમને રક્ષણ અને રાહત આપે છે. આપણા જીવનમાં વીમાને એક આવશ્યકતા તરીકે જોવું એ આપણા માટે મહત્વપૂર્ણ છે જે લાંબાગાળે આપણને આર્થિક અને ભાવનાત્મક રીતે રક્ષણ કરવામાં મદદ કરી શકે.

2.8 નાણાકીય સેવાઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી અન્ય સેવાઓ

(A) બેંક કાર્ડ્સ :

આધુનિક સમયમાં બેન્ક કાર્ડ્સ લાખો લોકોના રોજિંદા જીવનનો એક ભાગ છે. તેમની સફળતાની ચાવીઓ તેમની તમામ પ્રકારની કામગીરી હાથ ધરવા માટે તેમની સુગમતા અને સરળતા છે. જેવી કે, રોકડ ઉપાડ, ખરીદી, ચૂકવણી અંગેની સગવડો વગેરે. જ્યારે કોઈ બેન્ક કાર્ડ પસંદ કરવાનો સમય આવે છે, ત્યારે તે જાણવું ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે કે બજારમાં કયા કયા પ્રકારના બેંક કાર્ડ ઉપલબ્ધ છે અને તેમની લાક્ષણિકતાઓ કઈ કઈ છે.

(1) ડેબિટ કાર્ડ્સ :

આ બેંક કાર્ડ્સનો સૌથી સામાન્ય પ્રકાર છે અને ઉપયોગમાં સૌથી સરળ છે. તેઓ બેંક ખાતા સાથે સંકળાયેલા હોય છે અને ધારકને અન્ય સુવિધાઓ સાથે ભૌતિક અને ઓનલાઈન સ્ટોર્સમાં ચૂકવણી કરવાની અને શાખાઓ અથવા ATMમાંથી રોકડ ઉપાડવાની મંજૂરી આપે છે. ડેબિટ કાર્ડ દ્વારા થતા

વ્યવહારની રકમ કાર્ડ ધારકના ખાતામાં રહેલ રકમમાંથી આપમેળે બાદ થાય છે. તેથી, જો ખાતામાં પૂરતા પૈસા ન હોય, તો વ્યવહાર થઈ શકશે નહીં. સુરક્ષા કારણોસર, ડેબિટ કાર્ડમાં સામાન્ય રીતે તેની સાથે સંકળાયેલી દૈનિક મર્યાદા હોય છે, ખાસ કરીને જ્યારે ATMમાંથી નાણાં ઉપાડવામાં આવે છે.

(2) ક્રેડિટ કાર્ડ :

આ કાર્ડ્સ એવા સાધનો છે જે તમને ખરીદી કરતી વખતે ચૂકવણી કરવા, ચોક્કસ કામગીરી માટે નાણાં પૂરા પાડવા અથવા ચોક્કસ સમય અને ક્રેડિટ મર્યાદામાં તમારા ખર્ચાઓને આવરી લેવા માટે નાણાંની મંજૂરી આપે છે. ડેબિટ કાર્ડના સંદર્ભમાં આ મુખ્ય તફાવત છે, ડેબિટ કાર્ડમાં ધારકના બેન્ક ખાતામાં ઉપલબ્ધ રકમમાંથી વ્યવહારની રકમ આપોઆપ કાપવામાં આવે છે. ક્રેડિટ કાર્ડના કિસ્સામાં, તે જરૂરી નથી કે ખરીદી સમયે કાર્ડ ધારકના ખાતામાં રકમ ઉપલબ્ધ હોય.

ક્રેડિટ કાર્ડ તમને આપેલ રકમની બે રીતે ચૂકવણી કરવાની મંજૂરી આપે છે. તમે વ્યાજના વિકલ્પ વિના કુલ ચૂકવણી પસંદ કરી શકો છો જેથી કરીને કાર્ડ વડે કરવામાં આવેલી તમામ ખરીદીઓની ચૂકવણી નિયત સમય પહેલાં એક સાથે કરવાની હોય છે અથવા તમે વિલંબિત ચૂકવણી વિકલ્પ પસંદ કરી શકો જેમાં અનેક હપ્તાઓમાં સંમત થયેલી રકમની વ્યાજ સહિત પરત ચૂકવણીનો સમાવેશ થાય છે. આ કિસ્સામાં, તમે દર મહિને ચૂકવવા માટે એક નિશ્ચિત રકમ પસંદ કરી શકો છો. આ વિલંબિત ચૂકવણી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવા બેંક કાર્ડ ધારક પાસેથી વ્યાજ વસુલે છે તેમજ જો ચૂકવણીમાં વિલંબ થાય તો દંડ પણ વસુલ કરે છે. આથી આ ભંડોળનો જવાબદારીપૂર્વક ઉપયોગ કરવો ખૂબ જ જરૂરી છે.

ક્રેડિટ કાર્ડ નાણાકીય ઉત્પાદન હોવાથી, બેંકો સામાન્ય રીતે ક્રેડિટ કાર્ડ આપતા પહેલા શ્રેણીબદ્ધ આવશ્યકતાઓ માટે પૂછે છે. અસીલની આવક તથા તેના દરજ્જાને ધ્યાનમાં લઈને, બેંક જોખમના માપદંડના આધારે તેને કાર્ડ આપવાનું સ્વીકારશે અથવા નકારશે.

(3) ક્રેડિટ કાર્ડ મેળવવા માટેની મૂળભૂત આવશ્યકતાઓ છે :

(1) કાયદેસરની ઉંમરનું હોવું અને (2) ઉછીના લીધેલા નાણાંની ચુકવણીનું નિર્દેશન કરવા માટે બેંક ખાતું હોવું, જો કે વ્યક્તિની જરૂરિયાતોને આધારે શરતો બદલાય છે. કાર્ડ મંજૂર કરવા માટે અન્ય મહત્વપૂર્ણ આવશ્યકતા એ છે કે ચુકવણીની જવાબદારીઓ પૂરી કરવા માટે નાણાકીય ક્ષમતા હોવી જોઈએ. આ કારણોસર, બેંક હંમેશાં જવાબદાર ધિરાણ માટે શાખપાત્રતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે.

ક્રેડિટ કાર્ડનો એક ફાયદો એ છે કે તે સામાન્ય રીતે વધારાના લાભો સાથે સંકળાયેલા હોય છે, જેમ કે તેના દ્વારા ચુકવણી પર મળતા વધારાના વટાવ, મુસાફરી અથવા ચોરીનો વીમો અથવા તમારા ચુકવણીના હપ્તાઓનું સંચાલન કરવાની શક્યતા વગેરે.

જ્યારે તમે આ કાર્ડનો ઉપયોગ કરો છો ત્યારે આ ચુકવણી પદ્ધતિ તમને ખરીદીની ચુકવણી મુલતવી રાખવા અથવા રોકડ ઉપાડ કરવાની મંજૂરી આપે છે. તમે માસિક હપ્તાની રકમ અથવા બાકી દેવાની ટકાવારી ચૂકવવાનું પસંદ કરી શકો છો. જેમ તમે ચૂકવણી કરો છો તેમ, શાખ ફરીથી ઉપલબ્ધ કરવામાં આવે છે. કારણ કે તે શાખની એક શ્રેણી છે, તેમાં સંમત વ્યાજ દર અને અનુરૂપ ફી હંમેશાં લાગુ કરવામાં આવે છે, અને તેથી તેમાં હંમેશાં ખર્ચ વધુ થતો હોય છે.

(4) પ્રીપેડ કાર્ડ્સ :

તમારા રોજિંદા ખર્ચાઓ, ઓનલાઈન ખરીદીઓ અથવા ATMમાંથી પૈસા ઉપાડવા માટે આ એક ખૂબ જ અનુકૂળ અને ઉપયોગી ચુકવણી સાધન છે. આ પ્રકારના કાર્ડને બેંક દ્વારા સ્થાપિત મર્યાદામાં તમે પેદાશો અને સેવાઓની ખરીદી કરવા માંગો છો તે રકમ સાથે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેમનો એક મોટો ફાયદો એ છે કે વપરાશકર્તા ખર્ચને નિયંત્રિત કરી શકે છે, કારણ કે આ કાર્ડ ઉપલબ્ધ કરતાં વધુ નાણાં ખર્ચવાની મંજૂરી આપતા નથી. પ્રીપેડ કાર્ડ જરૂરી હોય તેટલી વખત ગમે તેટલી વાર ખાતામાં જમા કરાવી શકાય છે.

(5) વર્ચ્યુઅલ કાર્ડ્સ :

આ ચુકવણી સાધનો રોકડ અથવા ભૌતિક કાર્ડના ઉપયોગને ટાળીને ઓનલાઈન ખરીદી કરવા માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. વર્ચ્યુઅલ કાર્ડ્સનું ભૌતિક સ્વરૂપ હોતું નથી, પરંતુ તેઓનો ઉપયોગ કરવા માટે માહિતીની એક સંકળાયેલ શ્રેણી હોય છે, જે ભૌતિક કાર્ડની જેમ જ હોય છે, જેમ કે કાર્ડ નંબર, સમાપ્તિ તારીખ અથવા CVV કોડ (કાર્ડ વેરિફિકેશન વેલ્યુ).

સમીક્ષા :

આધુનિક સમયમાં ઉપરોક્ત કાર્ડ્સનો ઉપયોગ વધ્યો છે. ડિજિટલાઈઝેશનને કારણે ભૌતિક ચુકવણીને સ્થાને કાર્ડ દ્વારા તથા ઓનલાઈન ચુકવણીનું પ્રમાણ વધ્યું છે પરંતુ વ્યક્તિએ કોઈ પણ કાર્ડ ધારણ કરતા પહેલા તેના ફાયદા અને મર્યાદાઓ અંગે વિગતવાર અભ્યાસ કરવો ખૂબ જ જરૂરી છે.

2.9 દલાલ તરીકેની નાણાકીય સેવાઓ

જો કોઈ વ્યક્તિ ભારતમાં કંપનીઓના શેરોમાં રોકાણ કરવા માંગતો હોય તો તેણે

તે રોકાણ શેર બજાર દ્વારા કરવું પડશે. ભારતમાં બે સૌથી પ્રખ્યાત સ્ટોક એક્સચેન્જ છે બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE) અને નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ (NSE). જો કે, સામાન્ય માણસ માટે આ બજારમાંથી સીધી શેર કે જામીનગીરી ખરીદવી શક્ય નથી. શેર કે જામીનગીરી ખરીદવા માટે તેમને મધ્યસ્થીઓની જરૂર પડે છે; આવા વ્યેટિયાઓને 'શેર દલાલ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

શેર દલાલની ભૂમિકા : તેમનું મુખ્ય કાર્ય રોકાણકારો માટે શેરબજારોમાં શેરોની ખરીદી અને વેચાણની સુવિધા પૂરી પાડવાનું છે. ભારતમાં ઘણી જાણીતી સ્ટોક બ્રોકરેજ કંપનીઓ છે જેના દ્વારા તેમને સ્ટોક એક્સચેન્જમાં શેર અને જામીનગીરીની ખરીદી અને વેચાણ કરી શકો છો.

2.9.1 દલાલોના પ્રકાર

દલાલો દ્વારા તેમના અસીલોને જે પ્રકારની સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે તેના આધારે, શેર દલાલોને સામાન્ય રીતે બે અલગ વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે :

(1) સંસ્થાકીય શેર દલાલ :

સંસ્થાકીય શેર દલાલ પાસે મોટી સંસ્થાઓ અને કંપનીઓ તેમના ગ્રાહકો તરીકે હોય છે અને તેમના વતી તેઓ જામીનગીરીનું ખરીદ અને વેચાણ કરે છે. તેઓ સંસ્થાકીય રોકાણકારોને રોકાણ બેન્કિંગ, જામીનગીરી અંગેની સેવાઓ, સલાહકારી સેવાઓ અને દલાલ સેવાઓ જેવી સેવાઓ પ્રદાન કરે છે.

(2) વ્યક્તિગત શેર દલાલ :

વ્યક્તિગત શેર દલાલ નાના વ્યવસાયો અને વ્યક્તિગત રોકાણકારોને રોકાણ બેન્કિંગ, સલાહકારી સેવાઓ અને દલાલ તરીકેની સેવાઓ પ્રદાન કરે છે.

શેર બજારમાં શેર દલાલો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓ :

શેરબજારમાંથી શેરોની ખરીદી અને વેચાણની સુવિધા ઉપરાંત શેર દલાલો તેમના ગ્રાહકોને ઘણી બધી સેવાઓ પણ આપે છે જે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે :

(1) સલાહકાર તરીકેની સેવાઓ :

શેરબજારના દલાલો પાસે શેરબજારની કામગીરી, શેરોની કામગીરી, બજારના વલણો વગેરેને લગતી કુશળતા હોય છે. આ ઉપરાંત, તેમની પાસે જુદી જુદી કંપનીઓ અને જુદા જુદા ઉદ્યોગો અંગે પણ ખૂબ જ મહત્વની માહિતી હોય છે. તદુપરાંત તેઓ બજારમાં સાથે સંકળાયેલ તમામ નાણાકીય અને બિનનાણાકીય બાબતોનો વિશ્લેષણ કરતા હોય છે તેમજ દેશ-વિદેશના અર્થતંત્ર તથા ત્યાંના શેર બજારનો પણ સતત અભ્યાસ કરતા હોય છે જેને કારણે તેઓ તેમના ગ્રાહકોને ઉત્તમ રોકાણ સલાહ આપી શકે છે.

(2) મર્યાદિત બેન્કિંગ સેવાઓ :

શેરબજારના દલાલોને મર્યાદિત બેન્કિંગ સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે અધિકૃત કરવામાં આવે છે જેમ કે વ્યાજ લઈને ગ્રાહકના ખાતામાં માર્જિન નાણાં ઉમેરવા, ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમથી નાણાં ભરવા અને ઉપાડવા. ગ્રાહકો નજીવા દલાલી અંગેના ખર્ચ ચૂકવીને શેર દલાલ પાસેથી આવી બેન્કિંગ સંબંધિત સેવાઓનો લાભ લઈ શકે છે.

(3) અન્ય રોકાણો અંગેની સલાહ :

શેર સિવાય ઘણા શેર દલાલો તેમના ગ્રાહકોને અન્ય જામીનગીરીઓ જેમ કે

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ, બોન્ડ્સ, ફ્યુચર્સ, બુલિયન બજારમાં ઓપ્શન્સ અને કોમોડિટી વગેરેમાં પણ વ્યવહાર કરે છે. તેઓ તેમના ગ્રાહકોને આ તમામ ઉત્પાદનો સંબંધિત રોકાણ કરવા અંગે સલાહ પણ આપે છે.

સમીક્ષા :

જ્યારે બજારના દલાલો એ દેશના રોકાણના દૃશ્યનો અભિન્ન ભાગ છે. તેઓ માત્ર વ્યક્તિગત અથવા સંસ્થાકીય રોકાણકારો વતી શેર બજારમાંથી શેરની ખરીદી અને વેચાણની જ સુવિધા આપે છે તેવું નથી પરંતુ તેઓ તેમના ગ્રાહકોને મૂલ્યવાન રોકાણ અંગેની સલાહ પણ આપે છે.

2.10 નોન બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓ (NBFCs) :

ભારત વિશ્વની સૌથી મોટી અર્થવ્યવસ્થાઓ પૈકીની એક છે અને તાજેતરમાં માળખાગત સુવિધાઓ, શિક્ષણ, આરોગ્યસંભાળ અને તકનિક જેવા અસંખ્ય ઉદ્યોગોના વિકાસમાં ઝડપી વૃદ્ધિ જોવા મળી છે. નોન બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓ (NBFCs) દ્વારા તેમને આપવામાં આવતી સસ્તી સરળ અને ઝડપી નાણાકીય સહાયથી આ પરિણમ્યું છે. ભારતમાં નાણાકીય ક્ષેત્રે વિશાળ સંખ્યામાં વ્યવસાયો તેમજ વ્યક્તિઓને સેવા આપીને અર્થતંત્રની એકંદર વૃદ્ધિમાં ફાળો આપ્યો છે. તાજેતરના વર્ષોમાં NBFCsનું મહત્વ સમજાવ્યું છે, અને નોનબેંકિંગ ફાઇનાન્શિયલ કંપનીઓ ભારતીય રિઝર્વ બેંક માટે પ્રાથમિક ક્ષેત્ર તરીકે ઊભરી આવ્યું છે.

નોન બેંકિંગ નાણાકીય કંપની એક નાણાકીય સાહસ છે જે ખાનગી વ્યક્તિઓ અને વ્યવસાયોને તેમની નાણાકીય સમસ્યાઓના ઉકેલો પ્રદાન કરે છે. NBFC એ કંપની એક્ટ, 2013 હેઠળ સ્થાપિત થયેલ એકમ છે. NBFC તરીકે કામ કરવા માટેનું પરવાનો આપવાનો અને તેના અનુપાલનનું નિયમન ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI) દ્વારા કરવામાં આવે છે.

NBFCs ધિરાણની પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલા હોવા છતાં તેઓ બેંકોથી અલગ છે. તેઓ રિઝર્વ બેંકના નિયંત્રણ અને નિર્દેશો અનુસાર ખાનગી વ્યક્તિઓ અને સાહસોને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે. NBSFCs જનતાને તેમની નાણાકીય જરૂરિયાતો, જામીનગીરી, શેર, સ્ટોક, ડિબેન્ચર અને બોન્ડના સંપાદન માટે પણ સહાય પૂરી પાડે છે જે સરકાર દ્વારા જારી કરવામાં આવે છે. ભારતમાં NBFCs પણ ભાડે ખરીદ માટે, સાહસ મૂડી માટે ધિરાણ માટે, વીમા માટે, ભાડા પટ્ટા માટે અને ગૃહ ધિરાણ સંબંધિત સેવાઓના વિસ્તરણમાં રોકાયેલા છે.

NBFCs ઘણી રીતે બેંકો અને અન્ય જાહેર સંસ્થાઓ જેવી જ છે કારણ કે તેમની કાર્યશૈલી સમાન છે. તેઓ બંને લોન, વીમા સેવાઓ, બચત, શાખ સર્જન અને ભાડા પટ્ટા વિસ્તરણમાં રોકાયેલા છે. જો કે, NBFCs વિરુદ્ધ બેંકો વચ્ચેની ચર્ચા હંમેશાં ભારતમાં NBFCની કામગીરીમાં કેન્દ્રિય રહી છે.

2.10.1 ભારતમાં NBFC સેક્ટરના ઉદ્દેશો :

ભારતમાં, એક મોટો વર્ગ બેંકિંગ સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતી સેવાઓની પહોંચની બહાર રહ્યો છે અને ભારતમાં ગુણવત્તાયુક્ત નાણાકીય સેવાઓનો અભાવ પણ છે. આનું મુખ્ય કારણ લોન મંજૂર કરવા માટે ખૂબ જ કડક અને ગૂંચવાડાભરી પ્રક્રિયા અને બેંકોની મર્યાદિત ગ્રાહકો સુધીની પહોંચ છે. નાના અને મધ્યમ કદના તથા હસ્તકલા સાથે સંકળાયેલ લઘુ ઉદ્યોગો અને ઓછી આવક ધરાવતા વ્યક્તિઓ લાંબા સમયથી બેંકિંગ સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતી સેવાઓથી વંચિત રહ્યાં છે.

ભારતીય વસ્તીનો એક મોટો હિસ્સો છે જેની વિવિધ નાણાકીય માંગ છે, પરંતુ બેંકો અને અન્ય સંસ્થાઓ તેને સંબોધવામાં નિષ્ફળ રહી છે. NBFCs હવે સસ્તું, ઝડપી અને નાણાકીય રીતે સુલભ શાખ ધિરાણ વિસ્તારી રહી છે.

NBFCs ભારતમાં એક નવું નાણાકીય માળખું બનાવી રહ્યા છે જ્યાં વધુ સારી નાણાકીય સેવાઓ, ઝડપી પ્રક્રિયાઓ અને નવીનતમ તકનિક દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે. આ રીતે, તેઓ એવા વ્યક્તિ અને વ્યવસાયોને નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડી રહ્યા છે જેમની પાસે જ્ઞાન અને ગુણવત્તાયુક્ત નાણાકીય ઉકેલોની પહોંચનો અભાવ છે.

NBFCs ક્ષેત્રમાં નવા અને ઉભરતા એકમો વિશાળ અને બનિંગ સેવાઓથી વંચિત બજારમાં વધુ સારા નાણાકીય વિકલ્પો પૂરા પાડે છે. NBFCs એ બજારને લક્ષ્યાંકિત કરી રહી છે જે દેશના આર્થિક વિકાસમાં આગળ વધવાની અને ફાળો આપવાની ખૂબ જ વધુ ક્ષમતા ધરાવે છે.

NBFCs નાણાકીય સેવાઓને સુવ્યવસ્થિત અને પ્રમાણિત રીતે સુલભ બનાવવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે કામ કરે છે. આ ઉદ્દેશ્ય તેમને તેમના સમકક્ષોથી અલગ પાડે છે અને તેમને આર્થિક વૃદ્ધિના મુખ્ય ધ્વજધારક બનાવ્યા છે.

છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં દેશભરમાં છૂટક ધિરાણમાં સતત વધારો થયો છે. આ NBFCs દ્વારા મોટી વસ્તીને સેવા આપવા માટે આપવામાં આવેલા યોગદાનથી શક્ય બન્યું છે. બેંકોની સાથે NBFCs પણ ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસ અને વૃદ્ધિને વેગ આપી રહી છે. જો કે, NBFCsની કામગીરી બેંકો કરતા વ્યાપકપણે અલગ છે, અને NBFCs ઘણી રીતે બેંકિંગ ક્ષેત્ર પર ટોચનો હાથ ધરાવે છે.

2.10.2 NBFCs વિરુદ્ધ બેંકો :

ભારતીય બેંકિંગ ક્ષેત્રે 60 વર્ષથી વધુ સમયથી દેશના નાણાકીય બજારને નિયંત્રિત કર્યું છે. તેણે ભારતીય પ્રેક્ષકોને શાખ, ભાડા પટ્ટા વગેરે જેવી વિવિધ નાણાકીય સેવાઓનો પરિચય કરાવ્યો છે. જો કે, દેશના ગ્રામીણ અને અર્ધશહેરી વિસ્તારોમાં સ્થિત વ્યવસાયો અને વ્યક્તિઓના વિશાળ બજારને સેવા આપવા માટે આ ક્ષેત્રને મર્યાદિત સફળતા મળી છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે બેંકો દ્વારા ધિરાણ આપવા માટેના જે ધોરણો છે તે ખૂબ જ કડક, ગુંચવાડાભર્યા અને ખૂબ જ સમય માંગી લે તેવા છે.

NBFCs સાથે, ભારતમાં નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ પરિવર્તન આવ્યું છે. જ્યારે ઉદ્યોગના વિકાસની વાત આવે છે, ત્યારે તેમની નોન પરફોર્મિંગ એસેટ્સ (NPA)માં વધારાને કારણે બેનિંગ ઉદ્યોગમાં વૃદ્ધિ નોંધપાત્ર રીતે ઘટી છે. બીજી તરફ, NBFCs બજારની સ્થિતિને વધુ અસરકારક રીતે સંભાળી રહી છે. તેઓ સર્વ સમાવેશક અભિગમ અને વધુ સારી જોખમ વ્યવસ્થાપન વ્યૂહરચનાનો અમલ કરી રહ્યાં છે. NBFCs એ પોતાની જાતને ટકાવી રાખવાની અને મંદીવાળા તથા ઓછી તરલતાવાળા બજારમાં પણ સ્થિર દેખાવ કરવાની તેમની ક્ષમતા સાબિત કરી છે.

2.10.3 NBFCsનું મહત્ત્વ :

NBFCs વ્યવસાયો અને પગાર મેળવનારાઓની નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂરી કરે છે અને તેમને સસ્તી લોન, વીમો, ભાડા પટ્ટા વગેરેના રૂપમાં નાણાકીય સલામતી અંગેની સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

ભારતમાં NBFCs એ વધુ સુલભ અને સમાવિષ્ટ નાણાકીય વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરી છે જ્યાં વર્તમાન બેંકિંગ સેવા ક્ષેત્ર દ્વારા બાકાત રાખવામાં આવેલા લોકો તેમની નાણાકીય જરૂરિયાતો તેમને પોસાય તેવી કિંમતે પ્રાપ્ત કરવા માટે અરજી કરી શકે છે.

NBFCs નાના અને મધ્યમ કદના વ્યવસાયોને વિસ્તરણ અને વિકાસ માટે જરૂરી નાણાકીય સહાય પ્રદાન કરીને વધુ આર્થિક રીતે કાર્યક્ષમ રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી રહી છે. તેમની નવીન લોન પેદાશો, ધંધાલક્ષી અભિગમ અને નવીન તકનિકો સાથે, NBFCs હાલના બેન્કિંગ ક્ષેત્ર કરતાં ખૂબ જ આગળ છે.

નોન બેન્કિંગ નાણાકીય કંપનીઓ એટલે કે NBFCs જનતાને સુલભ અને સસ્તી નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડવામાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી રહી છે. તેઓ દેશમાં જીવનધોરણ અને નાણાકીય જાગૃતિ વધારવામાં મુખ્ય ખેલાડીઓ બની રહ્યા છે. NBFCs ખેલાડીઓ મુખ્યત્વે લોન આપવા, શેરો, જમીનગારી, બોન્ડ્સ, ડિબેન્ટ્સ અને સરકાર દ્વારા ફાળવવામાં આવેલી જમીનગીરી સંપાદન, ભાડાપટ્ટે, ભાડેથી ખરીદી વગેરેના વ્યવસાયને લક્ષ્યાંક બનાવે છે. NBFCs ભારતીય નાના અને મધ્યમ કદના વ્યવસાયો, હસ્ત ઉદ્યોગો અને સ્વરોજગારવાળી વ્યક્તિઓને વધુ આર્થિક રીતે સક્ષમ બનાવે છે. તેમને તેમની જરૂરિયાતો અનુસાર યોગ્ય નાણાકીય ઉકેલો પુરા પાડીને તેમનો નાણાકીય આત્મવિશ્વાસ અને સધ્ધરતા વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે.

(1) ઉદ્યોગ વૃદ્ધિ :

NBFC ક્ષેત્રમાં છેલ્લાં દસ વર્ષમાં જબરદસ્ત વૃદ્ધિ જોવા મળી રહી છે. આ ક્ષેત્રે ચક્રવૃદ્ધિ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દરમાં વધારો જોવા મળ્યો છે, અને ઘણી NBFCs એ આગેવાની લીધી છે અને ભારતની ઘણી બેન્કિંગ સંસ્થાઓ કરતાં વધુ ઝડપથી વિકાસ કર્યો છે.

ભારતીય બેન્કિંગ સંસ્થાઓની સરખામણીમાં NBFCs સેક્ટરનું રોકાણ પર વળતરનો દર (RoA) સતત વધી રહ્યો છે. આ માટેનું કારણ નીચા વહીવટી ખર્ચ, મોટો ગ્રાહક આધાર અને NBFC ખેલાડીઓની ડિજિટલ હાજરી છે.

(2) સમાવેશી વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપવા માટે NBFCsનું મહત્વ :

ભારતમાં NBFCs બેન્કિંગ સેવાઓની યોગ્યતા ધરાવતા ન હોય તેવા ગ્રાહકોની વિવિધ નાણાકીય જરૂરિયાતોને સંબોધીને દેશના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી રહી છે. ઉપરાંત, NBFCs તેમની ઉદ્યોગસાહસિક જરૂરિયાતો અનુસાર સૂક્ષ્મ, નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો (MSMEs)ને વધુ સુલભ અને સમાવિષ્ટ નાણાકીય સેવાઓ પ્રદાન કરવામાં અગ્રણી ભૂમિકા ભજવી રહી છે.

ભારતના અર્થતંત્રના વિકાસમાં યોગદાન આપવા માટે ઓછી આવક ધરાવતા સમૂહમાંથી વધુ વ્યવસાયો અને વ્યક્તિઓને આમંત્રિત કરવામાં NBFCs મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી રહી છે. તેઓ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વધુ સંપત્તિ સર્જન, ધિરાણ અને નાણાકીય સ્વતંત્રતા પ્રદાન કરીને કામ કરી રહ્યા છે. તેઓ ભારત સરકારની નાણાકીય સમાવેશની પહેલ અને સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને ટેકો આપવાની પહેલ અનુસાર પણ કામ કરી રહ્યા છે.

(3) માળખાગત સુવિધાઓ માટે ધિરાણ :

NBFCs માળખાગત યોજનાઓને નાણાકીય સહાય એટલે કે ધિરાણ કરીને ભારતની આર્થિક વૃદ્ધિમાં કેન્દ્રિત ભૂમિકા ભજવી રહી છે. આ માળખાગત યોજનાઓ ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશના વિકાસમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. આ યોજનાઓમાં સામાન્ય રીતે મોટી માત્રામાં ભંડોળ સામેલ હોય છે, એટલે કે રોકાયેલ મૂડી પર વળતર લાંબા સમય પછી પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણોને લીધે માળખાગત યોજનાઓ ઓછા આકર્ષક અને વધુ જોખમી બને છે, જે બેન્કિંગ સંસ્થાઓને તેમાં રોકાણ કરવા અંગે શંકાસ્પદ બનાવે છે. જો કે, NBFCs તેમની મજબૂત આકારણી ક્ષમતાઓ અને જોખમ વ્યવસ્થાપન આયોજન

દ્વારા માળખાગત યોજનાઓના ધિરાણમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપી રહી છે.

(4) સૂક્ષ્મ, નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોને ધિરાણ :

ભારતીય MSME એટલે કે સૂક્ષ્મ, નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રમાં દેશના ગ્રામીણ અને અર્ધશહેરી વિસ્તારોમાં આર્થિક વૃદ્ધિ અને નાણાકીય સમાવેશને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વિકસવાની અને ફાળો આપવાની અપાર સંભાવના છે. જો કે, MSMEsનો મોટો વર્ગ બેન્ક દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી નાણાકીય સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવામાં અસમર્થ છે. NBFCs આ વિશાળ ક્ષેત્ર માટે તેમના ઉદ્દેશોને અનુરૂપ લોન પૂરી પાડે છે અને નાણાકીય સેવાઓના વ્યાપમાં વધારો કરે છે, જે તેમને તેમના વ્યવસાયિક વિચારોને સાકાર કરવાની અને દેશના આર્થિક વિકાસ અને વૃદ્ધિમાં યોગદાન આપવાની તક આપે છે.

(5) સૂક્ષ્મ ધિરાણમાં NBFCsનું યોગદાન :

NBFC માં MFI (માઈક્રો ફાઈનાન્સ ઈન્ડસ્ટ્રી)એ નાની ધિરાણ કંપનીઓ છે જે વ્યવસાયો અને વ્યક્તિઓને નાના કદની, ટૂંકા ગાળાની લોન આપે છે. MFIs તેમની નાણાકીય સેવાઓ અને સુવિધાઓ ઉકેલો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગરીબ વર્ગો સુધી પહોંચાડે છે અને વ્યાપારી બેંકો અને ખાનગી નાણાં ધિરાણકર્તાઓ દ્વારા બનાવેલ અંતરને દૂર કરે છે. NBFC-MFIs વિકાસને સક્ષમ કરનારા તરીકે ઊભરી આવ્યા છે જે સમાજના ઓછી આવક ધરાવતા વર્ગને નાણાકીય સેવાઓનો વિસ્તાર કરે છે, જેનાથી સમાવેશી આર્થિક વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન મળે છે.

(6) જીવનધોરણમાં સુધારો કરે છે :

NBFCs પરિવારો અને વ્યક્તિઓને જરૂરી નાણાકીય શિક્ષણ અને સ્વતંત્રતા આપીને પોતાના માટે ઉત્તમ જીવનધોરણ મેળવવાની મંજૂરી આપે છે. વ્યક્તિઓના મોટા વર્ગના જીવનધોરણમાં સુધારો આર્થિક વિકાસને વેગ આપી શકે છે અને ઉદ્યોગસાહસિકોને આગળ વધવા દે છે.

(7) રોજગાર ક્ષેત્રે વૃદ્ધિ :

નોનબેંકિંગ ફાઈનાન્સિયલ કંપનીઓ (NBFCs) ભારતમાં રોજગારીની તકોમાં વધારો કરવામાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપી રહી છે. NBFCs નાના, તેમજ મધ્યમ ઉદ્યોગો તથા સ્વરોજગાર વાળા વ્યવસાયિકો અને ઉદ્યોગસાહસિકોને તેમના વ્યવસાયને વધારવા અને વધુ કર્મચારીઓને નોકરી પર રાખવા માટે પ્રભાવિત કરી રહી છે. NBFCs આ બજારને તેની સંપૂર્ણ વ્યાપાર ક્ષમતા હાંસલ કરવામાં મદદ કરી રહી છે, જેનાથી તેઓ તેમની કામગીરીને વિસ્તૃત કરી શકે છે અને વધુ રોજગારની તકો અને વ્યવસાય પ્રથાઓ પ્રદાન કરી શકે છે.

(8) તેમના ગ્રાહકોને સુરક્ષિત રાખે છે :

NBFCs ને રિઝર્વ બેન્ક દ્વારા નિયમન કરવામાં આવે છે, જે તેમને તેમના ગ્રાહકોને સુરક્ષિત રાખવા માટે પર્યાપ્ત ઉકેલો અમલમાં મૂકવાની ફરજ પાડે છે. NBFCs ગ્રાહક સુરક્ષા નીતિઓના અમલીકરણને પ્રાથમિકતા આપે છે જેથી તેઓને કોઈપણ પ્રકારની ભ્રામક, કપટપૂર્ણ અથવા અન્યાયી પ્રથાઓથી સુરક્ષિત રાખી શકાય છે.

(9) NBFCs તેમના ગ્રાહકોને સસ્તા વ્યાજ દરે ધિરાણ, અને આધુનિક તકનિક પણ પ્રદાન કરે છે :

NBFCs તેમના ગ્રાહકોને સસ્તા વ્યાજ દરે ધિરાણ અને આધુનિક તકનિક પણ

પ્રદાન કરે છે જેથી કરીને વ્યવસાય સાથે કોઈપણ પ્રકારની શંકા અથવા સમસ્યાઓનું તાત્કાલિક નિરાકરણ લાવી શકાય છે.

NBFCs પણ ભારતીય રિઝર્વ બેંક દ્વારા મુખ્ય નિર્દેશકો દ્વારા સંચાલિત થાય છે, જે તેમના માટે જોખમ વ્યવસ્થાપન, ઓડિટ, માહિતીની જાહેરાત, પ્રવાહિતાની જાળવણી, કામગીરીની પારદર્શિતા, તકનિકી સુરક્ષા માટે તથા અન્ય બાબતો માટે વિગતવાર વ્યૂહાત્મક યોજના ઘડવાનું ફરજિયાત બનાવે છે.

NBFCsનું મહત્વ એ હકીકતમાં પણ પ્રકાશિત કરી શકાય છે કે તેઓ તેમના ગ્રાહકોની વિવિધ નાણાકીય જરૂરિયાતો માટે વધુ નવીન અને અનુરૂપ પેદાશો સતત વિકસાવી રહ્યા છે. NBFCs તેમના પરિવર્તનશીલ પેદાશો, સસ્તી સેવાઓ અને બહુ વૈકલ્પિક અસ્તિત્વ સાથે ભારતમાં નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ લાવી રહી છે.

2.10.4 NBFCs સેક્ટરનું ભવિષ્ય :

ભારતીય અર્થતંત્રમાં બેંકિંગ ક્ષેત્ર હંમેશા અર્થતંત્રનો અભિન્ન અને મુખ્ય ઘટક બની રહેશે કારણ કે તેઓ વ્યવસાયો અને વ્યક્તિઓને સમાન રીતે અસંખ્ય નાણાકીય સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. બેંકો ભારતીય અર્થતંત્રમાં રોકડ પ્રવાહની કરોડરજી બની રહેશે અને નાણાકીય બજારમાં પ્રભુત્વ જાળવી રાખશે. જો કે, બેંકોનું મહત્વ અને પ્રભુત્વ હોવા છતાં, નાણાકીય ક્ષેત્રને સુધારવા માટે NBFCsનું મહત્વ નિર્વિવાદ છે.

NBFCs ભારતીય અર્થવ્યવસ્થામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી રહી છે, જે તમામને સમાનરૂપે નાણાકીય સહાયની વધુ સમાવિષ્ટ અને સુરક્ષિત પ્રાપ્તિ માટે માર્ગ મોકળો કરે છે. NBFCs તેમના નવીન વિચારો, તેમના ગ્રાહકોને ઝડપી સેવા પૂરી પાડી તેમના સમયનો બચાવ કરે છે અને વધુ સસ્તું અને સુલભ ધિરાણ યોજનાઓને કારણે ભારતીય નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ઉજ્જવળ ભવિષ્ય ધરાવે છે.

NBFCs ભારતમાં યોગ્ય નાણાકીય ધિરાણ યોજનાઓ અને બેન્કિંગ ક્ષેત્રની સેવાઓથી વંચિત એક વિશાળ બજાર વચ્ચે જોડાણ બનાવવાની ભૂમિકાને કારણે RBI માટે પ્રાથમિકતા ક્ષેત્ર બની ગયા છે.

NBFCsનું મહત્વ એ હકીકતમાં પણ પ્રકાશિત થાય છે કે તેઓએ તેમની મજબૂત કર્યાત્મક વ્યૂહરચના, સતત સંપર્ક અને કાર્યક્ષમ નાણાકીય યોજનાઓ સાથે ઝડપથી વ્યવસાયો અને વ્યક્તિઓનો વિશ્વાસ મેળવ્યો છે. તેઓ ખરેખર ભારતના નાણાકીય ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન કરનારા છે, જેઓ સમગ્ર રીતે આપણા વૈવિધ્યસભર દેશના નાણાકીય સમાવેશમાં ખૂબ જ યોગદાન આપી રહ્યા છે.

● સ્વાધ્યાય

● વૈકલ્પિક પ્રશ્નો (MCQ) :

નીચે આપેલ પ્રશ્નોના તેમની નીચે આપેલ વિકલ્પો પૈકી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી યોગ્ય ઉત્તર આપો.

(1) નાણાકીય સાધનોમાં નીચેના પૈકી કોનો સમાવેશ થાય છે ?

(અ) ચેક

(બ) હૂંડી

(ક) શાખ પત્ર

(ડ) ઉપરોક્ત બધા જ

(2) નાણાકીય પેદાશોમાં નીચેના પૈકી કોનો સમાવેશ થાય છે ?

(અ) મ્યુચ્યુઅલ ફંડમાં રોકાણ

(બ) ક્રેડિટ કાર્ડ

- (ક) ડેબિટ કાર્ડ (ડ) ઉપરોક્ત બધા જ
- (3) અર્થતંત્રનું કયું ક્ષેત્ર બેંકો, રોકાણગૃહો, ધિરાણકર્તા, શેર દલાલ, વીમા કંપની વગેરે કંપનીઓથી બનેલો છે ?
- (અ) કૃષિ ક્ષેત્ર (બ) ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર
- (ક) નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર (ડ) ઉપરોક્ત પૈકી એક પણ નહીં
- (4) નાણાકીય સેવાઓમાં નીચેના પૈકી કઈ સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે ?
- (અ) બેન્કિંગ અંગેની સેવા
- (બ) વીમા અંગેની સેવા
- (ક) નાણાકીય સલાહકાર તરીકેની સેવા
- (ડ) ઉપરોક્ત બધી જ સેવા
- (5) બેંકો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓમાં નીચેના પૈકી કોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (અ) યુકવણી અને નાણાં પ્રાપ્તિ અંગેની સેવા
- (બ) ચલણ વિનિમય અંગેની સેવા
- (ક) લોકર્સ અંગેની સેવા
- (ડ) ઉપરોક્ત બધી જ સેવા
- (6) બેંકો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓમાં નીચેના પૈકી કોનો સમાવેશ થતો નથી ?
- (અ) યુકવણી અને નાણાં પ્રાપ્તિ અંગેની સેવા
- (બ) પ્રારંભિક જાહેર દરખાસ્ત અંગેની સેવા
- (ક) લોકર્સ અંગેની સેવા
- (ડ) ઉપરોક્ત બધી જ સેવા
- (7) રોકાણ બેંકો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓમાં નીચેના પૈકી કોનો સમાવેશ થતો નથી ?
- (અ) પ્રારંભિક જાહેર દરખાસ્ત અંગેની સેવા
- (બ) કંપનીને નાણાકીય જોખમનું સંચાલન કરવામાં મદદરૂપ થવું
- (ક) લોકર્સ અંગેની સેવા પૂરી પાડવી
- (ડ) રોકાણ વ્યવસ્થાપન અંગેની સેવા
- (8) રોકાણ બેન્કિંગમાં બેન્ક તેના ગ્રાહકોને નીચેના પૈકી કઈ બાબતોમાં સલાહકાર તરીકે સેવા પૂરી પાડે છે ?
- (અ) નાણાકીય બાબતો (બ) કાનૂની બાબતો
- (ક) સંચાલકીય બાબતો (ડ) ઉપરોક્ત બધી જ
- (9) આંતરરાષ્ટ્રીય મુસાફરી દરમિયાન નાણાંનું રક્ષણ કરવાની સૌથી સલામત અને સરળ રીત નીચેના પૈકી કઈ છે ?

- (અ) વિદેશી ચલણ રોકડ (બ) વિદેશી ચલણ ટ્રાવેલર્સ ચેક
(ક) વિદેશી ચલણ ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ (ડ) ઉપરોક્ત પૈકી એક પણ નહીં
- (10) વીમાના કરારમાં વીમો લેનાર વીમા દાતાને જે પૂર્વનિર્ધારિત રકમ ચુકવે છે તેને શુ કહે છે ?
(અ) નુકસાન વળતર (બ) દાવાની રકમ
(ક) પ્રીમિયમની રકમ (ડ) ઉપરોક્ત પૈકી એક પણ નહીં
- (11) વીમા દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓમાં નીચેના પૈકી કઈ સેવાનો સમાવેશ થતો નથી ?
(અ) વીમા ધારકને નાણાકીય સલામતી અને સુરક્ષા પૂરી પાડવાનું કાર્ય
(બ) સામુહિક રીતે જોખમો સામે રક્ષણ પૂરું પાડવાનું કાર્ય
(ક) વિદેશમાં વિદેશી ચલણમાં નાણાં મોકલવાનું કાર્ય
(ડ) ઉપરોક્ત પૈકી એક પણ નહીં
- (12) વીમા દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓમાં નીચેના પૈકી કોનો સમાવેશ થાય છે ?
(અ) વીમા ધારકને નાણાકીય સલામતી અને સુરક્ષા પૂરી પાડવાનું કાર્ય
(બ) સામુહિક રીતે જોખમો સામે રક્ષણ પૂરું પાડવાનું કાર્ય
(ક) મોટા કદના વ્યવસાયોને વિકાસની મંજૂરી આપે છે.
(ડ) ઉપરોક્ત બધા જ
- (13) નોન બેન્કિંગ નાણાકીય કંપનીઓ પર કોનો અંકુશ હોય છે ?
(અ) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા (બ) સેબી (SEBI)
(ક) IRDA (ઈરડા) (ડ) ઉપરોક્ત પૈકી એક પણ નહીં
- (14) નોન બેન્કિંગ નાણાકીય કંપનીઓ દ્વારા નીચેના પૈકી કયા કાર્યો કરવામાં આવે છે ?
(અ) ઉદ્યોગોના વિકાસમાં મદદરૂપ થાય છે.
(બ) માળખાગત સુવિધાઓ વિકસાવવા ધિરાણ પૂરું પાડે છે.
(ક) લોકોના જીવન ધોરણમાં સુધારો કરે છે.
(ડ) ઉપરોક્ત બધા જ
- વૈકલ્પિક પ્રશ્નોના ઉત્તર :
- (1) (ડ) (2) (ડ) (3) (ક)
(4) (ડ) (5) (ડ) (6) (બ)
(7) (ક) (8) (ડ) (9) (બ)
(10) (ક) (11) (ક) (12) (ડ)

(13) (અ)

(14) (ડ)

● નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

- (1) નાણાકીય સેવાઓ એટલે શું ? તે સમજાવો.
- (2) નાણાકીય સેવાઓનો અર્થ જણાવી તેના વિવિધ પ્રકારો પર ટૂંકી નોંધ લખો.
- (3) નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રમાં બેન્કિંગ ક્ષેત્રનું શું મહત્ત્વ છે ? તે દર્શાવો.
- (4) બેન્કિંગ ક્ષેત્ર દ્વારા ગ્રાહકોને પૂરી પાડવામાં આવતી વિવિધ સેવાઓ પર વિસ્તૃત ઉત્તર તૈયાર કરો.
- (5) નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રમાં રોકાણ બેન્કિંગ ક્ષેત્રનું શું મહત્ત્વ છે ? તે દર્શાવો.
- (6) રોકાણ બેન્કિંગ ક્ષેત્ર એટલે શું ? તે જણાવી તેના કાર્યક્ષેત્ર પર વિસ્તૃત નોંધ તૈયાર કરો.
- (7) નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર દ્વારા વિદેશી હૂંડિયામણ અંગે કઈ કઈ સેવા પૂરી પાડવામાં આવે છે તે જણાવો.
- (8) વિદેશી ચલણ ટ્રાવેલર્સ ચેક અંગે ટૂંકમાં નોંધ તૈયાર કરો.
- (9) નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રમાં વિમાની સેવાઓનું મહત્ત્વ દર્શાવો.
- (10) ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસમાં વીમા અંગેની સેવાઓ કઈ કઈ કામગીરી અદા કરે છે તેના પર ટૂંકમાં સમજાવો.

● મુદ્દાસર જવાબ રજૂ કરો :

- (11) નાણાકીય સેવા ક્ષેત્ર દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી અન્ય સેવાઓ પર વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર તૈયાર કરો.
- (12) નાણાકીય સેવાઓ પૈકી બેન્ક દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી વિવિધ કાર્ડ અંગેની સેવા પર નોંધ લખો.
- (13) ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસમાં નાણાકીય ક્ષેત્રની દલાલ તરીકેની સેવાઓનું શું મહત્ત્વ છે તે દર્શાવો.
- (14) નોન બેન્કિંગ ધિરાણ કંપનીઓ એટલે શું તે જણાવો.
- (15) નોન બેન્કિંગ ધિરાણ કંપનીઓનો અર્થ જણાવી તે બેન્કિંગ ક્ષેત્ર કરતા કઈ રીતે જુદી પડે છે તેની મુદ્દાસર રજૂઆત કરો.
- (16) નોન બેન્કિંગ ધિરાણ કંપનીઓ દેશના આર્થિક વિકાસમાં કઈ રીતે મદદરૂપ થાય છે તે વિસ્તૃત રીતે જણાવો.

-: રૂપરેખા :-

- 3.1 પ્રસ્તાવના
  - 3.2 ખ્યાલ
  - 3.3 નાણાકીય સેવા અને ગ્રાહક સુરક્ષા ધારો
  - 3.4 યુનાઈટેડ નેશન્સ (UNO) ની 2016નાં ગ્રાહક સુરક્ષા હેઠળ નાણાકીય સેવાઓ
  - 3.5 નાણાકીય સેવા અને નાણાકીય અપરાધ (જેમાં કમ્પ્યુટર ઓનલાઈન છેતરપીંડીઓ)
  - 3.6 નાણાકીય સેવાઓના બજાર પર્યાવરણમાં કાળા નાણા દ્વારા નાણાકીય અપરાધનો વધારો
  - 3.7 ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી એક્ટ 2000 અને 2008
  - 3.8 નાણાકીય સેવાઓનું પ્રવર્તમાન બજાર પર્યાવરણ
  - 3.9 નાણાકીય સેવાઓનું મહત્ત્વ અને પડકારો
  - 3.10 નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ફિનટેકનું મહત્ત્વ
  - 3.11 નાણાકીય ક્ષેત્રે નવી તકો
  - 3.12 નાણાકીય ક્ષેત્રમાં AI (કૃત્રિમ બુદ્ધિ)
  - 3.13 વિવિધ ટેકનોલોજીની વ્યાખ્યાઓ
  - 3.14 વૈશ્વિક અર્થકારણમાં નાણાકીય વ્યવસ્થા પર વિવિધ સ્તરે અસરો : (નાણાકીય ક્ષેત્રે વૈશ્વિક પર્યાવરણ)
- સ્વાધ્યાય

3.1 પ્રસ્તાવના

સામાન્ય રીતે નાણાકીય સેવા એ નાણાં વ્યવસ્થાનું મહત્ત્વનું અંગ છે. કારણ કે નાણાં વ્યવસ્થાના મુખ્ય ત્રણ અંગો કે ઘટકો છે. જેમાં નાણાબજાર, નાણાકીય સાધનો અને નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ. આ ત્રણેય ઘટકો કે અંગોના અસરકારક સફળતા માટે નાણાકીય સેવા એ નાણાં વ્યવસ્થામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ટૂંકમાં નાણાકીય સેવા એ નાણાકીય વ્યવસ્થાનાં ઘટકોનાં કાર્યોનાં સહાયક તરીકે કાર્ય કરે છે.

નાણાકીય સેવાઓ એટલે નાણાંપૂર્તિ ઉદ્યોગ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી આર્થિક સેવાઓ જેમાં નાણાંનું વ્યવસ્થાપન સંભાળતી વિશાળ શ્રેણીની સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સંસ્થાઓમાં, બેંકો, રિઝર્વ બેંક, ક્રેડિટ કાર્ડ કંપનીઓ, વીમા કંપનીઓ, કન્ઝ્યુમર્સ ફાઈનાન્સ કંપનીઓ, શેરદલાલની કંપનીઓ, મૂડીરોકાણનાં ફંડો, મ્યુચ્યુઅલ ફંડો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. હકીકતમાં વોઈસ સોસાયટી દ્વારા ક્રેડિટકાર્ડ સહિત 150 જેટલી સેવાઓ કે પ્રોડક્ટનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આજનાં ટેકનોલોજીકલ યુગમાં ઈ-બેન્કિંગ, ઈ કોમર્સ અને ઈ-પેમેન્ટ જેવી ઓનલાઈન સુવિધા વધતા નાણાકીય સેવાઓની સંખ્યામાં અને સ્વરૂપમાં ઘણાં અદ્યતન સુધારાઓ આપેલા છે.

નાણાકીય સેવાઓનું ક્ષેત્ર વધુ જટિલ છે. એમાં ગ્રાહકોને મૂંઝવતી ઘણી બધી ગૂંચવણો છે. એના ઉપર ઈ-મેઈલ દ્વારા પણ રોજબરોજ ઘણી બધી ઓફરોનો મારો થાય છે. તેમજ આજનો એમ-કોમર્સ એમ-બેન્કિંગ, અને યુ.પી.આઈ જેવા ઓનલાઈન સેવાઓમાં જે નિરક્ષર વર્ગ છે. તેમજ નાણાકીય સાક્ષરતા ન ધરાવતા લોકો ઘણી મૂંઝવણ અનુભવે છે.

નાણાકીય સેવાઓનું ક્ષેત્ર વધુ મૂંઝવણ ભર્યું છે. કારણ કે એમાં સંખ્યાબંધ પક્ષકારો રહેલા છે. માત્ર બેંકોજ આ ક્ષેત્રમાં 64% (ટકા) અસ્કયામતો ઉપર નિયંત્રણ ધરાવે છે. આ ક્ષેત્રમાં આ ઉપરાંત ઘણા બધા વિધિસરનાં અને અ વિધિસરનાં ખેલાડીઓ કે પક્ષકારો રહેલા છે. જેમાં ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ, એજન્ટ, દલાલો, સલાહકારો, મધ્યસ્થીઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રાહકોની થાપણ સહિત એમની વિવિધ અસ્કયામતોનાં રક્ષણ માટે યોગ્ય નિયંત્રણ તથા વીમાની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ તેમજ નાણાકીય જ્ઞાન ઘણી મહત્વની બને છે. એ સંદર્ભમાં આ અગાઉનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. એ નાણાકીય સેવાઓ માટે ગ્રાહકોની સુરક્ષા અંગે યુનોની માર્ગદર્શિકા ને ફરી ધ્યાનમાં લેવું જરૂરી છે.

નાણાકીય સેવા એ ખરેખર એક વિશાળ ક્ષેત્ર છે. જેમાં વીમા નિયમન સત્તાતંત્ર(IRDA), સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (સેબી) કોમીડીટીઝ અંગેનું વાયદા બજાર પંચ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, કન્ઝમ્યુમર ફાઈનાન્સ કંપનીઓ મૂડીકરણના ફંડ વગેરે આવી જાય છે વાસ્તવમાં એક વિશાળ જંગલ છે. જેમાં ગ્રાહક ખોવાઈ ગયો છે.

તાજેતર સમય સુધી યુવાનો નોકરી માટે આઈટીના ક્ષેત્રને પ્રથમ પસંદગી આપતા હતા, પણ હવે તેઓ નાણાકીય સેવાઓના ક્ષેત્રને સૌથી વધુ પસંદ કરે છે, અનેકવિધ ઉત્પાદન તથા સેવાઓ સાથેનો આજનો નાણાકીય સેવાઓનો વિશાળ ઉદ્યોગ વ્યક્તિઓ તેમજ કંપનીઓ માટે નાણાંનું વ્યવસ્થાપન કરે છે. નાણાકીય સેવાઓ ગરીબ લોકોને ગરીબીમાંથી બહાર લાવી વધુ સારું જીવન જીવવા માટેના રસ્તા દર્શાવે છે. શ્રીમંતોને આ સેવાઓ એમની પાસેના નાણાંમાં વૃદ્ધિ કરવાની તકો પૂરી પાડે છે.

નાણાકીય સેવાઓનું બજાર પર્યાવરણ :

નાણાકીય સાહસિકતા આ ઉદ્યોગસાહસિક પ્રવૃત્તિનું એક વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર છે, જેની લાક્ષણિકતા એ છે કે વેચાણ અને ખરીદીનો વિષય ચેઈન પેપર, (સ્ટીક-બોન્ડ વગેરે) ચલણ મૂલ્યો અને રાષ્ટ્રીય નાણાં (રશિયન રૂબલ) છે. નાણાકીય અને ધિરાણ ઉદ્યોગ સાહસિકતાને ગોઠવવા માટે, સંસ્થાઓની એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ બનાવવામાં આવે છે. વેપારી બેંકો, નાણાકીય અને શાખ કંપનીઓ (પેઢીઓ), સ્ટોક ચલણ વિનિમય અને અન્ય, વિશિષ્ટ સંસ્થાઓ, બેંકો અન્ય નાણાકીય અને ધિરાણ સંસ્થાઓની ઉદ્યોગ સાહસિક પ્રવૃત્તિ સામાન્ય કાયદાકીય નિયમો અને ભારતની RBI નાં નાણાંમંત્રાલય ના વિશેષ કાયદાકીય નિયમો અનુસાર જામીનગીરી બજારમાં ઉદ્યોગ સાહસિક પ્રવૃત્તિ વ્યવસાયિક સહભાગીઓ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવશ્યક છે. RBI નાણાંમંત્રાલય દ્વારા રજૂ કરાયેલ રાજ્ય, જામીનગીરી બજારમાં ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે પણ કાર્ય કરે છે.

ફેડરેલ લો (કાયદા) મુજબ :

ફાઈનાન્સિયલ સેવા બજારમાં સ્પર્ધાના સંરક્ષણ પર (1999) નાણાકીય સેવા, નાણાકીય સેવાઓ બજાર અને નાણાકીય સંસ્થા જેવા ખ્યાલો ઘડે છે. નાણાકીય સેવા એ કાનૂની સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓના ભંડોળના આકર્ષણ અને ઉપયોગને લગતી પદ્ધતિ છે. જેમાં બેકિંગ કામગીરી અને વ્યવહારો, જામીનગીરી બજારમાં વીમા સેવાઓ અને સેવાઓની

જોગવાઈ નાણાકીય ભાડા કરાર (ભાડા) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભંડોળ અથવા જામીનગીરી ઔપચારિક નાણાકીય સેવાઓના ક્ષેત્રમાં વિશાળ સંખ્યામાં નવા ગ્રાહકોનું જોડવું તેમજ કલોનિંગ હેકિંગ, ફિશિંગ, વિશિંગ, સ્મિશિંગ, ફાર્મિંગ મેલવેયર વગેરે જેવી ઘટનાઓને કારણે ડિજિટલ નાણાકીય સેવાઓમાં ઊભરી રહેલા જોખમોની બાબતને ધ્યાનમાં રાખતાં એક મજબૂત ગ્રાહક સુરક્ષા વ્યવસ્થા અતિ મહત્વપૂર્ણ છે.

નાણાકીય સમાવેશ અંગેની રાષ્ટ્રીય નીતિ 2019-24ની આર્થિક કલ્યાણ, સમૃદ્ધિ તેમજ ટાકાઉ વિકાસને ઉત્તેજન સમાવેશને ઝડપી બનાવવા માટેનું અભિગમ દસ્તાવેજ જેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

- 1) નાણાકીય સેવાઓની સાર્વત્રિક ઉપલબ્ધતા
- 2) નાણાકીય સેવાઓ સંબંધિત બુનયાદી સગવડો પૂરી પાડવી
- 3) આજીવિકા અને કૌશલ્ય વિકાસની ઉપલબ્ધતા
- 4) નાણાકીય સાક્ષરતા અને શિક્ષણ
- 5) ગ્રાહક સુરક્ષા અને ફરિયાદ નિરાકરણ
- 6) અસરકારક સમન્વય

ઉપરોક્ત લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરવા નાણાકીય સેવાઓ સુધીની પહોંચને માપવા માટેના વ્યાપક સૂચકો નીચે મુજબ છે.

- 1) દર 1,00,000 વ્યક્તિએ બેંકોની શાખાઓની સંખ્યા
- 2) દર 1,00,000 વ્યક્તિએ ATMની સંખ્યા
- 3) દર 1,00,000 વ્યક્તિએ કુલ વ્યવસાય પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા
- 4) દર 1,00,000 વ્યક્તિએ કુલ POS મશીનોની સંખ્યા.

ઉપરોક્ત દર્શાવ્યા મુજબ માહિતી એકત્ર કરી ગ્રાહકોને અસરકારક નાણાકીય સેવા પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવામાં આવે છે.

3.2 ખ્યાલ

નાણાકીય પર્યાવરણ એટલેકે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય પર્યાવરણમાં કાર્યરત નીચેના ચાર ઘટકોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. નાણાકીય પદ્ધતિનાં ઉપર દર્શાવેલ ચાર અંગો પૈકી નાણાકીય જામીનગીરીઓ એક મહત્વનું અંગ છે. નાણાકીય પદ્ધતિનાં મુખ્ય ચાર અંગો નીચે પ્રમાણે છે.

- 1) નાણાકીય બજાર
- 2) નાણાકીય સંસ્થાઓ
- 3) નાણાકીય સાધનો અને જામીનગીરીઓ
- 4) નાણાકીય સેવાઓ

1) નાણાકીય બજાર :

નાણાકીય બજારો એવા બજારો છે. જ્યાં નાણાકીય મિલકતો ઊભી કરવામાં આવે છે. અથવા તેમને રૂપાંતરિત (રોકાણોનું) કરવામાં આવે છે.” જ્યારે નાણાકીય વ્યવસ્થામાં મિલકતોનું સર્જક અથવા તેમના રૂપાંતરનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. નાણાકીય મિલકતોમાં અથવા નાણાકીય સાધનો એ ભવિષ્યમાં નાણા પરત કરવા અંગેની વ્યાજ

અથવા ડિવિડન્ડ ચૂકવવા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. નાણાકીય બજારમાં નાણા બજાર, મૂડી બજાર, ફોરેક્સ બજાર, શાખ બજાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

બચતોના સર્જનકર્તા અને બચતોના ઉપયોગ કર્તા બે જુદા જુદા પક્ષકારો છે. અને બંને પક્ષકારોનાં અનુક્રમે બચતના રોકાણનાં હેતુઓ અને બચતોના રોકાણનાં ઉપયોગના હેતુઓ ધ્યાનમાં રાખવા જરૂરી બને છે. જ્યારે નાણાંની જરૂરીયાત હોય ત્યારે નાણાં બજારમાંથી પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ માટે નાણાં ઊભા કરવાનું કાર્ય સરળ નથી. આ અંગે નાણાં પૂરા પાડનારાઓનું વલણ, આર્થિક પરિબળો, અન્ય કાયદાકીય વિધિઓ, નાણાકીય બજારો વગેરે અંગેની જાણકારી નાણાં પ્રાપ્ત કરનાર પાસે હોવી અનિવાર્ય બને છે. આ સંપૂર્ણ માહિતી માટે નિષ્ણાંતોની જરૂરિયાત રહે છે. આ સમગ્રલક્ષી જાણકારી અંગે નિષ્ણાંતોની સેવાઓ ઉપલબ્ધ છે. આ સમૂહને નાણાકીય મધ્યસ્થી કહે છે.

2) નાણાકીય સંસ્થાઓ :

નાણાકીય સંસ્થા નાણાકીય વ્યવસ્થામાં વિશિષ્ટ પ્રકારની ભૂમિકા ભજવે છે. કોર્પોરેટ ક્ષેત્રની નાણાકીય જરૂરિયાતોમાં નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં વધારો થયો છે. આ નાણાકીય જરૂરિયાતોના વધારા માટે બે પરિબળો ખૂબજ અગત્યનાં છે. : 1) ધંધાકીય એકમોના કાર્યક્ષેત્રમાં ખૂબજ વધારો અને 2) વધારાની ઝડપ પણ અવિરત પણે નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં છે. આવા સંજોગોમાં નાણાકીય વ્યવસ્થામાં નાણાકીય સેવાઓની મદદ અને સહકાર આર્થિક વિકાસને મદદ કરે છે. નાણાકીય સંસ્થાઓને નીચે પ્રમાણે બે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.

1) બેન્કિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ 2) બિન-બેન્કિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ, બેન્કિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓને પેય વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય વાણિજ્ય બેંકો, સહકારી બેંકો, ખાનગી બેંકો, વગેરે બિન-નાણાકીય સંસ્થાઓમાં યુનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા, (UTI), LIC, GIC વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓ વિવિધ સ્વરૂપે પોતાની સેવા આપે છે. તેમાં બેન્કિંગ સેવાઓ, બાંયધરી સેવાઓ, ડેબિટ-ક્રેડિટ કાર્ડની સગવડો, ચલણ તબદીલ, હેજ ફંડ સંચાલન, વીમાની સેવાઓ, પુનઃવીમાની સેવાઓ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, સાહસ મૂડી, નાણાકીય આયોજન, સ્થિર સંપત્તિ, નિવૃત્ત સંબંધિત સેવાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

3) નાણાકીય સાધનો અને જામીનગીરીઓ :

નાણાકીય સાધનો બે પ્રકારના બજારોમાં પોતાનું મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. નાણાંબજાર અને મૂડીબજાર. આ બંને બજારોમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં નાણાકીય સાધનો ઉપલબ્ધ છે. અને દરેક સાધન પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ અલગ હેતુની પૂર્ણતા અંગે ધરાવે છે. નાણાં બજાર એટલે ટૂંકાગાળાનું બજાર જેમાં કોલ નોટિસ-મની, ટ્રેઝરી બિલ્સ, મુદતીનાણાં, સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ, કોમર્શિયલ પેપર્સ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અને મૂડીબજારમાં લાંબાગાળાના નાણાકીય સાધનોમાં ઈક્વિટી શેર, પ્રેફરન્સ શેર, બોન્ડ્સ, સરકારી જામીનગીરીઓ, ડિબેન્ચર્સ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

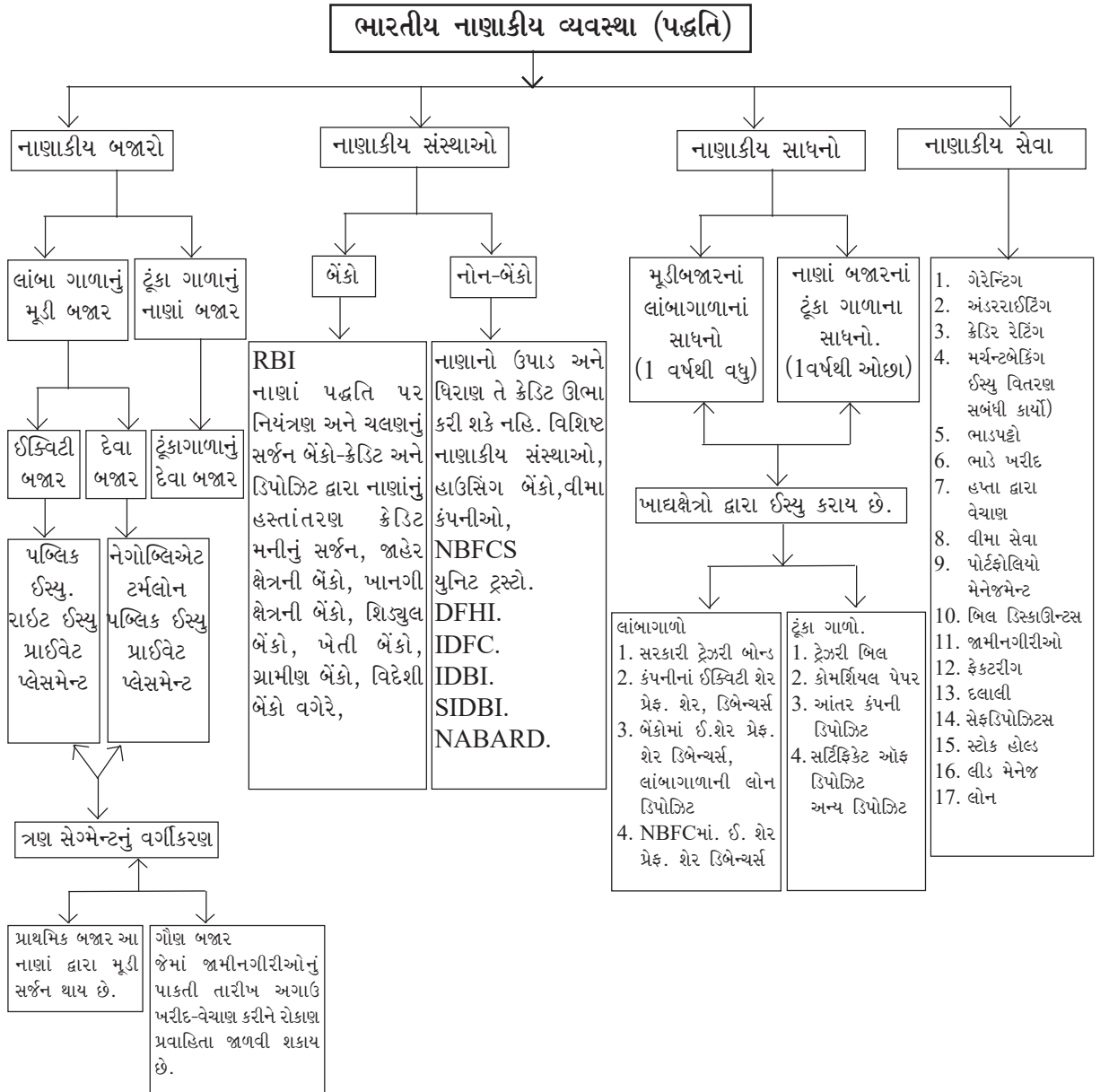
4) નાણાકીય સેવાઓ :

નાણાકીય વ્યવસ્થાનું અગત્યનું અંગ નાણાકીય સેવાઓ છે. નાણાકીય સેવાઓનો ઉપયોગ ધંધાકીય એકમની ગતિશીલતા વધારવા ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. આ સેવાઓને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય :

- 1) ફંડ આધારિત સેવાઓ
- 2) ફી આધારિત સેવાઓ

- **ઇંડ આધારિત સેવાઓ :** નાણાકીય સગવડો જેવી કે ભાડાપટ્ટાની સેવાઓ, ભાડા ખરીદની સેવાઓ, ફેક્ટરિંગની સેવાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મૂળભૂત રીતે જોવા જઈએ તો ઇંડ આધારિત સેવાઓ એ ફક્ત મિલકતની ખરીદી (મશીન-ટુલ્સ) વાહનોની ખરીદી, ટી.વી.ની ખરીદી, ફીજની ખરીદી, વગેરે જેવી સેવાઓ પણ પૂરી પાડવામાં આવે છે.
- **ફી આધારિત સેવાઓ :** જેમાં મર્યન્ટ બેન્કિંગ કેડિટ રેટિંગ. વગેરે ધ્યાનમાં લેવાય છે. ધંધાકીય એકમોની નાણાકીય જરૂરિયાતો રોકાણકારો પૂરી પાડે છે. ભંડોળ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધંધાકીય એકમો દ્વારા પોતાની શાખ ઊભી કરવામાં આવેલ હોય છે. રોકાણકારો, ધંધાકીય એકમની આ શાખ ના આધારે રોકાણ કરે છે. રોકાણકારો અને ધંધાકીય એકમો વચ્ચે શાખપાત્રતાની જાણકારી અને શાખપાત્રતા નક્કી કરવા માટે નિષ્પક્ષ એજન્સીઓ કાર્યરત છે. જેમાં ICRA, CARE અને CRISIL વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આમ નાણાકીય વ્યવસ્થામાં નાણાકીય સેવાનું શું મહત્ત્વ છે. અને નાણાકીય સેવા કઈ રીતે ઉદભવે અને તેની જરૂરિયાત કેવી રીતે સર્જાય છે. નાણાકીય સેવાઓ કેટલા પ્રકારની હોય છે. તેની માહિતી નીચેના ચાર્ટમાં ટૂંકમાં જાણી શકાશે.

3.3 નાણાકીય સેવા અને ગ્રાહક સુરક્ષા ધારો

- વિશ્વ સંસ્થા યુનો (UNO) દ્વારા ગ્રાહક સુરક્ષા ધારા હેઠળ કાર્ય પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થા અંગે જે સિદ્ધાંતો સૂચવાયા છે. યુનોની મહાસભા દ્વારા સૌપ્રથમ એપ્રિલ 1985માં ઠરાવ 39/248 માં પસાર કરવામાં આવી છે. અને એ પછી જુલાઈ 1999માં ઈકોસોક ઠરાવ દ્વારા વધુ વિસ્તારવામાં આવી હતી અને છેલ્લે એમાં સુધારા વધારા સાથે આ ગાઈડ લાઈન ડિસેમ્બર 2015માં ઠરાવ 70/186માં મહાસભા દ્વારા અપનાવવામાં આવી હતી.
- યુનો (UNO) 2015ની માર્ગદર્શિકામાં સૌપ્રથમવાર નાણાકીય સેવા અંગે એક વિભાગ આપવામાં આવ્યો છે. જેમાં ન્યાયપૂર્ણ અભિગમ અને યોગ્ય માહિતી, જાહેરાત, જવાબદાર, ધિરાણ ઉપરાંત ગેરરીતિઓ અને છેતરપીંડીનાં પ્રતિકાર માટે યોગ્ય નિયંત્રણો તેમજ પારદર્શિતા માટે ભલામણો કરવામાં આવી છે. આ માર્ગદર્શિકામાં એવી પણ ભલામણ કરાઈ છે કે, નાણાકીય શિક્ષણ, નાણાકીય સમાવેશકતા અને નાણાકીય સેવાઓ મેળવવામાં તથા તેનો ઉપયોગ કરવામાં ગ્રાહકોની સુરક્ષા અંગેની ગ્રાહકો સંબંધમાંની નીતિઓનું સંયોજન તેમજ અને વધુ મજબુત બનાવવાનાં પગલાઓ અપનાવવા જોઈએ.
- વૈશ્વિક નાણાકીય કટોકટી અને ગ્રાહકો ઉપરનાં એના પ્રભાવે OECD/G-20 ને ગ્રાહકોની નાણાકીય સુરક્ષા અંગે 2011નાં ઉચ્ચ સપાટીના સિદ્ધાંતો ઘડવાની ફરજ પાડી હતી. યુનોની મહાસભાએ સ્વીકાર્યા મુજબ-“નાણાકીય સેવાઓ માટે યોગ્ય રીતે સંચાલિત બજારમાંનો ગ્રાહકોનો વિશ્વાસ અને ભરોસો લાંબાગાળે નાણાકીય સ્થિરતા, વિકાસ, કાર્યક્ષમતા, તેમજ શોધખોળને પ્રોત્સાહિત કરે છે. અને નાણાકીય કટોકટી” (તાજેતરની) ગ્રાહક સુરક્ષા ઉપર પુનઃ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

United Nations (UNO) યુનોની ગ્રાહક સુરક્ષા હેઠળ નાણાકીય સેવાઓ :

- 1) ગ્રાહકોને ગ્રાહક સુરક્ષા માટે નાણાકીય નિયમનકારી અને બજવણીની નીતિઓ.
- 2) ઓવર સાઈટ ધ્યાન બહારની રહી ગયેલી સંસ્થાઓ એમનું મિશન પાર પાડી શકે એ માટે જરૂરી સત્તા અને સાધનોથી સુસજ્જ.
- 3) ગ્રાહકોની ડિપોઝિટ સહિત એમની અસ્કયામતોના રક્ષણ માટે યોગ્ય નિયંત્રણો અને વીમાની કાર્ય પદ્ધતિ.
- 4) નાણાકીય સાક્ષરતા જ્ઞાનને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે એવી નાણાકીય શિક્ષણ માટેની વ્યૂહરચના.
- 5) નાણાકીય સંસ્થાઓ એમના માન્ય એજન્ટોની કામગીરી માટે જવાબદાર રહે અને હિસાબ આપવા બંધાયેલી હોય એ સુનિશ્ચિત કરવા ન્યાયપૂર્ણ વ્યવહાર અને યોગ્ય જાહેરાતો.
- 6) નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડનારાએ હિતોના ઘર્ષણ અંગે લેખિત નીતિ રાખવી જોઈએ. કે જેથી હિતોના સંભવિત સંઘર્ષને શોધી કાઢવામાં સહાયક બની શકાય. સેવા પૂરી પાડનાર અને બીજા પાત્ર વચ્ચે હિતોના સંઘર્ષની શક્યતા ઊભી થાય ત્યારે એની ગ્રાહકને માહિતી આપવી જોઈએ કે જેથી હિતોના સંઘર્ષના કારણે ઉત્પન્ન થતા સંભવિત નુકસાનથી ગ્રાહકોને બચાવવાનું સુનિશ્ચિત કરી શકાય.
- 7) નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડનારાઓને અને એમના માન્ય એજન્ટાઓ

જવાબદારીપૂર્વકના ધિરાણ તથા ગ્રાહકોની જરૂરિયાતો અને સાધનોને અનુરૂપ બનાવટોના વેચાણ સહિત એમના કામકાજમાં જવાબદારી પૂર્ણ અભિગમ અપનાવવો જોઈએ.

- 8) સામાન્ય રિપોર્ટિંગ સ્ટાન્ડર્ડ પર આધારિત ઓટોમેટિક એક્સચેન્જ ઓફ ઈન્ફર્મેશન સિસ્ટમ વર્ષ 2017થી શરૂ કરવામાં આવી છે. જેથી ભારત સિવાયનાં દેશોમાં આપણે આપણા ખાતાની માહિતી મેળવી શકાય

3.5 નાણાકીય સેવા અને નાણાકીય અપરાધ

નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ટેકનોલોજીની ભૂમિકા વધારે સઘન બની છે. અત્યારે કરોડો લોકો જન, ધન યોજના દ્વારા બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનો ભાગ બની ગયા છે. નાણાકીય સેવાઓએ ઘણાં લોકો માટે અનૌપચારિક અને અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાંથી સંગઠિત વ્યવસ્થામાં સામેલ થવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે. આધાર કાર્ડ અને મોબાઈલ કનેક્શનના વિકાસ સાથે બેન્કિંગ અને નાણાકીય ક્ષેત્રની ઘણી પ્રક્રિયાઓનું વ્યવસ્થાપન વધારે સારી રીતે થાય છે. જેના પરિણામે નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ઉપભોક્તામાં વધારો થયો છે. હવે ગણતરીનાં કલાકોમાં એકાઉન્ટ ખૂલી શકશે, બેંક લોન મળી શકે છે. KYC (નો યોર કસ્ટમર (Know Your Customer) સાથે સંબંધિત પ્રક્રિયાઓ વધારે અસરકારક બની છે. મોબાઈલ અને આધારના ઉપયોગ સાથે સ્થળ પર જ વાસ્તવિક ખાતા ધારકની અધિકૃત ઓળખ સ્થાપિત કરવાનું શક્ય બન્યું છે. ભારતમાં ઈન્ટરનેટ અને મોબાઈલ ટેકનોલોજીઓનું મોટા પાયે વિસ્તરણ થયું છે. જેનાથી ઉચિત વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં મદદ મળી છે. સરકારે દીર્ઘ દષ્ટિ દર્શાવી છે અને વિવિધ ઉદ્યોગોએ ઘણી નવી પહેલ હાથ ધરી છે. વન ટાઈમ પાસવર્ડ (OTP) વ્યક્તિની ઓળખની ખરાઈ કરવા માટે સસ્તી, અસરકારક અને મજબૂત પદ્ધતિના સંબંધમાં દુનિયાને ભારતીય નાણાકીય ક્ષેત્રની એક ભેટ ગણાય છે. નાણાકીય ક્ષેત્રનાં ડિજિટાઈઝેશનમાં નાણાકીયનાં વ્યવહારો કરવા માટે અનેક મોબાઈલ એપ્લિકેશન થઈ છે. 60% થી વધારે નાણાકીય વ્યવહારોને UPI હેઠળ આવરી લેવાયા છે અને અત્યાર સુધી 250થી વધુ બેંકો એના સભ્યો છે. એ RBIએ ઈન્ટરનેટની સુવિધા વિના સાધારણ મોબાઈલ ફોન પર નાણાકીય વ્યવહારોની સુવિધા પ્રદાન કરવાની શરૂઆત કરી છે. જે સંપૂર્ણ વિકાસ કેટલી હદે થયો છે એનો અંદાજ આપે છે.

- એક અભ્યાસ મુજબ 2026 સુધીમાં સ્થિતિ વધુ બદલાઈ જશે. અને તે સમયે ભારતમાં 44% નાણાકીય વ્યવહારો પેમેન્ટ ગેટવેઝ અને એગ્રીગેટર્સ દ્વારા થશે તો 34% નાણાકીય વ્યવહારો QR કોડ દ્વારા થશે. 22% પેમેન્ટ (POS - પોઈન્ટ ઓફ સેલ) મશીનો (હાથમાં રાખી શકાય એવા) દ્વારા થશે.
- ઈન્ટેલિજન્સી, ડેટાએનાલિસિસ, સાઈબર સુરક્ષા ક્વોન્ટમ કમ્પ્યૂટિંગ જેવી ટેકનોલોજીઓના ગોટાળા અટકાવવા માટે ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ થઈ શકશે. AI આજ પ્રકારની પેટર્નને ઓળખી શકે છે. અને તેમનું સમાધાન કરવા કઈ પદ્ધતિઓ અસરકારક પુરવાર થઈ શકે છે. એનો સંકેત આપી શકે છે. જો ગોટાળો કરવાની અપરાધિક પેટર્નનું પુનરાવર્તન થાય તો આ ટેકનોલોજી સુરક્ષા પ્રણાલીને ચેતવણી આપી શકે છે. અને પેમેન્ટ સિસ્ટમ્સ બ્લોક કરી શકે છે. વર્ષ 2020માં વિવિધ કંપનીઓએ ઓનલાઈન ગોટાળાઓમાં આશરે 56 અબજ ડોલર ગુમાવ્યા છે. અત્યારે રેન્સમવેર જેવા જોખમો છે. જે નાણાકીય ક્ષેત્રમાં વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. બેંકો, નાણાકીય સંસ્થાઓ અને કંપની તથા સરકારો આ પડકારોથી સંપૂર્ણપણે સલામી કે સુરક્ષિત નથી. AI અને ડેટા એનાલિટિક્સી આપણી સિક્યોરિટી સોલ્યુશન

સિસ્ટમનો આધાર સ્તંભ બની છે. ક્વોન્ટમ કમ્પ્યૂટર્સ આ કામમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. મની લોન્ડરિંગ (પૈસાની અવેધ હેરાફેરી) જેવા અપરાધ કરનાર અપરાધીઓ ટેકનિકલ નિષ્ણાતો હોય છે. AI (Artificial Intelligence) આ પ્રકારના લોકોને શંકાસ્પદ પ્રવૃત્તિઓના સંકેત આપી શકે છે. આ જ બાબત ઓળખની ચોરી, ક્રેડિટકાર્ડનો દૂરપયોગ વગેરે માટે લાગુ પડે છે. આમ ટેકનોલોજી આ પ્રકારના અવરોધ પર તાત્કાલિક ધ્યાન દોરે છે.

- નાણાકીય સેવાના માર્કેટિંગમાં હાલનો અવરોધ રૂપ મુદ્દો હોયતો એ છે. ટેકનોલોજીનો ગેર ઉપયોગથી ગ્રાહકોને ઓનલાઈન છેતરપીંડીનો ભોગ બનવું પડે છે. ઉપરાંત હાલમાં PWCનાં એક સર્વેમાં જણાવ્યા અનુસાર દેશમાં રોકડની સરખામણીએ ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ દ્વારા ટ્રાન્ઝેક્શનમાં સતત વધારો થઈ રહ્યો છે. યુનિફાઈડ પેમેન્ટ ઈન્ટરફેસ (UPI) તેમાંથી સૌથી લોકપ્રિય પ્લેટફોર્મ છે. UPI વ્યવહાર ઓક્ટોબર 2022નાં રેકોર્ડ મુજબ 12.11 લાખ કરોડ ને સ્પર્શી ગયું. પરંતુ તેની સાથે જ છેતરપીંડીનાં કિસ્સાઓ પણ સતત વધી રહ્યા છે. નેશનલ સાઈબર કાઈમ રિપોર્ટિંગ પોર્ટલ (NCRP) ના અહેવાલ અનુસાર એપ્રિલ-જૂન ક્વાર્ટર UPI સંબંધિત છેતરપિંડીની ફરિયાદો વધીને 84, 145 થઈ ગઈ છે. તેની સરખામણીમાં ગયા વર્ષે જૂન-2021માં UPI સંબંધિત અપરાધોની 18,864 ફરિયાદો નોંધાઈ હતી. આ અર્થમાં આ કેસમાં લગભગ નાણાકીય સાઈબર કાઈમમાં ચાર ગણો એટલેકે 34.6% વધારો થયો કહેવાય. ક્વાર્ટર વાઈસ ઓનલાઈન નાણાકીય છેતરપિંડી ત્રિમાસિક ગાળામાં વધી છે. જે નીચેના ચાર્ટમાં જોઈ શકાશે.

ફરિયાદો	Q2 - 2021	Q3 - 2021	Q4 - 2021	Q1 - 2022	Q2 - 2022	વૃદ્ધિ.
કુલ	97,179	1,43,061	1,56,219	206,198	2,37,658	144.55 %
UPI	18,864	39,570	50,806	62,350	84,145	346.06 %
ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ	05,104	12,150	13,792	20,443	19,267	277.48 %
અન્ય	08,628	15,388	19,675	24,270	26,793	210.53 %

અન્ય ફરિયાદોમાં ડેબિટકાર્ડ, ક્રેડિટકાર્ડ સિમકાર્ડ સંબંધિત ફરિયાદોનો સમાવેશ થાય છે.

- આમ કોર્પોરેટ સેક્ટરમાં ટેકનોલોજીનો વ્યાપ ઝડપભેર વધ્યો છે. તે સારી વાત છે. પરંતુ તેની સામે નુકસાનની સંભાવનાઓ પણ વધી છે. IOT (ઈન્ટરનેટ ઓફ થીંગ્સ) અને AI (આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજેન્સ) ટેકનોલોજીની સાથે સાઈબર કાઈમ (ફોડ) નો ભય કોર્પોરેટ સેક્ટરમાં વધુ સતાવી રહ્યો છે. ડેટા ચોરી, પ્રોડક્ટની પેટર્નની ચોરી ખોટું માર્કેટિંગ, ખોટી લાલચ, ખોટા પ્રલોભનો દ્વારા ઓનલાઈન ગેરરીતિઓ આચરવામાં આવે છે. નાણાકીય સેવાનાં અસરકારક વિકાસ માટે નાણાકીય અપરાધને અટકાવવા દરેક નાણાકીય સંસ્થાઓ, રેગ્યુલેટર અને એજન્સીઓને પૂરતા પ્રયત્નો કરવા પડશે.

3.6 નાણાકીય સેવાના બજાર પર્યાવરણમાં કાળા નાણાં દ્વારા નાણાકીય અપરાધ

દેશના અર્થતંત્રમાં એટલે કે આર્થિક સિદ્ધાંતમાં કાળા નાણાંની કોઈ સત્તાવાર વ્યાખ્યા નથી. કાળા નાણાં માટે ઘણાં જુદા જુદા શબ્દો જેમ કે સમાંતર અર્થતંત્ર, કાળી

આવક, બિન હિસાબી અર્થતંત્ર, ગેરકાયદેસર અર્થતંત્ર અને અનિયંત્રિત અર્થવ્યવસ્થા આ બધાનો ઉપયોગ વધુ કે ઓછા સમાન રીતે કરવામાં આવે છે.

— કાળા નાણાંની સૌથી સરળ વ્યાખ્યા સંભવત : કર સત્તાવાળાઓથી છુપાયેલ નાણાં હોઈ શકે છે. નાણાં મંત્રાલય દ્વારા વર્ષ 2014માં કરાયેલા એક ગુપ્ત અભ્યાસ મુજબ એવું તારણ કાઢવામાં આવ્યું હતું કે લગભગ 90% બિન હિસાબી નાણાં ભારત બહારની જગ્યાએ પડેલા છે. ખરેખર જોવા જઈએ તો કાળાનાણાનો સ્ત્રોત બે વ્યાપક શ્રેણીઓમાંથી આવી શકે છે.

1) ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિ :- આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા કમાયેલ નાણાંની સ્પષ્ટપણે કર સત્તાવાળાઓને જાણ કરવામાં આવતી નથી અને તેથી તે કાળુ નાણું છે.

2) કાયદેસર પરંતુ જાણ ન કરાયેલી પ્રવૃત્તિ :- બીજી શ્રેણીમાં કાનૂની પ્રવૃત્તિમાંથી આવકનો સમાવેશ થાય છે. જેની જાણ કર સત્તાવાળાઓને કરવામાં આવતી નથી.

કાળા નાણાનો સ્ત્રોત :-

1) મલ્ટી લેવલ માર્કેટિંગ સ્કીમ :- ઓફશોર બેંકો દ્વારા જારી કરાયેલા આંતરરાષ્ટ્રીય ડેબિટ અથવા ક્રેડિટ કાર્ડ્સનો ઉપયોગ કાળું નાણું જનરેટ કરવા માટે થાય છે.

2) છુપી માલિકી :- ગુનેગારી વધુને વધુ કાયદેસર વ્યવસાયો ધરાવવા માંગે છે. તેનો ઉપયોગ નફો લેવા અથવા કાળા નાણાંને સફેદમાં રૂપાંતરિત કરવા માટે થઈ શકે છે.

3) મિશ્ર વેચાણ :- ગેરકાયદેસર ભંડોળના સ્ત્રોતોને કાયદેસરના સ્ત્રોત સાથે જોડવા એ એક લોકપ્રિય પદ્ધતિ છે. કારણ કે તેને શોધી કાઢવું મુશ્કેલ છે. ખાસ કરીને કાનૂની વ્યવસાયમાં મોટો ઘટક રોકડ ચલણ હોય.

4) સ્મર્ફિંગ :- આ પ્રકારનો વ્યવહાર સામાન્ય રીતે ચોક્કસ મર્યાદાથી ઉપરના વ્યવહારો પર દેખરેખ રાખતા સત્તાવાળાઓ દ્વારા નોટિસ ટાળવા માટે કરવામાં આવે છે.

5) બેનામી એકમોને ફંડ ટ્રાન્સફર :- બેનામી વ્યવહારમાં મિલકત એક વ્યક્તિ દ્વારા સ્થાળાંતરિત અથવા હોલ કરવામાં આવે છે. અને આવી મિલકત માટે પૈસા અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા ચૂકવવામાં આવે છે.

સરકારે કાળા નાણાંના વિવિધ સ્ત્રોતો તેમજ નાણાકીય અપરાધ પકડવા ઘણાં પગલાંઓ લીધા છે. જેમ કે,

1) ભાગેડુ - નાદાર આર્થિક અપરાધી અધિનિયમ - 2018

2) સેન્ટ્રલ ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ એક્ટ - 2017

3) બેનામી વ્યવહારો (પ્રતિબંધ) સુધારો અધિનિયમ - 2016

4) અજાગ્રત વિદેશી આવક અને અસ્કયામતો (ઈમ્પોઝિશન ઓફ બ્લેકમની) ટેક્સ એક્ટ - 2015

5) પ્રિવેન્સન ઓફ મની લોન્ડરિંગ એક્ટ - 2002

6) ગોલ્ડ એમ્નેસ્ટી સ્કીમ : આવકવેરાની બાબતોમાં કાળાનાણાંનો ઉપયોગ કરવા માટે સ્વૈચ્છિક આવક ડિસ્કેલોઝર સ્કીમ જેવી જ છે.

7) આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે - બેવડા કર ટાળવા માટે માહિતીના આદાન પ્રદાનને

સરળ બનાવવા માટે ભારત બેવડા કરવેરા ટાળવાનાં કરાર, ટેક્સ ઈન્ફર્મેશન એક્ટ્યેન્જ એગ્રીમેન્ટ/બહુ પક્ષીય સંમેલન હેઠળ વિદેશી સરકારો સાથે સંવાદમાં સક્રિયપણે વ્યસ્ત છે.

– **કોમ્પ્યુટર દ્વારા ઓનલાઈન છેતરપીંડીઓ :**

ભારતમાં પ્રચલિત ઓન લાઈન દુકાનો, ફ્લીપકાર્ડ, ઈ-બેટા ઈન્ડિયા, સ્નેપડીલ, એમેઝોન ઈન્ડિયા, માયમંત્ર, ડોમીનો, પે-ટીમ, જબોંગ, વગેરે. માધ્યમો દ્વારા વિવિધ પ્રકારની ખરીદી કરવામાં આવે છે. ઈ-કોમર્સ અને M-કોમર્સનાં માધ્યમથી લોકો મોટા ભાગની ચૂકવણી QR Code, Phone pe, Google Pay અને Amazon Pay નાં ઉપયોગ દ્વારા કરે છે. ઉપરાંત જેમાં ઓનલાઈન વેબસાઈટ હેક કરીને છેતરપીંડી આચરવામાં આવે છે. પાસવર્ડ અને આઈ.ડી. હેક કરીને બેંકના ખાતામાંથી ઓટોમેટિક નાણાં ચોરી કરવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે આજનાં (ડિજીટલ) યુગમાં સામાન્ય રોજિંદા વ્યવહારો અને વેપારી પ્રવૃત્તિમાં ઈલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિથી થતાં વ્યવહારો વ્યાપક વધ્યા છે.

– જેમકે ઈ-કોમર્સના માધ્યમથી જોવા જઈએ તો

1) ઈન્ટરનેટ પર દુકાન	2) ઈલેક્ટ્રોનિક વર્તમાનપત્ર
3) ઓનલાઈન અરજી	4) માર્કેટિંગ અને વેચાણ
5) ઓનલાઈન બિલિંગ	6) માહિતી સેવા
7) સહાય સેવા	8) નેટ બેંકિંગ વગેરે

– ભારતમાં ઈન્ટરનેટનું જોડાણ, બ્રોડબેન્ડ 4G અને 5G ની સેવાઓ, લેપટોપ, સ્માર્ટફોન, ટેબ્લેટ અને ડોંગલ જેવી સેવાઓની સરળતામાં થયેલી વૃદ્ધિ અને મોબાઈલ સાધનોના ઉપયોગ થયેલ વધારાના કારણે ઓનલાઈન વ્યવહારો અને એ પણ કમ્પ્યુટર અને મોબાઈલના માધ્યમથી થતા વ્યવહારોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે.

– ઓનલાઈન પે-મેન્ટમાં થતા સાધનો નીચે મુજબ છે.

- 1) ઈલેક્ટ્રોનિક મોડથી ચૂકવણી :- ગ્રાહક અને વિકેતા વચ્ચે થયેલ ઓનલાઈન નાણાકીય વિનિમય. દા.ત. ક્રેડિટ કાર્ડ, ડેબિટ કાર્ડ, સ્માર્ટકાર્ડ
- 2) પેમેન્ટ કાર્ડ :- સામાન્ય રીતે ગ્રાહક દ્વારા ખરીદી માટે ઉપયોગમાં લેવાતા તમામ પ્રકારનાં પ્લાસ્ટિક કાર્ડ માટેનું પદ. જેમાં ક્રેડિટ કાર્ડ, ડેબિટ કાર્ડ, સ્માર્ટ કાર્ડ અને ચાર્જ કાર્ડ, ગ્રીન કાર્ડ વગેરે.
- 3) ઈલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિથી થતો વ્યવહાર :- જેમાં મુખ્ય 4 પક્ષકારો હોય છે. જેમ કે 1) ક્રેડિટ કાર્ડ ધારક ગ્રાહક 2) ક્રેડિટ કાર્ડ સ્વીકારતો વિકેતા 3) ઈસ્ચુઈંગ બેંક, એડવાયરિંગ બેન્ક જેમાં મુખ્ય બે સાધનો.
  - 1) પેમેન્ટ ગેટ-વે જેમાં Pay Pal (પે-પલ) પક્ષો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવા તે અધિકૃત સ્થાપિત કરી ચૂકવણી માટેના તમામ વ્યવહારો/પક્ષકારોના નેટવર્કનું સુરક્ષિત સંકલિત કરે છે.
  - 2) પ્રોસેસર્સ :- ડેટા સેન્ટર જે ક્રેડિટ કાર્ડના વ્યવહાર પૂરા કરે છે. તથા વિકેતાને ભંડોળની પતાવટ કરે છે.

- 3) કાર્ડ રીડર :- સ્માર્ટકાર્ડમાં રહેલી માહિતી જોવા માટેનું ઉપકરણ.
- 4) નેટબેંકિંગ :- નેટબેંકિંગ અથવા ઓનલાઈન બેંકિંગ વિકલ્પમાં આજ કાળનો જાણીતો અને પ્રચલિત વિકલ્પ જેમાં Instant Payment, RTGS અને NEFT જેવી સુવિધા ઉપલબ્ધ છે. ઉપરાંત દરેક બેંકોએ પોતાની સંસ્થાગત એપ્લિકેશન બનાવેલી છે.

દા.ત SBI પોતાના ગ્રાહકોને Yono એપ્લિકેશન પર સેવા આપે છે. જેમાં તમે કોઈપણ અન્ય સેવા લાઈટ બિલ, ગેસ બિલ્સ, મોબાઈલ ટી.વી. રિચાર્જ વગેરે થઈ શકે છે.

- 5) ઈલેક્ટ્રોનિક ઈંડ ટ્રાન્સફર (EFT) :- “એક બેન્કના ખાતામાંથી અન્ય બેન્કના ખાતામાં રકમ સ્થાનાંતરિત કરવાની પ્રક્રિયા.” જેમાં બેન્કોનાં પારસ્પરિક વ્યવહારો, ATMના ઉપયોગથી ટ્યુશન ફી ની ચૂકવણી, કર્મચારીઓના ખાતામાં પગાર જમા કરવા, બેન્ક ખાતાની માસિક કપાત વગેરે.
- 6) E-Wallet (ઈ-વોલેટ) :- ‘વેપારીઓને સુરક્ષિત રીતે ઓનલાઈન ચૂકવણી માટે ઈલેક્ટ્રોનિક કાર્ડ’ જે ક્રેડિટ કાર્ડ અને ડેબિટ કાર્ડની જેમ જ.
- 7) Rupay : Rupee અને Payment એવા બે શબ્દ પરથી તારવેલ.

NPCI (National Payment Corporation of India) એ શરૂ કરેલી ચૂકવણીની એક નવી રીત. જે ભારતમાં Rupay કાર્ડનાં ઉપયોગથી તમામ વ્યવહારો કરવામાં આવે છે. જે ક્રેડિટ કાર્ડ અને ડેબિટ કાર્ડની જેમ જ સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકાય.

આ ઉપરાંત આજનું કોર્પોરેટ વિશ્વ જેમાં ધંધાદારી જે પોતાના હિસાબો તેમના ટેલી સોફ્ટવેર કે પોતાનું વિશિષ્ટ સોફ્ટવેર વસાવેલું હોય છે. તે ઉપરાંત GST Return, Income tax Return ટૂંકમાં સરકારી કોઈપણ પ્રકારના વેરા હવે On line ચૂકવણી થાય છે. આજે એટલું કહી શકાય ધંધા-વેપારમાં લેપટોપ, મોબાઈલ, સોફ્ટવેર, ઈન્ટરનેટ વગેરે વગર ધંધો કરવો મુશ્કેલ બન્યો છે. આમ આવા યુગમાં સરકારના પોર્ટલનું ઉદાહરણ લઈએ તો, ઈ-આધાર, ડિજિટલ લોકર, EPFO, E-PAN, E-Payment, ઈ-સાઈન નેટવર્ક ઈ-હોસ્પિટલ એપ્લિકેશન, ડિજિટલ એટેન્ડન્સ PMG Disha વગેરે ઉપરાંત Income tax, GST તેમજ RBI, SEBI, IRDA, જે કોઈ નિયમોનું પાલન કરવાનું હોય તે ઓનલાઈન બન્યું છે. ભાગ્યે જ ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ એ મેન્યુઆ રહી હશે. એટલે જેથી સરકારશ્રી 2013માં નેશનલ સાયબર સુરક્ષા પોલિસી ઘડી છે. તેથી સાયબર એટેકથી લોકોને રક્ષણ અને જાગૃતતા મળી રહે.

3.7 ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી એક્ટ 2000 અને 2008 : કોમ્પ્યૂટર છેતરપીંડીઓ

આઈ. ટી એક્ટ 2000એ ભારતમાં સાઈબરક્રાઈમ અને ઈલેક્ટ્રોનિક કોમર્સ ક્ષેત્રે વ્યવહાર કરતો પ્રાથમિક કાયદો હતો જેમાં 2008માં પછી સુધારો કરવામાં આવ્યો. જેમાં નીચેની બાબતોને આવરી લેવામાં આવી.

- 1) ડિજિટલ અને ઈલેક્ટ્રોનિક સિગ્નેચર (હસ્તાક્ષર)
- 2) ઈલેક્ટ્રોનિક ગર્વનન્સ.

- 3) એટ્રિબ્યુશન, એકનોલેજમેન્ટ, ડિસ્પેચ ઓફ ઇલેક્ટ્રોનિક રેકોર્ડસ
- 4) ઇલેક્ટ્રોનિકસ રેકોર્ડસને સુરક્ષિત બનાવવા અને ડિજિટલ હસ્તાક્ષરને સુરક્ષિત બનાવવા
- 5) સર્ટિફાઇંગ ઓથોરિટીનું નિયમન
- 6) ઇલેક્ટ્રોનિક હસ્તાક્ષર પ્રમાણપત્ર.
- 7) ઇલેક્ટ્રોનિક ગુનાઓનું વિવરણ અને તેની સજાનું વિવરણ આઈટી એક્ટમાં વિગતવાર આપેલું છે. ગુનાઓની યાદી નીચે પ્રમાણે છે :
  - કમ્પ્યુટર સોર્સ દસ્તાવેજ સાથે ચેડા કરવા.
  - કમ્પ્યુટર સિસ્ટમને હેક કરવી.
  - ચોરાયેલા કમ્પ્યુટર અથવા કમ્પ્યુનિકેશન ઉપકરણ મેળવવા.
  - અન્ય વ્યક્તિનો પાસવર્ડનો ઉપયોગ કરવો.
  - કમ્પ્યુટર સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરીને છેતરપિંડી કરવી.
  - સાઈબર આંતકવાદનું કૃત્ય.
  - રેકોર્ડ જાળવવામાં નિષ્ફળતા.
  - આદેશોનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળતા/ઈન્કાર
  - ડેટા ડિકાર કરવામાં નિષ્ફળતા/ઈન્કાર.
  - સંરક્ષિત સિસ્ટમ એસેશ કરવી અથવા તો તેના સુધી પહોંચ કરવાનો પ્રયાસ કરવો.
  - ખોટું અર્થઘટન.
- A. ઓનલાઈન ફોડ (છેતરપિંડી) અને આઈટી એક્ટ :- આઈ.ટી કાયદામાં વિભિન્ન સાઈબર કાર્મ વિશે વિગતવાર જણાવવામા આવ્યું છે. અને તેમાં ઓનલાઈન રીતે છેતરપિંડી કરનાર લોકોને થતી સજાની પણ સ્પષ્ટ રીતે માહિતી આપવામાં આવી છે. ફિશિંગ એ ઓનલાઈન રીતે કરાતી સૌથી સામાન્ય બેંકિંગ છેતરપિંડી છે.
- B. ફિશિંગ :- ફિશિંગ એ એક પ્રકારનો સોશિયલ એન્જિનિયરિંગ હુમલો છે. જેનો ઉપયોગ મોટાભાગે ઉપભોક્તાના લોગઈન ક્રિડેન્શિયલસ અને કેડિટ કાર્ડનંબર સહિતના ડેટાની ચોરી કરવા માટે કરવામાં આવે છે. આ હુમલો ત્યારે થાય છે. જ્યારે હુમલાખોર વ્યક્તિ એક વિશ્વાસનીય એકમ તરીકે પોતાને રજૂ કરીને પીડિત ને. ઈમેલ કે ઈન્સ્ટન્ટ મેસેજ અથવા ટેક્સ્ટ મેસેજ ખોલવા પ્રેરિત કરીને છેતરે છે. IT Act 2000ની નીચેની કલમ ફિશિંગ કોડ ને (છેતરપિંડી) ને લાગુ પડે છે.

<p>કલમ- 66 જે હેઠળ ત્રણ વર્ષ સુધીની સજા અથવા અને રૂ.50,000 સુધીના દંડની જોગવાઈ છે.</p>	<p>કમ્પ્યુટર સિસ્ટમ હેક કરવી. જેમાં વ્યક્તિનાં નુકસાનનાં હેતુથી અથવા જાણતા હોવા છતાં કે તેના કૃત્યથી જનતાને ખોટી રીતે નુકસાન થઈ શકે છે. અથવા કોઈપણ વ્યક્તિ જે કમ્પ્યુટર સંશાધનમાં રહેલી કોઈપણ પ્રકારની</p>
---	--

	માહિતીનો નાશ કરે છે. તેને ડિલીટ કરી નાખે અથવા તેમાં ચેડા કરે અથવા તેના મૂલ્યને કે ઉપયોગિતાને ઘટાડે અથવા તેને કોઈપણ પ્રકારે પ્રભાવિત કરે, તો તે હેકિંગ કરે છે.
કલમ- 66B કલમ હેઠળ ત્રણવર્ષ જેલની સજા અને રૂ.1,00,000 સુધીના દંડની જોગવાઈ છે	ચોરાયેલ કમ્પ્યુટર અથવા કમ્પ્યુટર અથવા આ કમ્પ્યુનિકેશન ઉપકરણ ખરીદવા કે મેળવવા જો કોઈ વ્યક્તિ ચોરાયેલા હોય, અથવા તે ચોરાયેલા માનવાના પૂરતા કારણ હોય તેવા કમ્પ્યુટર રિસોર્સ અથવા કમ્પ્યુનિકેશન ઉપકરણને મેળવે કે પોતાની પાસે રાખે.
કલમ- 66C	અન્ય વ્યક્તિના પાસવર્ડનો ઉપયોગ કરવો. કોઈપણ વ્યક્તિ જે ગેરકાયદે અને ખોટી રીતે છેતરપિંડી કરતા અન્ય વ્યક્તિના પાસવર્ડ, ડિજિટલ સિગ્નેચર અથવા અન્ય યુનિક આઈડેન્ટિફિકેશનનો ઉપયોગ કરે. આ ગુના બદલ દોષીને ત્રણ વર્ષ સુધીની જેલની સજા અથવા અને રૂ.1.00.000 સુધીની જોગવાઈ છે.
કલમ- 66D	કમ્પ્યુટર સંશાધનનો ઉપયોગ કરીને છેતરપિંડી કરવી. જો કોઈ વ્યક્તિ કમ્પ્યુટર સંશાધન અથવા કમ્પ્યુનિકેશન ડિવાઈસનો ઉપયોગ કરીને અન્ય વ્યક્તિને છેતરે. તે ગુના બદલ દોષી વ્યક્તિને ત્રણ વર્ષ સુધીની જેલની સજા અથવા અને રૂપિયા 1,00,000 સુધીના દંડની જોગવાઈ છે.
ક્રેડિટ કાર્ડની છેતરપિંડી	ક્રેડિટ કાર્ડ છેતરપિંડી એ એક અન્ય પ્રકારની ઓનલાઈન બેકિંગ છેતરપિંડી છે. જ્યાં ગ્રાહકના કાર્ડની વિગતો ઉડાવી લેવામાં આવે છે. અને તેનો ઓનલાઈન ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની છેતરપિંડીમાં IT ACT અને ભારતીય દંડ સંહિતા, બંને પીડિતને બચાવે છે. અને છેતરપિંડી કરનારને સજા અને દંડ થાય તેની ખાતરી આપે છે. ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ 420 પણ ક્રેડિટ કાર્ડ છેતરપિંડીમાં લાગુ પડે છે. આ કલમ પ્રોપર્ટીની ડિલિવરી સહિત છેતરપિંડી અને અપ્રમાણિકતાને લગતી છે. આ ગુનામાં દોષીને ફટકારી શકાતી મહત્તમ સજા 7 વર્ષ અને આર્થિક દંડ છે.

કોમ્પ્યુટર ઈન્ફોર્મશન ટેકનોલોજીમાં નીચે મુજબ જોઈ શકાય

- 1) પાસવર્ડની પાસવર્ડની ચોરી થવી.
- 2) ઈન્ટરનેટમાં તમારી બ્રાઉઝિંગ પેટર્નને જાણી લેવી
- 3) પોપ અપ વિન્ડોને ધારી લેવી

- 4) મેઈલ પર બિનજરૂરી માહિતી આવવી.
- 5) વેબ બ્રાઉસરને ફિશીંગમાં રિડાયરેક્ટ કરવું.
- 6) પર્સનલ માહિતીને સર્વર સુધી રિપોર્ટ કરવો.
- 7) ડિજિટલ સર્ટિફિકેટ, ડિજિટલ સિગ્નેચરને હેક કરવામાં આવે.
- 8) ગમે ત્યારે કુકીસ (Cookies) ને Accept કરવાથી તમારો ડેટા લીક થાય છે.
- 9) QR કાર્ડના વારંવાર ઉપયોગના કારણે તમારા દરેક ડેટા લિંક થઈ શકે છે.
- 10) એક સરખો પાસવર્ડ રાખવાથી તે હેક થઈ શકે છે.
- 11) સાઈબરકાઈમમાં બે પ્રકારનો કાઈમ જોવા મળે છે.

1) હિંસક (Violence) 2) અહિંસક (Non - Violence)

જેમાં અહિંસક ગુનાઓમાં 1) સાયબર પેક્ટ - જેમાં માહિતી ચોરવામાં આવે છે. જેમાં ફોટા, વીડિયો, મ્યુઝિક, તેમજ કોઈ વ્યક્તિની ઓળખ ચોરી તેના આધારે નાણાકીય વ્યવહારો કરવા વગેરે હોય છે.

2) સાયબર ફ્રોડ :- જેમાં કોઈ વ્યક્તિને ખોટા, વસ્તુ વેચવી અથવા તેણે ચૂકવેલા નાણાં બદલામાં યોગ્ય સર્વિસ કે સેવા ન આપવી વગેરે.

3) સાઈબર ટ્રેઈડ પાસ :- આમાં વ્યક્તિની માહિતી ફક્ત વાંચી લઈને જે તે વ્યક્તિને દેખીતી રીતે નુકસાન પહોંચતું નથી. પરંતુ તે માહિતી આધારે અન્ય વ્યક્તિ તેનો ઉપયોગ પોતાના અંગત કે આર્થિક લાભ માટે કરે છે.

4) ડિસ્ટ્રક્ટીવ સાયબર કાઈમ :- આ ગુનામાં સામેવાળી વ્યક્તિનાં કમ્પ્યુટર મોબાઈલ લેપટોપ, કે તેના જેવા અન્ય ઇલેક્ટ્રોનિક ઉપકરણોને વાયરસ વોર્મ્સ વગેરેથી ઈન્ફેક્ટેડ કરીને તેને પૂરેપૂરી રીતે ખરાબ કરવાનો હેતુ હોય છે.

આમ જો આવા ગુનાઓ પકડાય તો ઈન્ફોર્મેશન એક્ટ/કાયદો - 2000 માં કલમ-11 માં જુદા જુદા ગુનાઓ અને ગુનાઓની તપાસને લગતી જોગવાઈની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. આવા ગુનાઓના કમ્પ્યુટર સ્ત્રોત દસ્તાવેજો સાથે ચેંડા માહિતીનું પ્રકાશન, ઇલેક્ટ્રોનિક રૂપમાં અશ્લિલતા તેમજ હેકિંગ છે. આ કાયદા હેઠળ કમ્પ્યુટર, કમ્પ્યુટરનાં ડેટા કે નેટવર્કની હાનિ પહોંચાડનાર ગુનેગારને 1 કરોડ સુધી દંડ થાય છે. જે ઉપરાંત. ભારતીય દંડ સહિતા-1860, ભારતીય પુરાવ અધિનિયમ 1872 ધ બેન્કર્સ બુક્સ એવિડેન્સ એક્ટ-1891, RBI Act-1934 માં IT Act 2000 ની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત બનાવવા માટે દરખાસ્ત કરે છે. નેશનલ સાયબર સુરક્ષા નીતિ-2013 હેઠળ સરકાર દ્વારા વ્યક્તિ માહિતી નાણાકીય બેન્કિંગ જાણકારી અને મહત્વના ડેટાનું રક્ષણ કરે છે.

સૂચનો : કમ્પ્યુટર માહિતીની સુરક્ષા:

- 1) કોમ્પ્યુટર સિસ્ટમમાં પાસવર્ડથી દાખલ જ થવાય તેવી વ્યવસ્થા રાખવી
- 2) આ પાસવર્ડ નિયમિત પણ બદલતાં રહેવું.
- 3) કોમ્પ્યુટરમાં સેવ ફાઈલો ખાનગી હોય તો તેને પણ પાસવર્ડ આપી સેવ કરવી.

- 4) અગત્યની ફાઇલ્સને જુદા જુદા નામથી સેવ કરીને જાળવી રાખવી.
- 5) કોમ્પ્યુટરમાં એન્ટી વાયરસ સોફ્ટવેર રાખવા જેથી સલામતી જળવાઈ રહે.

3.8 નાણાકીય સેવાઓનું પ્રવર્તમાન બજાર પર્યાવરણ

- 1) નાણાકીય વ્યવસ્થાનાં વિકાસ.
- 2) નાણાકીય નીતિ સમિતીની સ્થાપના
- 3) કેન્દ્રમાં GST નું બિલ
- 4) નાણાકીય સેવાની જરૂરિયાત
- 5) સેબી અને RBI એ કરેલા સુધારાઓ.

ભારતમાં નાણાકીય ક્ષેત્રે ફાઇનાન્શિયલ માર્કેટિંગ સેવાઓ દિવસે ને દિવસે વધી રહી છે. આ પેપરનો હેતુ ભારતમાં નાણાકીય ક્ષેત્રોની નાણાકીય માર્કેટિંગ સેવાઓની તપાસ કરવાનો છે. આ અભ્યાસમાં પ્રાથમિક અને ગૌણ સ્ત્રોતોમાંથી ડેટા એકત્રિત કરવા માટે વપરાય છે. જે નાણાકીય ગ્રાહકો પાસેથી એકત્રિત કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે જાહેરાતને ખરીદી અને ઓફરના એક ઘટક તરીકે જોવામાં આવતું હતું, તેમ છતાં વર્તમાન સમયના પ્રમોશનની હદને જોતા, જે અગાઉ, વેપારી અને સાહસોના વેપાર સહિતની સીધી કાર્યવાહી હતી. તાજેતરના દાયકાઓમાં પરિવર્તનકારી પ્રક્રિયાનો અનુભવ થયો છે. ઉચ્ચારણ પેઢી દર સોદા તરફ અને ડ્રિલ પરિચયથી દુકાનદાર પરિપૂર્ણતા અને સામાજિક ફરજ તરફ આગળ વધ્યું છે. ફિલિપ કોટલરે યોગ્ય રીતે જોયું છે કે “જાહેરાતને એક જ સમયે સંસ્થાની વસ્તુઓને કાઢી નાખવા માટે સ્માર્ટ અભિગમો શોધવાની વિશેષતા તરીકે ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. કાયદેસર પ્રમોશન એ તમે જે બનાવશો તે પસંદ કરવાની હસ્તકલા નથી. એટલી હદ સુધી કે શું બનાવવું. ક્લાયન્ટની જરૂરિયાતોને ઓળખવાની અને સમજવાની અને એવી વ્યવસ્થા વિશે વિચારવાની એક હસ્તકલા છે જે ક્લાયન્ટને પરિપૂર્ણ કરે છે અને રોકાણકારો માટે લાભો બનાવે છે.”

આ બિંદુ સુધી મુખ્ય રીતે આઈટમ જાહેરાત પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને, આઈટમ સાથે સંબંધિત વહીવટની લગભગ અવગણના કરવામાં આવી હતી, તેમ છતાં હવે લાભો આઈટમને અલગ કરવા માટેના આવશ્યક ગુણધર્મોમાંના એક તરીકે બહાર આવ્યા છે. જેમ કે આપણે કદાચ જાણીએ છીએ, નાણાકીય વહીવટ એ વિશ્વની અર્થવ્યવસ્થા માટે નવી નથી. જો કે તેની જટિલતામાં વધારો ખરેખર આકર્ષક છે. મની રિલેટ એડમિનિસ્ટ્રેશન ડિવિઝન, સમગ્ર વિશ્વમાં બધે, અન્ય મોનેટા કસરતો કરતાં વધુ સંચાલિત થાય છે, આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને કે અંદાજપત્રીય વહીવટમાં નિરાશા તેમના ગ્રાહકો પર ખર્ચ કરે છે, તેમજ બાકી રહેલ કોઈપણ બાબતો પર વિસ્તૃત નકારાત્મક બાહ્યતાને દબાણ કરે છે. અર્થતંત્ર રાષ્ટ્રમાં નાણાકીય બજારોની સ્થિતિ દેશના અર્થતંત્રમાં સુધારણાની સ્થિતિ નક્કી કરે છે. હકીકત એ છે કે ભારતમાં નાણાં સંબંધિત વહીવટીતંત્રોએ લાંબા સમયથી પાછળનું સ્થાન નોંધ્યું હોવા છતાં, વાસ્તવિક સુધારણા અને આમૂલ પરિવર્તનને સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલી પ્રગતિની ગોઠવણ તરીકે ગણી શકાય.

ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થાનો વિકાસ :-

મૂડી બજારો, પ્રતિબંધ અને વિવિધ વહીવટી વિભાગોના સંચાલનના વિભાગોમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સરકાર નિયંત્રકનો ભાગ ધારે છે. ફાઇનાન્સ સેવા. ભારત સરકાર ભારતમાં નાણાકીય વિભાગની સંભાળ રાખે છે. પાછલા મંત્રાલય સતત 28 ફેબ્રુઆરીએ સંસદમાં વાર્ષિક ઉજ્જ્વિતામાન દર્શાવે છે. વાર્ષિક ખર્ચ યોજના ચાર્જિસમાં

ફેરફાર. દરેક સેગમેન્ટમાં સરકારી વ્યૂહરચનામાં ફેરફાર અને ભારત સરકારના દરેક મંત્રાલયો માટે અંદાજપત્રીય અને અલગ અલગ ફાળવણીની દરખાસ્ત કરે છે. ભારતીય નાણાકીય માળખું આના દ્વારા ચિત્રિત કરવામાં આવ્યું હતું.

- 1) રચિત મૂડી બજારની ગેરહાજરઅંદરના સ્ત્રોતો પર સાહસો અને વિવિધ ગ્રાહકોની અવલંબન.
- 2) વિકાસ અને આધુનિકીકરણ માટે મૂડીના ખુલ્લા મુદ્દાઓના દુર્લભ ઉદાહરણો.
- 3) બજારમાં નાણાં સંબંધિત સંસ્થાઓ અને ખેલાડીઓ.
- 4) સંસ્થાઓને ધિરાણ સહાય માટે ખૂબ જ કડક શરતો.

2016 માં ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થામાં ટોચના 5 વિકાસ

- 1) રૂ.500 અને રૂ.1000ની નોટો માટે કાયદેસર નાજુક સ્થિતિ પાછી ખેંચી નીચે અમારી પસંદગીઓ છે.
  - 2) નાણાં સંબંધિત વ્યૂહરચના સલાહકાર જૂથની સ્થાપના
  - 3) પ્રોડક્ટસ અને એન્ટરપ્રાઈઝના પેસેજ પર ચાર્જ લાદવામાં આવે છે.
  - 4) દેવાની પેસેજ અને પ્રકરણ 11 કોડ
  - 5) સરકારી હપ્તાઓના ડિજિટલાઈઝેશન તરફ જોર
- 1) **નોટબંધીની અસર :-** અધોગતિ અને કાળી રોકડની પકડને તોડવા માટે, અમે પસંદ કર્યું છે કે પાંચસો અને હજાર રૂપિયાની નોટો આજે મધ્યરાત્રિથી એટલે કે આઠમી નવેમ્બર 2016ના રોજ સાંજના સમયે ફરી ક્યારેય કાયદેસરની નાજુક બની શકશે નહીં. આ શબ્દો સાથે ભારતીય વડા પ્રધાને એક જ ઝાટકે તે સમય સુધીમાં ઉપયોગ માટે ઉપલબ્ધ ભારતીય રોકડનો 86% હિસ્સો પાછી ખેંચી લેવાની જાણ કરી. આ ઘોષણા પહેલા વેપાર અને ઉપાડ માટેના સૂચનો સાથે હતી. જેમાં ત્યારથી મુલાકાતમાં વધારો/સુધારાઓ જોવા મળે છે.
  - 2) **નાણાકીય નીતિ સમિતિની સ્થાપના :-** ચોથી ઓક્ટોબર 2016 એ પ્રથમ પ્રસંગ સૂચવ્યો જ્યારે ટ્રસ્ટી મંડળ એક વ્યક્તિના વિરોધમાં. ત્યાં સુધી આરબીઆઈ ગવર્નર. લોન ફીની વ્યવસ્થા પસંદ કરશે. અર્થતંત્ર બેન્ચમાર્ક વ્યૂહરચના દર (રેપો રેટ) ની પતાવટ કરવાની સોંપણી સાથે સંપન્ન પૂર્વવ્યાખ્યાયિત લક્ષ્ય સ્તરની અંદર વિસ્તરણ સમાવવું જરૂરી છે. નાણાકીય નીતિ સમિતિની સ્થાપના છ વ્યક્તિઓ સાથે કરવામાં આવી હતી જેમાં ત્રણ કેન્દ્ર સરકારમાંથી અને ત્રણ ભારતીય રિઝર્વ બેંકમાંથી પસંદ કરવામાં આવી હતી. જો કોઈ ઘટના હોવી જોઈએ તો આરબીઆઈ ગવર્નરને પસંદગી કરવાની તક મળે છે.
  - 3) કેન્દ્ર અને રાજ્યના ચાર્જસના મોટા જૂથમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ બિલ પસાર થઈ ગયું છે અને તેની રજૂઆત સમગ્ર રાષ્ટ્ર માટે એક મૂલ્યાંકન વહીવટ, સંસદના બંને ગૃહોએ ઓગસ્ટ 2016 માં ગુડ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ બિલ પસાર કર્યું હતું. જેમા રાષ્ટ્રપતિ એ સપ્ટેમ્બરમાં તેમની સંમતિ આપી હતી. કેન્દ્રીય અને રાજ્યના મોટા ભાગના મૂલ્યાંકનોની ગણતરી, ઉદાહરણ તરીકે, મૂલ્ય વર્ધિત કર (VAT) એકસાઈજ, વગેરે.
  - 4) **નાણાકીય સેવાઓની જરૂરિયાતો :-**
આ અભ્યાસમાં સ્થાનિક કામગીરીમાં NGCS માટે નાણાકીય ઉત્પાદનો અને

સેવાઓની સૌથી મહત્વપૂર્ણ શ્રેણી તરીકે વ્યવહાર ઉત્પાદનોને પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. મૂળભૂતથી વધુ જટિલ કેડિટ પ્રોડક્ટ્સ માટે ધિરાણ મહત્વના ક્રમમાં બીજા સ્થાને છે. વેપાર ફાઇનાન્સ, કોર્પોરેટ ફાઇનાન્સ, રિસ્ક મેનેજમેન્ટ અને કેપિટલ માર્કેટ સોલ્યુશન્સ એ વૃદ્ધિ માટે અન્ય મહત્વના સમર્થકો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કામગીરી માટે, ટ્રાન્ઝેક્શન પ્રોડક્ટ્સ નિર્ણાયક રહે છે, જ્યારે માત્ર ટ્રેડ ફાઇનાન્સ, રિસ્ક, મેનેજમેન્ટ પ્રોડક્ટ્સ અને બેઝિક કેડિટ મહત્વની જરૂરિયાતો છે.

કેન્દ્રીય બજેટ 2017-18 માં, ભારત સરકારે 2017-18 માં વિદેશી રોકાણ પ્રમોશન બોર્ડને નાબૂદ કરવા, ગેરકાયદેસ ડિપોઝિટ સ્કીમ્સને રોકવા માટે બિલ રજૂ કરવા, નાણાકીય ક્ષેત્ર માટે કમ્પ્યુટર ઈમરજન્સી રિસ્પોન્સ ટીમની સ્થાપના (CERT Fin) જેવા કેટલાક મુખ્ય સુધારાઓની જાહેરાત કરી છે. અને બેંકોના પુનઃમૂડીકરણ માટે રૂ.10,000 કરોડ (US\$1.5બિલિયન) અલગ રાખ્યા.

5) સેબી અને RBI એ કરેલ સુધારાઓ :

ભારત સરકાર રોકડ અને ATM મેનેજમેન્ટ કંપનીઓમાં 100 ટકા ફોરેન ડાયરેક્ટ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ (FDI) ને મંજૂરી આપે તેવી શક્યતા છે. કારણ કે તેમને પ્રાઇવેટ સિક્યુરિટી એજન્સીઝ રેગ્યુલેશન એક્ટ (PSARA) નું પાલન કરવું જરૂરી નથી. સિક્યુરિટી એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (SEBI)એ સિક્યુરિટી એક્સચેન્જોને શરૂ કરવાની મંજૂરી આપી છે કોમોડિટી માર્કેટમાં ઓપ્શન્સ કોન્ટ્રાક્ટ, જે એક નવું ખર્ચ અસરકારક હેજિંગ પૂરું પાડશે. ખેડૂતો અને અન્ય બજાર સહભાગીઓ માટે સાધન. સેબી વૈકલ્પિક રીતે માન્યતા પ્રાપ્ત રોકાણકારો દ્વારા લઘુત્તમ રોકાણ ઘટાડવાની અપેક્ષા રાખે છે. રોકાણને વેગ આપવા માટે, રોકાણ ભંડોળ (AIFS) હાલમાં રૂ. 1 કરોડ (US\$ 155,266,72) થી રૂ. 25 લાખ (US\$ 38,816,68) કરી. સેબી વિવિધ બજાર સહભાગીઓને મજબૂત કરવા માટે નિયમન કરતા ધોરણોને કડક બનાવવાની યોજના ધરાવે છે. ચકાસણી, પારદર્શિતામાં સુધારો અને અલ્ગોરિથમિક ટ્રેડિંગથી તરલતાના જોખમોને ઘટાડવા. સેબીએ ભારતમાં નોંધાયેલા વિદેશી પોર્ટફોલિયો રોકાણકારો (FPIs) માટેના ધોરણો હળવા કર્યા છે. તેમને મંજૂરી આપી છે. ઈન્ટરનેશનલ ફાઇનાન્શિયલ સર્વિસિસ સેન્ટર (IFSC) દ્વારા કોઈ પણ પ્રક્રિયા કર્યા વિના કામ કરવું. વધારાના દસ્તાવેજો અથવા પૂર્વ મંજૂરી પ્રક્રિયા. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (RBI)એ ભારતના ડિજિટાઇઝેશન ઝુંબેશ તરફના પગલા તરીકે તેના યુનિફાઇડ પેમેન્ટ ઈન્ટરફેસ (UPI) પ્લેટફોર્મની એક્સેસને Paytm અને Mobikwik જેવા ડિજિટલ વોલેટ્સ સુધી વિસ્તારી છે. આરબીઆઈએ 31 જાન્યુઆરી, 2017થી અમલમાં આવતા વ્યાજ દર વિકલ્પો (આઈઆરઓ)માં ટ્રેડિંગ શરૂ કર્યું છે.

જે બજારના સહભાગીઓને હેજિંગ અને વ્યાજ પર અનુમાન કરવા માટે અન્ય માર્ગ પ્રદાન કરશે. સેબી રોકાણકારોને રૂ. 50,000 (US\$) સુધીના મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વ્યવહારો કરવાની મંજૂરી આપવાની યોજના ધરાવે છે.

3.9 નાણાકીય સેવાઓનું મહત્વ અને પડકારો

વિતરણ પ્રક્રિયાઓને ડિજિટાઇઝ કરવાના તેના પ્રયાસોના ભાગરૂપે ડિજિટલ વોલેટ્સ દ્વારા મહિને તમામ નાણાકીય ઉત્પાદનો માટે, તે ગ્રાહકના બેંક ખાતામાં તાત્કાલિક કેડિટ કરવાની મંજૂરી આપવાની પણ યોજના ધરાવે છે લિક્વિડ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ રિએમ્પશન પર રિટેલ ગ્રાહકોને આકર્ષવા તેમજ પ્રવાહને વેગ આપવા

માટે. શ્રી રવિશંકર પ્રસાદ, કેન્દ્રીય કાયદા અને ન્યાય અને માહિતી ટેકનોલોજી મંત્રી છે. ડિજિટાલા નામની એક મફત દૂરદર્શન DTH ચેનલ શરૂ કરી, જે લોકોને યુનિફાઇડ પેમેન્ટ્સ ઇન્ટરફેસ (UPI), USSD, આધાર-સક્ષમ પેમેન્ટ સિસ્ટમ, ઇલેક્ટ્રોનિક વોલેટ્સ ડેબિટ અને ક્રેડિટ કાર્ડ્સનો ઉપયોગ સમજવામાં મદદ કરશે. જેનાથી ડિજિટલ ચૂકવણીના વિવિધ મોડને પ્રોત્સાહન મળશે. કેશલેસ વ્યવહારોને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે, નાણાકીય વર્ષ 2016-17 માટે બેંકિંગ ચેનલો અથવા ડિજિટલ માધ્યમો દ્વારા પ્રાપ્ત કુલ ટર્નઓવર અથવા કુલ રસીદોના 8 ટકાને બદલે 6 ટકા ડિમ્ડ પ્રોફિટ ટેક્સમાં ચૂકવવાની મંજૂરી આપે છે.

1. ખરીદી સેવાઓ હાયર કરો :

દુકાનદારોને ભંડોળ પૂરું પાડવાની અપેક્ષા સાથે પ્રતિબંધિત વાહનો, ચોખ્ખા ઉત્પાદનો વગેરે તરફ સોદા કરાર માટે કરાર કાયદેસરની મુદત ખરીદો. એવી ઘટનામાં કે જ્યારે ખરીદનાર એક રકમ તરીકે કિંમત ચૂકવવા માટે ઊભા ન રહી શકે તેમ છતાં સ્ટોર તરીકે દર ચૂકવવાનું સહન કરી શકે છે, કરાર ખરીદદારને એક મહિનાથી મહિનાના લીઝ માટે ઉત્પાદનોને રોજગારી આપવા સક્ષમ બનાવે છે. ખરીદદાર ભાગ ચૂકવવામાં ડિફોલ્ટ કરે તેવી તક પર, માસિક ઉત્પાદનોને ફરીથી કબજે કરી શકે છે. HP એ અન્ય અસુરક્ષિત ખરીદનાર ક્રેડિટ ફેમવર્ક અને ફાયદાઓ વચ્ચે વૈકલ્પિક પ્રકારનું ક્રેડિટ ફેમવર્ક છે.

2. ભાડા પટ્ટાની સેવાઓ : ભાડુ અથવા ભોગવટો એ એક કરાર છે, જે ચોક્કસ મિલકત રાખવાના વિશેષાધિકારની આપલે કરે છે. ભાડાકીય વહીવટમાં વિવિધ સંસ્થાઓ માટે કામના ભાડાપટ્ટે અથવા ભંડોળના ભાડા પરના લાભો ભાડે આપવાનો સમાવેશ થાય છે. એનબીએફસી (NBFC)ને ભાડે આપવાનું શરૂ કરવાની પરવાનગી આપી ન રહી શકે છે. તેઓએ જમીનનો કારોબાર રાખવો જોઈએ નહીં, ગોઠવણ કરવી જોઈએ નહીં અથવા વિનિમય કરવો જોઈએ નહીં અને જો ત્યાં કોઈ ઘટના હોવી જોઈએ તો કોઈ ભંડોળ ભાડા સંમતિને ધ્યાનમાં રાખીને 3 વર્ષથી નીચેના ભાડાનો સમય પતાવટ કરી શકશે નહીં. પીસી અને અન્ય આઈટી શાણગાર, પ્રથમ સ્થાને સેન્ચ્યુરી લીઝિંગ કંપની લિ., સુંદરમ્ ફાઈનાન્સ લિ. એ ભારતમાં લીઝિંગ સંસ્થાઓનો એક ભાગ છે.

3. હાઉસિંગ ફાઈનાન્સ સેવાઓ : લોજિંગ ફાઈનાન્સ સેવાઓ ખાનગી એ વ્યવસાયિક મિલકતોના સુધારણા અને વિકાસ માટે ઓળખાયેલ અંદાજપત્રીય વહીવટ સૂચવે છે. એક હાઉસિંગ ફાઈનાન્સ કંપની નેશનલ હાઉસિંગ દ્વારા સમર્થ બેંક પ્રયાસ કરી શકે છે. વહીવટ / વ્યાયામ, ઉદાહરણ તરીકે, બાંધકામ, હસ્તગત કરવા અથવા કરવા માટે લાંબા અંતરનું ભંડોળ પૂરું પાડવું.

કોઈપણ મિલકતને સુધારવું, ખુલ્લાં અથવા ખાનગી સેગમેન્ટનું સંચાલન લોજિંગ અને શહેરી ઉન્નતિ વિસ્તારમાં વિસ્તરે છે અને કરાર માટે પદ્ધતિ દ્વારા હાલની મિલકત સામે ધિરાણ.

4. એસેટ મેનેજમેન્ટ કંપની : રિસોર્સ મેનેજમેન્ટકંપની સિક્યોરિટીઝમાં રિટેલ સટોડિયાઓની એકત્રિત સંપત્તિની દેખરેખ રાખે છે અને તેમાં યોગદાન આપે છે અને વ્યક્તિગત નાણાકીય નિષ્ણાતોને વધુ વિસ્તરણ, પ્રવાહિતા અને નિષ્ણાત વહીવટ આપે છે. સામાન્ય ભંડોળ આ વર્ગીકરણ હેઠળ જાય છે. મોટાભાગના નાણાં સંબંધિત ફાઉન્ડેશનો, એસ.બી.આઈ., બીઓબી, યુટીઆઈ અને અસંખ્ય અન્ય જેવી એસેટ મેનેજમેન્ટ કંપની તરીકે તેમની સહાયક સંસ્થાઓ ધરાવે છે.

5. **વેન્યર કેપિટલ કંપનીઓ :** ફંડિંગ ફાઇનાન્સ એ એક અપવાદરૂપ પ્રકારની ધિરાણ ક્રિયા છે. જેનો પ્રયાસ ઉચ્ચ તક અપવાદરૂપ ઉપજની ખાતરી પર કરવામાં આવે છે. નાણાકીય સટોડિયાઓ એવી ખતરનાક પ્રવૃત્તિઓ અથવા સંગઠનોમાં સંસાધનો નાખે છે જેમાં સિદ્ધિની સંભાવના હોય છે અને આવા દાવાને કાયદેસર બનાવવા માટે પર્યાપ્ત પાછા આવવાની ખાતરી આપી શકે છે તેમજ નિયમિતપણે આવા સાહસોને વહીવટી અથવા વિશિષ્ટ કૌશલ્ય આપે છે. ભારતમાં ઉચ્ચ નવીનતા અને તપાસ માટે ઉન્નતિ માટે બીજી મૂડી પર ભંડોળનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

● **નાણાકીય સેવાઓનું મહત્ત્વ :**

નાણાકીય સેવાઓનું મહત્ત્વ નીચે મુજબ છે.

- (1) **આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ :** આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે નાણાકીય સેવા ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. બેંકિંગ, બચત અને રોકાણ, વીમો અને દેવું અને ઇક્વિટી ખાનગી નાગરિકો અને વ્યવસાય બંનેને મદદ પૂરી પાડે છે. ખાનગી નાગરિકોને નાણાં બચાવવામાં મદદ મળે છે. અમુક કારણો સામે રક્ષણ મળે છે જ્યારે વ્યવસાયને તેમની રચનામાં મદદ કરે છે. કાર્યક્ષમતા વધે છે અને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વ્યવસાયને વિસ્તારવામાં પણ મદદ કરે છે. તે સમાજના ગરીબ વર્ગને પણ મદદ કરે છે. કારણ કે આ સેવાઓ નબળાઈ ઘટાડવામાં અને લોકોને આવક અને વિકલ્પો બનાવવા માટે સંપત્તિની ઉપલબ્ધતાને નિયંત્રિત કરવામાં મદદ કરે છે જે સમાજમાં ગરીબી તરફ દોરી જાય છે.
- (2) **જીડીપીમાં યોગદાન :** નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રમાં સૌથી વધુ કમાણી છે, જેમાં વેપારી બેંકો, ક્રેડિટ કાર્ડ કંપનીઓ, સ્ટોક બ્રોકરેજ અને વીમા કંપનીઓ જેવા વિવિધ પ્રકારના વ્યવસાયનો સમાવેશ થાય છે. તે વિશ્વમાં સૌથી મોટું છે. નાણાકીય સેવાઓ જીડીપીમાં મોટો ફાળો આપે છે. નાણાકીય સેવાઓથી દેશનું અર્થતંત્ર ખૂબ જ તંદુરસ્ત રહે છે.
- (3) **તરલતાને પ્રોત્સાહન :** નાણાકીય સેવાની મૂળભૂત વિશેષતા 10 છે કે તે માલ અને સેવાઓના ઉત્પાદન માટે નાણાં અને નાણાકીય સંપત્તિનો ઉપયોગ કરે છે તેથી આ પ્રક્રિયા માટે નાણાંના નિયમિત પ્રવાહની આવશ્યકતા છે. નાણાં અને નાણાકીય અસ્ક્યામતોને ફાઇનાન્સમાં નરલતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે તરલતાને નાણાં અને અન્ય અસ્ક્યામતો તરીકે પણ ઓળખી શકાય છે જેને રોકડમાં બદલી શકાય છે અને નુકસાનનું જોખમ ઘટાડી શકાય છે.
- (4) **રોજગાર પેદા કરો :** નાણાકીય સેવા પણ મદદ કરે. દેશમાં રોજગારીનું સર્જન કરવું કારણ કે તે વિકાસના તબક્કામાં છે. તેઓ ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશ માટે મદદરૂપ છે. તે નાણાકીય બજારને વિસ્તૃત કરવામાં પણ મદદ કરે છે. તે દેશમાં એફડીઆઈ પ્રવાહને વધારવામાં મદદ કરે છે જે દેશના વિકાસ માટે જરૂરી છે.
- (5) **બચતકારો અને રોકાણકારો વચ્ચેની લિંક :** નાણાકીય સેવા (1) થાપણદારો અને રોકાણકારો વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવામાં મદદ કરે છે. જે મદદ કરે છે સંસાધનોની ફાળવણી જે જનતાની બચતને એકત્ર કરવામાં મદદ કરે છે. તે ટેકનોલોજીના સતત અપગ્રેડેશનમાં પણ ફાળો આપે છે. આ તમામ પરિબળોએ ટકાઉ ધોરણે દેશની વૃદ્ધિમાં વધારો કર્યો છે.
- (6) **ટ્રાન્ઝેક્શન અને બોરોઈંગની કિંમત ઘટાડવી :** નાણાકીય સેવાઓએ એવું નાણાકીય માળખું બનાવવામાં મદદ કરી છે જે વ્યવહારોની ઓછી કિંમત ધરાવે છે. તેનાથી

બચતકર્તાઓને વળતર પર નફો વધ્યો છે અને તે ઉધાર ખર્ચમાં પણ ઘટાડો કરે છે જે લોકોમાં બચતનો દર વધારે છે. નાણાકીય સેવાઓ વિવિધ ઉદ્યોગોને સસ્તી અને લાંબા ગાળાની લોન આપવામાં પણ મદદ કરે છે.

- (7) **અસમપ્રમાણ માહિતીની પરિસ્થિતિઓને ઓછી કરે છે :** વીમા, પેન્શન અને પોર્ટફોલિયો ગોઠવણ જેવી વિવિધ નાણાકીય સેવાઓ નાણાકીય સુરક્ષા પ્રદાન કરવામાં અને એવી પરિસ્થિતિઓને ઘટાડવામાં મદદ કરે છે જેમાં માહિતી નિયમિત નથી અને તે ઓપરેટર્સની કામગીરીને પણ અસર કરી શકે છે અથવા જ્યારે એક પક્ષ વિગતો જ્યારે અન્ય પાસે નથી.
- (8) **નાણાકીય ગહન અને વિસ્તૃતીકરણ :** નાણાકીય સેવાઓ નાણાકીય ગહન અને વિસ્તૃત કરવાની પ્રક્રિયાને વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. નાણાકીય ગહનતા એટલે ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ (જીડીપી)ની ટકાવારી અનુસાર નાણાકીય સંપત્તિમાં વધારો, નાણાકીય વિસ્તરણનો અર્થ, નાણાકીય અસ્ક્યામતોની સંખ્યા અને સહભાગીઓ અને સાધનોની વિવિધતામાં વધારો થાય છે.
- (9) **પ્રોજેક્ટની પસંદગીમાં મદદ કરે છે :** નાણાકીય સેવાઓ પણ રોકાણની કામગીરીને સુધારવામાં મદદ કરે છે. તે માલસામાન અને સેવાઓના આદાન-પ્રદાનનો માર્ગ પૂરો પાડવામાં પણ મદદ કરે છે અને સમયાંતરે આર્થિક સંસાધનોને સ્થાનાંતરિત કરે છે અને ભૌગોલિક ક્ષેત્ર અને ઉદ્યોગો પણ.
- (10) **જોખમની ફાળવણી :** નાણાકીય સેવા જોખમ સહન કરવાની મહત્તમ ફાળવણી કરવામાં કામ કરે છે. તે વિવિધ પ્રકારના જોખમો ઘટાડો છે, મર્જ કરે છે અને વેપાર કરે છે જેનો ઉપયોગ બચતને એકત્ર કરવા અને કેડિટ સોંપવામાં થાય છે. નાણાકીય સેવાઓ મર્યાદામાં જોખમ ઉઠાવવા માટે કામ કરે છે અને નિર્ણય લેવામાં ઓપરેટરોને મદદ કરવા માટે એકત્રીકરણ ખર્ચ અને માહિતીની તપાસ પણ ઘટાડે છે.

● **નાણાકીય સેવાઓના પડકારો :**

નાણાકીય સેવાઓનો સામનો કરતી પડકારો નાણાકીય સેવાઓ વિકાસ દર ખૂબ જ ઝડપી છે પરંતુ તેઓ પણ કેટલાકનો સામનો કરે છે. મુદ્દાઓ અને સમસ્યાઓ. આ નાણાકીય સેવાઓ અર્થતંત્રની નાણાકીય માંગને પૂર્ણ કરવા માટે વિવિધ પડકારોનો સામનો કરે છે. નાણાકીય સેવાઓના વિવિધ પડકારો નીચે મુજબ છે :

- (1) **લાયકાત ધરાવતા કર્મચારીઓનો અભાવ :** નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રને નાણાકીય સર્જનાત્મકતાની જરૂર છે. લાયકાત ધરાવતા અને તાલીમાર્થીઓનો અભાવ છે.
- (2) **રોકાણકારોની જાગૃતિનો અભાવ :** રોકાણકારોને નવા નાણાકીય ઉત્પાદનો અને સાધનો વિશે જાણકારી હોતી નથી. જેના કારણે તેનો કોઈ ઉપયોગ થતો નથી અને રોકાણકારોને નવીન ઉત્પાદનો અને સાધનોનો લાભ પણ મળતો નથી.
- (3) **પારદર્શિતાનો અભાવ :** નાણાકીય સિસ્ટમ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બંને સ્વરૂપે વિસ્તરી રહી છે. પરંતુ શું તમે હિસાબ રાખવામાં પારદર્શિતાનો અભાવ છે. નાણાકીય સિસ્ટમનો વિકાસ ખૂબ જ ધીમો છે.
- (4) **વિશેષતાનો અભાવ :** ભારતમાં વિશેષતાનો અભાવ છે દરેક નાણાકીય મધ્યસ્થી વેપાર વિવિધ નાણાકીય સેવામાં એક કે બે ક્ષેત્રમાં જ્ઞાન વગર. જ્યારે અન્ય દેશોમાં નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ ફક્ત તે ક્ષેત્રમાં જ કામ કરે છે જેમાં તેઓ વિશેષતા ધરાવતા હોય.

- (5) **તાજેતરના ડેટાનો અભાવ :** નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ સંશોધન કાર્યમાં સામેલ નથી તેથી તેઓને કોઈ અપડેટ માહિતી મળતી નથી, જે નાણાકીય સેવામાં કોઈપણ નવી નવીનતા કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.
- (6) **કાર્યક્ષમ જોખમ વ્યવસ્થાપન પ્રણાલીનો અભાવ :** અર્થતંત્રના વૈશ્વિકીકરણને કારણે વિવિધ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ ભારતીય બજારમાં પ્રવેશી રહી છે અને વિદેશી પોર્ટફોલિયો પ્રવાહને મહત્વ આપવામાં આવે છે. વિવિધ પ્રકારની કરન્સીનો પ્રવાહ છે જે વિનિમય દરનું જોખમ, વ્યાજ દરનું જોખમ, આર્થિક અને રાજકીય જોખમ જેવા વિવિધ પ્રકારના જોખમમાં વધારો કરે છે.

3.10 નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ફિનટેક (Fin.Tech)નું મહત્વ

ટેકનોલોજી પ્રગતિ માટે આવશ્યક બની જશે. ટેકનોલોજી નફા અને ઉદ્દેશ વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરશે. ભારત ડિજિટલ અર્થતંત્રમાં ટેકનોલોજી અને નવીનતા માટે વૈશ્વિક કેન્દ્ર બનવા આગેકૂચ કરી રહ્યું છે. અત્યારે દેશમાં અંદાજે 834 મિલિયન ઇન્ટરનેટ યુઝર્સ છે અને 4617 મિલિયન યુનિફાઈડ પેમેન્ટ્સ ઇન્ટરફેસ (UPI) નાણાકીય વ્યવહારો થયા છે. ભારતની ફિનટેક પરિવર્તન નોંધપાત્ર છે. ભારતમાં વર્ષ 2003થી અત્યાર સુધી ડિજિટલ ચૂકવણીઓમાં 160 ગણો વધારો થયો છે. વર્ષ 2025 સુધીમાં 26 લાખ રોજગારીઓ ઉમેરાશે એવી અને આર્થિક મૂલ્યમાં રૂ. 2.8 લાખ કરોડનો ઉમેરો થવાની અપેક્ષા છે. આપણા રોકડ આધારિત પરંપરાગત અર્થતંત્રે ફિનટેક તકોને સારો પ્રતિસાદ આપ્યો છે. જેને ઇ-કોમર્સ અને સ્માર્ટફોનની પહોંચમાં વધારાથી વેગ હતો. ધિરાણ સેવાઓનું આ મોટું પરિવર્તન સંકલિત વ્યવસ્થા દ્વારા સતત સક્ષમ બન્યું છે. જેમાં તમામ સહભાગીઓ (સરકારી સંસ્થાઓ, ધિરાણ અને સંશોધન સંસ્થાઓ, ટેકનોલોજી નિષ્ણાતો) વિચારો પર ચર્ચા કરશે તથા બજારની દબાયેલી સંભવિતાને વ્યવસાય અને આર્થિક વૃદ્ધિમાં પરિવર્તિત કરશે. સારી ટેકનોલોજીસ, માળખાઓ સરકારી ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ સાથે ભારતની ટેકનોલોજી સ્વીકાર્યતામાં ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવી હતી અને ઓપન - સોર્સ આર્કિટેક્ચર ડિજિટલ ઇન્ડિયાનો હાર્દરૂપ પાયો બની ગયો છે. આ ક્ષેત્રમાં સરકારી નીતિઓ અને નિયમનોને સર્વ સમાવેશકતા અને નવીનતાની ફિલોસોફી અપનાવી છે. ફિનટેક વ્યવસ્થા વિકસાવવામાં વર્ષોના પ્રયાસો અસરકારક નીવડ્યા છે. મોબાઈલ એપ્લિકેશન ફોર ન્યૂ એજ વર્નન્સ (UMANG) એપ, જે વિવિધ સરકારી સેવાઓ માટે વન-સ્ટોપ પ્લેટફોર્મ પ્ર દાન કરે છે. તેના પર 1.7 અબજ નાણાકીય વ્યવહારો જોવા મળ્યા છે. ડિજિટલ અર્થતંત્ર ઝડપથી આગેકૂચ કરી રહ્યું છે. કેટલાક દેશોએ ભારતના ડિજિટલ માળખા, ખાસ કરીને નાણાકીય વ્યવહારોની સુરક્ષાના ઉચ્ચ સ્તર માટે અને ટેકનિકલ ખામીઓ કે ગોટાળાના પ્રમાણમાં ઓછા કિસ્સામાંથી ઘણું શીખવામાં રસ દાખવ્યો છે. PIN કે વન-ટાઈમ પાસવર્ડ (OTP) દ્વારા એડિશનલ ફેક્ટર ઓથોન્ટિકેશન (AFA) ને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માન્યતા મળી છે. કારણ કે ભારતીય નવીનતાઓ ગોટાળાના પ્રમાણમાં ઓછા કિસ્સા માટે જવાબદાર છે. પ્રધાનમંત્રીએ કાર્યક્રમ 2021 - 'ઇન્ટરનેશનલ કાર્ડના પિલ સર્વિસીસ સેન્ટર્સ ઓથોરિટી (IFSCA)'માં જાહેરાત કરી હતી કે, ભારતની ફિનટેક ઇકો સિસ્ટમ માટે વૃદ્ધિનો આગામી તબક્કો ચાર આધારસ્તંભ પર આધારિત હશે - આવક, રોકાણ, વીમો અને સંસ્થાગત ધિરાણ. સમગ્ર દેશમાં નાણાકીય સર્વસમાવેશકતાનો ઉદ્દેશ આ આધારસ્તંભને એ તાંત્રે બાંધો. મને ઉદ્યોગની સફળતા તેમજ 5 ટ્રિલિયન ડોલરના અર્થતંત્રને આપણા લક્ષ્યાંક મોટેનો માર્ગ મોકળો કરશે.

ભારતમાં મહામારી પૂર્વેમાં ફિટ : આપણે વર્ષ 2010 અગાઉના સમયગાળાને ડિજિટલ પેમેન્ટ્સ 1.0નો સમયગાળો કહી શકીએ. સમયગાળાને રોકડમાંથી ઇ-ટ્રાન્સફર દ્વારા

પરિભાષિત કરવામાં આવ્યો હતો. આ સમયગાળામાં કાર્ડ અને રિયલ ટાઈમ ગ્રોસ સેટલમેન્ટ (RTGS) ચૂકવણીનું સૌથી લોકપ્રિય માધ્યમ હતું. RTGS ને વર્ષ 2003-04ની આસપાસ શરૂ કરવામાં આવી હતી અને એ વર્ષમાં 100 નાણાકીય વ્યવહારો થયા હતા. તો રિટેલ ઈ-પેમેન્ટ નાણાકીય વ્યવહારોની સંખ્યા 2.15 કરોડ હતી. વર્ષ 2010 સુધીમાં તમામ ડિજિટલ પેમેન્ટમાં 2 ગણાથી વધારે વૃદ્ધિ થઈ હતી. જે વ્યાવસાયિક નાણાકીય વ્યવહારોથી સંચાલિત હતું. જોકે ડિજિટલ પેમેન્ટનો ઉપયોગ પ્રીમિયર રિટેલ અને બિઝનેસ-ટુ-બિઝનેસ (B2B) સેગમેન્ટ પૂરતો મર્યાદિત હતો. વ્યક્તિગત ગ્રાહકોમાં જાણકારીનો અભાવ હતો તથા મોબાઈલ અને ઈન્ટરનેટની પહોંચ હજુ પણ પ્રાથમિક તબક્કામાં હતી. વર્ષ 2011 પછી 36 અને 4 મોબાઈલ ટેકનોલોજીના બહોળા ઉપયોગ પછી વ્યક્તિગત ગ્રાહકો દ્વારા ડિજિટલ પેમેન્ટના વપરાશ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું હતું તથા મોબાઈલ બેન્કિંગમાં વધારો થયો હતો. આ ડિજિટલ પેમેન્ટ્સ 2,0નો સમયગાળો હતો. જે વર્ષ 2016 સુધી ચાલ્યો હતો. એ સમયગાળામાં અડધી સફર (વર્ષ 2013 સુધી) એકલા ડિજિટલ વોલેટ પર 3.3 કરોડ નાણાકીય વ્યવહારો નોંધાયા હતા અને વર્ષ 2016 સુધીમાં મોબાઈલ નાણાકીય વ્યવહારોમાં 10 ગણો વધારો થયો હતો.” આ સમયગાળો સૂચવે છે કે ભારતીય ઉપભોગકતાઓ બેન્કિંગ, ધિરાણ સેવાઓ અને વીમા (BEST) ટેકનોલોજિકલ નવીનતાને પસંદ કરે છે. આધારિત કેડિટ અને ડેબિટકાર્ડ, નવી મોબાઈલ બેન્કિંગ એપ્લિકેશન્સ તથા ફ્રન્ટ, બેંક અને મિડલ ઓફિસ માટે બૃહદ્ ડિજિટલ પરિવર્તનનો ઉમેરો થયો હતો. વર્ષ 2012ના અંતે મુદ્રીકરણની સાથે ભારતમાં 8 રોકડ ચલણમાંથી પરત ખેંચવામાં આવી હતી. આ પગલું ઉદ્યોગમાં પરિવર્તન માટે પ્રેરકબળ બન્યું હતું અને ત્યાંથી ડિજિટલ પેમેન્ટ્સ 3.0ની શરૂઆત થઈ હોવાનું માનવામાં આવે છે. તથા આને ‘નેટવર્ક અસર’નો યુગ કહેવાય છે. ભારતે ફિનટેક સમાધાનની નિકાસ શરૂ કરી હતી, ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ઈન્ટરનેટનો વપરાશ શહેરી વિસ્તારોના વપરાશથી વધી ગયો એટલું જ નહીં, પર્સન-ટુ-મર્ચન્ટ (P2M) નાણાકીય વ્યવહારો રેકોર્ડ ઊંચી સંખ્યામાં થયા હતા અને ફિનટેક ઉદ્યોગો મોબાઈલ-કોમર્સ યુગમાં પ્રેશ કર્યો હતો.

કોવિડ-19’ અને ડિજિટલ પેમેન્ટ્સ : ડિજિટલ પરિવર્તન અને ઉપભોક્તાના અભિગમ માટે વર્ષ 2020 વર્ષાંક સમાન હતું. કામગીરીના મુખ્ય મોડલ વર્ચ્યુઅલ અને ટચર્લેસ ટેકનોલોજી બની જવાથી સંશોધન અને નવીનતાનો નવો તબક્કો શરૂ થયો હતો. તમામ વ્યવસાયોને લોકડાઉનમાં કામગીરી ચાલુ રાખવા ડિજિટલ એપ્લિકેશન કે સેવાઓ શરૂ કરવાની ફરજ પડી હતી. ભારત મોટા પાયે ડિજિટલ ચૂકવણી કરવા માટે યોગ્ય માળખું ધરાવતું હતું. જેનાથી નાણાકીય વ્યવહારો થયા હતા. આર્થિક મંદી વચ્ચે પણ વર્ષ 2020ના પ્રથમ અર્ધવાર્ષિક ગાળામાં ફિનટેક પેમેન્ટમાં બમણું રોકાણ જોવા મળ્યું હતું. પરંપરાગત BFSI કંપનીઓએ પણ ફિનટેક પહેલો અને વિકસતી ટેકનોલોજીમાં રોકાણ વધારવાની શરૂઆત કરી હતી, જે તેમણે તેમની ડિજિટલ સેવાઓ શરૂ કરવા માટે પોતાની રીતે કે સોફ્ટવેર એઝ એ સર્વિસ (SAAS) પ્રદાતાઓ સાથે જોડાણમાં વધાર્યું હતું. 31 ડિસેમ્બર, 2021 સુધી ભારતના 17 ફિનટેક સ્ટાર્ટઅપ્સ ‘યુનિકોર્ન’ ક્લબમાં જોડાયા હતા. આ ક્ષેત્રને કુલ આશરે 27.6 અબજ ડોલરનું ફંડ મળ્યું હતું. જ્યારે રિયલ-ટાઈમ ઓનલાઈન નાણાકીય વ્યવહારો હાથ ધરવાની વાત આવે છે ત્યારે 2020માં 25.5 અબજ રિયલ ટાઈમ પેમેન્ટના રેકોર્ડ સાથે ભારતમાં દૃષ્ટિએ અમેરિકા, બ્રિટન અને ચીનના કુલ પેમેન્ટની સંખ્યાથી વધારે થયા છે. ડિજિટલ પેમેન્ટ્સ 4.0 ઓછા ખર્ચના સમાધાન સામે મોટી સંખ્યામાં લોકો સુધી પહોંચવા ધ્યાન કેન્દ્ર કરશે. ભારતમાં વર્ષ 2025 સુધીમાં ડિજિટલ પેમેન્ટ 54,800 કરોડના વોલ્યુમને આંબી જવાની અપેક્ષા છે, જે પાંચ વર્ષમાં (વર્ષ 2020થી) 16 ગણા વધશે, જે માટે ડિજિટલ કોમર્સ, પર્સનલાઈઝ સમાધાનો, ડિજિટલ સમન્વય અને નિયમનકારક

નવીનતામાં વૃદ્ધિ જવાબદાર હશે.

દરમિયાન કામતાં ધાતુના ભંડારોના ભાવ વધુ સ્પર્ધાત્મક બની ગયા હોવાથી લોખંડ અને એલ્યુમિનિયમ જેવી ધાતુઓ લાવવામાં આવી. પરંતુ જેમ વ્યવહારોમાં વધારો થયો તેમ વ્યવહારના આ માધ્યમથી આ ભારે ધાતુઓની વસ્તુઓને મોટી સંખ્યામાં લઈ જવામાં મુશ્કેલી પડવા લાગી. અમુક દેશો કોમોડિટી નાણાં (ધાતુમાંથી બનેલાં નાણાં)માંથી પ્રતીકાત્મક નાણાં તરફ વળ્યા અને પછી કાગળનાં નાણાં અને બિનકીમતી ચીજોમાંથી બનેલાં નાણાં જેવાં ‘ફિયાટ’ નાણાં એટલે કે સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવેલા બિનકીમતી ચીજોમાં બનાવેલાં નાણાંના સ્વરૂપો અપનાવ્યાં. ફિયાર નાણાં સોનું અથવા ચાંદી જેવી કોઈપણ કોમોડિટીથી સમર્થિત નથી હોતાં અને લાક્ષણિકરૂપે સરકારના હુકમનામા દ્વારા તેને કાનૂની માન્યતાનાં નાણાં તરીકે જાહેર કરવામાં આવે છે. એરિસ્ટોટલની ‘ટેલિઓલોજિકલ’ દલીલોને અનુસરીને નાણાંનું કાર્ય ખાતાના એકમ અથવા વિનિમયના માધ્યમ તરીકે સેવા આપવાથી વિસ્તરી તેમણે કહ્યું તે પ્રમાણે “નાણાંમાંથી નાણાંનું સંવર્ધન” થયું. આજના સમયમાં નાણાંનો ડિજિટલ અવતાર એટલે કે ક્રિપ્ટોકરન્સી અસ્તિત્વમાં છે. દુનિયાએ વિનિમય, સંગ્રહ અને રોકાણનાં હળવાં, વધુ કાર્યદક્ષ અને સરળ માધ્યમો તરફ સ્થળાંતરણ કર્યું છે. આધુનિક અને ડિજિટલયુગમાં ક્રિપ્ટોકરન્સીની લોકપ્રિયતા વધી રહી છે. આખી દુનિયામાં ચૂકવણીના તંત્રમાં સંદર્ભ મૂલ્ય તરીકે કાગળની બેંકની નોટોની ભૂમિકા ઘટી રહી છે. ચૂકવણીઓના ડિજિટલાઈઝેશનને દેશો દ્વારા અવગણી શકાતું નથી અને આથી સેન્ટ્રલ બેંકો માટે ચૂકવણીઓમાં નવી ટેકનોલોજીનો વિચાર કરે તે યોગ્ય બની ગયું છે, જેથી તેમનાં નાણાં સુરક્ષિત ચૂકવણી એન્કર તરીકે રહી શકે તેની ખાતરી કરી શકાય, ક્રિપ્ટોકરન્સીનો ઉલ્લેખ સૌથી પહેલાં 1980ના દાયકામાં કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તેના માટે સત્તાવાર ટેકનોલોજીના વિકાસની શરૂઆત 1990ના દાયકામાં થઈ હતી. બીટકોઈન જેવી ક્રિપ્ટોકરન્સી એ ક્રિપ્ટોગ્રાફી આધારિત પીઅર-ટુ-પીઅર (બે સમકક્ષ વચ્ચે) ઇલેક્ટ્રોનિક કેશ સિસ્ટમ છે, જેને બ્લોકચેઈન પર શોધવામાં આવી હતી અને લેજર (Ledger) સિસ્ટમ્સ પર તેનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેનાથી બેંકો જેવા કોઈપણ નાણાકીય મધ્યસ્થી વગર મૂલ્યોને ટ્રાન્સફર કરી શકાય છે. ક્રિપ્ટોકરન્સી ચલણનું નવું, ડિજિટલ, એન્ક્રિપ્ટ કરેલ અને વિકેન્દ્રિત સ્વરૂપ બનવાની અભિલાષા રાખે છે. જોકે ચલણ તરીકે સ્વીકૃતિ આપવામાં આવે તે માટે એક એકમ અને તેને જારી કરવાની નિર્ધારિત પ્રક્રિયા હોવી જરૂરી છે. ‘આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય રિપોર્ટિંગ માપદંડ ફાઉન્ડેશન (IFRS)’ની સમિતિએ ટાંક્યું હતું કે ક્રિપ્ટોકરન્સીને નાણાકીય સંપત્તિ તરીકે ગણી રોકડ સ્વરૂપમાં છે કે નથી કોઈ ઇસ્ક્રિવટીનું સાધન. આથી ઘણા દેશોએ સત્તાવાર રીતે ક્રિપ્ટોકરન્સીને સરકાર દ્વારા જારી કરાયેલ ફિયાટ મનીના ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપ એટલે કે ડિજિટલ ચલણ તરીકે માન્યતા આપવાનું ટાળ્યું છે. કારણ કે ક્રિપ્ટોકરન્સી અનક્રિપ્ટ કરેલ સ્વરૂપમાં મૂલ્યનો ખાનગી માલિકીનો સર્જિત સંગ્રહ છે.

એવાં ઘણાં કારણો છે, જે ક્રિપ્ટોકરન્સી સંબંધિત અનિશ્ચિતતાને કાયદેસર ઠેરવે છે :

ટેકનોલોજી વિકેન્દ્રિત છે અને ચલણના મૂલ્યનું નિયમન કરવા અથવા તેમાં સ્થિરતા લાવવા માટે કોઈ મધ્યસ્થ એજન્ટ નથી.

- વ્યવહારો ધીમા, ખર્ચાળ અને બિન-વ્યાપક થવા યોગ્ય છે અને પ્રક્રિયા સરળ નથી.
- એક અગ્રણી ક્રિપ્ટોકરન્સી ઇથેરિયમ માટે વેલિડેટર્સ (માન્યતા આપનાર)ની સરેરાશ ઉત્પાદકતા 15.5 વ્યવહાર પ્રતિદિવસ અને પ્રતિવેલિડેટરની છે.
- માત્ર ઓક્ટોબર-2021ના મહિનામાં જ સરેરાશ દૈનિક 136 મિલિયન વ્યવહારો જેના માધ્યમથી કરવામાં આવ્યા હતા તેવી યુનિફાઈડ પેમેન્ટ્સ ઇન્ટરફેસ (UPI) કરતાં

તે વિરુદ્ધ છે. એક બીટકોઈન વ્યવહારને પૂરો થવામાં લાગતો સરેરાશ સમય 24.50 મિનિટ છે.

- ક્રિપ્ટોકરન્સીમાં ભાવ વધ-ઘટ ખૂબ જ વધારે હોય છે. ઓક્ટોબર-2013થી ફેબ્રુઆરી-2022 સુધીમાં તેનું મૂલ્ય USD 196થી વધીને 38,360 થઈ ગયું. જેમાં આ સમય દરમિયાન તીવ્ર ઉછાળા અને ઘટાડા પણ જોવા મળ્યા.
- તેના વ્યવહારમાં સંકળાયેલા પક્ષકારની સુરક્ષાનું જોખમ હોય છે અને તેમાં કૌભાંડ થવાનું સંભવિત જોખમ છે.

જો ડિજિટલ નાણાંને અસ્તિત્વમાં લાવવા હોય તો સેન્ટ્રલ બેંકોએ નિયામક, દેખરેખકર્તા અને તેને બહાર પાડનાર સત્તામંડળ તરીકેની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવવી પડશે. 2016માં થયેલા વિમુદ્રીકરણ (ડિમોનિટાઈઝેશન)ના કારણે અંદાજે ભારતમાં ડિજિટલ ચૂકવણીના વ્યવહારોમાં લગભગ 100 ગણો વધારો થયો છે. ભારતે 2016માં વ્યાપક પ્રમાણમાં સફળ રહેલા યુનિફાઈડ પેમેન્ટ્સ ઈન્ટરફેસ (UPI) અને ક્રાંતિકારી જન-ધન યોજનાની રચના સાથે ડિજિટલ વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં અગ્રેસર ભૂમિકા નિભાવી છે. ડિજિટલ ઈન્ડિયા અભિયાન આજે સર્વસમાવેશિતા, સુલભતા અને નાણાકીય સુરક્ષાના આધારસ્તંભ પર ઊભું છે. ભારતમાં સમગ્ર નાણાકીય વ્યવસ્થામાં સકારાત્મક પ્રભાવ જોવા મળી રહ્યા છે. ડિજિટલ રૂપિયો એ દૂરદેશી અને ભારતમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું પગલું છે. જેણે 5 વર્ષમાં જનસમુદાય માટે ઈન્ટરનેટનો પગપેસારો સુનિશ્ચિત કર્યો છે. નાણામંત્રીએ અંદાજપત્ર-2022ના દરમિયાન બ્લોક ચેઈન ને અન્ય ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને સેન્ટ્રલ બેંક ડિજિટલ કરન્સી-રૂપિયાનું ડિજિટલ સંસ્કરણ શરૂ કરવાની દરખાસ્ત કરી હતી. આ ડિજિટલ કરન્સી 2022-23થી શરૂ કરવામાં આવશે. ભારતીય રિઝર્વ બેંકે અગાઉ ભારતીય રિઝર્વ બેંક અધિનિયમ, 1934માં સુધારા કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો. જે સેન્ટ્રલ બેંક ડિજિટલ કરન્સીનો પ્રારંભ કરવા માટે તેને સમર્થ બનાવશે. ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI) દ્વારા ફેનટેકમાં આવિષ્કાર માટે અને ભારતમાં વર્તમાન નાણાકીય પરિક્ષેત્રમાં દેખરેખ રાખવા માટે ફિનટેક વિભાગની રચના કરી છે. એટલાન્ટિક કાઉન્સિલ અનુસાર વિશ્વના 90% GDPનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા 87 દેશો હાલમાં CBDCનું અન્વેષણ કરી રહ્યા છે, જ્યારે મે-2022માં 35 દેશો CBDC પર વિચાર કરી રહ્યા હતા. વધુમાં દુનિયામાં નવ ડિજિટલ કરન્સી લોન્ચ કરવામાં આવી છે અને 56 ડિજિટલ કરન્સીઓ સંશોધન અને વિકાસના તબક્કા હેઠળ છે. જાન્યુઆરી 2022માં તેમની સાર્વભૌમ ડિજિટલ કરન્સી બહાર પાડવાની જાહેરાત કરી હતી. પૂર્વીય કેરેબિયન દેશોએ 2021માં ડિજિટલ કરન્સી ‘ડીકેશશ’ની શરૂઆત કરી હતી. સ્પષ્ટ છે કે ડિજિટલ રૂપિયો બહાર પાડવાનો નિર્ણય ભારતને દુનિયા સાથે સાચા માર્ગે મૂકી રહ્યો છે. સેન્ટ્રલ બેંક ડિજિટલ કરન્સી એક ડિજિટલ ટોકન છે. જે ક્રિપ્ટોકરન્સીને મળતું આવે છે. પરંતુ અદલ તેના જેવું નથી. આ કરન્સી દેશની સેન્ટ્રલ બેંક દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે. તે કરન્સી જે તે દેશના ફિયાટ ચલણના મૂલ્યને અનુરૂપ હોય છે અને ક્રિપ્ટોકરન્સીથી વિપરીત તેને સરકારના આદેશનું સમર્થન હોય છે. સામાન્ય રીતે ટોકન આધારિત સેન્ટ્રલ બેંક ડિજિટલ કરન્સીમાં બે પક્ષકારોનું બેંક ખાતું હોવું જરૂરી નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ CBDC ની મદદથી રોકડ ચૂકવણીની જેમ જ ચૂકવણી કરી શકે છે. BIS ના એક પ્રકાશનમાં CBDC નાં ત્રણ વિભિન્ન ‘સ્વરૂપ’ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

- ખાતા આધારિત જ્યાં સેન્ટ્રલ બેંક લોકોને તેમનું ખાતું ખોલાવવા અને ખાતાધારકો વચ્ચે નાણાં ટ્રાન્સફર કરવા માટે મંજૂરી આપે છે.
- ટોકન આધારિત અથવા છૂટક આધારિત જ્યાં દરેક ટોકન ‘ડિજિટલ કેશ’નું પ્રતિનિધિત્વ

કરે છે, જેને સામાન્ય જનતા અથવા નોન-બેન્કિંગ સંસ્થાઓ દ્વારા ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

- જથ્થાબંધ આધારિત જ્યાં આંતર બેંક ચૂકવણીઓ અને એકબીજા દેશની સરહદો પાર થતી ચૂકવણીઓ જેવી જથ્થાબંધ પતાવટો માટે પ્રતિબંધિત-એક્સેસનાં ડિજિટલ ટોકન બહાર પાડવામાં આવે છે.

ખાતા આધારિત સેન્ટ્રલ બેંક ડિજિટલ કરન્સી (CBDC) ભારતમાં પરંપરાગત માંગ થાપણોનો સીધો વિકલ્પ આપી શકે છે. જથ્થાબંધ અને છૂટક આધારિત એમ બંને ચેનલોનો અમલ કરવાની ખૂબ જ મોટી સંભાવના છે – જેથી છૂટક વ્યવહાર ખર્ચ ઓછો કરી શકાય અને ઉત્સાહજનક બેન્કિંગ સંસ્થાઓને વધુ અસરકારક તેમજ કાર્યદક્ષ બનાવી શકાય. તે બેંકોની નાણાકીય સ્વતંત્રતામાં વધારો કરી શકે છે. ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI) વ્યૂહનીતિના તબક્કાવાર અમલીકરણની દિશામાં કામ કરી રહી છે. કેટલાક મુખ્ય મુદ્દાઓ પરીક્ષણ હેઠળ છે, જે આ મુજબ છે :

- (i) **CBDCનો અવકાશ** : તેનો ઉપયોગ છૂટક ચૂકવણીઓ માટે કરવો કે પછી જથ્થાબંધ ચૂકવણીઓ માટે કરવો.
- (ii) **અંતર્ગત ટેકનોલોજી** : તે વિતરીત લેજર હોવી જોઈએ કે પછી કેન્દ્રીયકૃત લેજર હોવી જોઈએ.
- (iii) **માન્યતા વ્યવસ્થાતંત્ર** : તે ટોકન આધારિત હોવી જોઈએ કે પછી ખાતા આધારિત.
- (iv) **વિતરણનું માળખું** : RBI દ્વારા, તેને સીધી જ બહાર પાડવી જોઈએ કે પછી બેંકો દ્વારા બહાર પાડવી જોઈએ.
- (v) કથિત અજ્ઞાનતાનું પ્રમાણ વગેરે.

ડિજિટલ કરન્સી એ ડિજિટલ પેમેન્ટ પોર્ટલ દ્વારા કરવામાં આવતા વ્યવહારો જેવી જ નથી હોતી. આ પોર્ટલ પરના વ્યવહારો માત્ર ફિયાટ નાણાંનું વિનિમય હોય છે અને આ સુવિધા ટેકનોલોજીના માધ્યમથી આપવામાં આવે છે. તેમાં થતા વ્યવહારમાં સામેલ પક્ષકારો વચ્ચે કોઈ ભૌતિક વિનિમય થતું નથી. ડિજિટલ ચલણ એ ફિયાટ નાણાંની બીજી શ્રેણી છે. જેમાં કોઈ પણ ભૌતિક લક્ષણોનો અભાવ હોય છે અને તે માત્ર ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ભારતમાં CBDCના આરંભને અનિવાર્ય બનાવતાં મુખ્ય પરિબલો -

- ઘણાં પ્રકારની વર્ચ્યુઅલ કરન્સી ફરી રહી છે તેનું બજાર વેર-વિખેર (અસંગઠિત) પ્રકારનું છે.
- તેની મર્યાદિત વ્યાપકતા અને કાર્યદક્ષતાના કારણે ખાનગી વર્ચ્યુઅલ કરન્સી દ્વારા થતાં વ્યવહારોની સંખ્યા ઓછી છે.
- ખાનગી ડિજિટલ કરન્સીઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી કથિત અજ્ઞાનતાનું પ્રમાણ સહભાગિતા માટે હતોત્સાહ કરે છે, કારણ કે દરેક સહભાગી પાસે એક્સેસ હોય તેવા સાર્વજનિક લેજર પર વ્યવહારોની નોંધ કરવાની હોય છે.
- તેના ઉપયોગ સાથે સંખ્યાબંધ ટેકનિકલ અને સુરક્ષા સંબંધિત ચિંતાઓ સંકળાયેલી છે.
- ક્રિપ્ટોકરન્સી વિકેન્દ્રિત છે અને તેની પાછળ કોઈ ઈસ્યૂકર્તા સત્તામંડળ હોતું નથી. જેથી તે રોકાણનો ઓછો ભરોસાપાત્ર સ્ત્રોત છે.
- તેના ભાવમાં મોટી વધ-ઘટ થાય છે અને તેમાં જોખમ રહેલું છે.

સંખ્યાબંધ પ્રકારની વર્ચ્યુઅલ કરન્સી ઉપલબ્ધ હોવા છતાં ખાનગી ડિજિટલ કરન્સીનો પગપેસારો ઘણો ઓછો છે. આ બાબત ભારતના પોતાના ડિજિટલ ફિયાટ રૂપિયાના કિસ્સાને વધુ મજબૂત બનાવે છે. જે નાણાકીય સમાવેશિતાને પ્રોત્સાહન આપશે અને વાસ્તવિક નાણાં સંતુલનો માટે માગમાં વધારો કરશે. તેનાથી ગોપનીયતા, હસ્તાંતરણતા, અનુકૂળતા, સુલભતા અને નાણાકીય સુરક્ષા સુનિશ્ચિત થશે. તે ભારતના ટકાઉક્ષમતાના ઉદ્દેશોને આગળ વધારવાનો માર્ગ રજૂ કરે છે. ખૂબ જ ઊર્જા ખર્ચાળ ગણાતા બીટકોઈનની સરખામણીએ CBDC પર્યાવરણીય ટકાઉક્ષમતાના સંપૂર્ણ ધોરણોનો તેનો પાયાનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરે છે. મેક્રોઈકોનોમિક રીતે જોવામાં આવે તો CBDCના આરંભથી કોર્પોરેટ ઉપભોક્તાઓ માટે વ્યવહાર ખર્ચમાં ઘટાડો થશે. ખાસ કરીને મોટા ઉપભોક્તાઓ અને સરહદપાર હોય તેમના માટે વ્યવહારખર્ચમાં મોટો ઘટાડો આવશે.

3.11 નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રમાં ફિનટેક (FinTech)ની નવી તકો :

વર્તમાન વિશ્વ ઘડિયાળના સેકન્ડ કાંટા જેવું છે, જે દરેક ક્ષણે વિવિધ પરિવર્તન દૃશ્યમાન કરે છે અને તેમાં સૌથી મહત્વનું પરિબળ છે તકનીકી વિકાસ. તકનીકી વિકાસના પગલે આજે મહત્વના સામાજિક વહીવટી આર્થિક શૈક્ષણિક વગેરે જેવા ક્ષેત્રે પ્રચંડ પરિવર્તન જોવા મળી રહ્યું છે. છેલ્લાં બે વર્ષ જેટલા સમયગાળામાં સમગ્ર વિશ્વ જ્યારે ‘કોવિડ-19’ સામે ઝઝૂમી રહ્યું હતું ત્યારે આ તકનીકી વિકાસના પગલે જ તમામ રાષ્ટ્રની મહત્વની ગતિવિધિઓ સફળતાપૂર્વક હાથ ધરાઈ રહી હતી. જેમાં એક મહત્વનું પરિપ્રેક્ષ્ય આર્થિક ગતિવિધિઓના અનુસંધાને આપણી સમક્ષ ઊભરી આવ્યું. આર્થિક પ્રયોજનો તથા તકનીકીના બેજોડ સમન્વય થકી વર્તમાન સમયમાં અર્થતંત્રને વધુ વેગવાન તથા અવરોધરહિત બનાવતી એક નવી પ્રણાલી ‘ફિનટેક’નો ઉદય થયો છે. ફિનટેક (ફાઈનાન્સ ટેકનોલોજી)ના વિકાસનો મૂળભૂત હેતુ સમાજના તમામ નાગરિકોને તકનીકી સહાય થકી નાણાકીય સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવાનો છે.

1. રોકાણનો અવસર : 21મી સદીમાં ઉદ્ભવેલ ફિનટેક ટૂંકા સમયગાળામાં ઝડપી વિકાસદર પ્રાપ્ત કરતું ક્ષેત્ર બની રહ્યું છે. એક આંતરરાષ્ટ્રીય અહેવાલ અનુસાર ફિનટેક ક્ષેત્રે વૈશ્વિક સ્તરે 2008થી 2020 વચ્ચે દરમાં 12,000 ટકાનો વધારો નોંધાયો છે. તદુપરાંત તાજેતરમાં ‘KPMG’ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘Pulse of Fintech-2021’ રિપોર્ટ અનુસાર ભારતને એશિયા-પેસિફિક ક્ષેત્રે ફિનટેકમાં રોકાણ કરનારાં ટોચનાં 10 રાષ્ટ્રમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
2. વીમા ક્ષેત્રે ફિનટેક : ડિજિટલ પરિવર્તન વડે વીમાક્ષેત્રે ફિનટેકના સમન્વય થકી ઉપભોક્તાઓને વધુ સુગમ, સરળ તથા ટકાઉપણું વીમા સેવાઓ ઉપલબ્ધ થવાની વિપુલ સંભાવના રહેલી છે. તાજેતરમાં જાપાનની ફુકોકુ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ કંપની દ્વારા IBM ના વોટસન (USA) સ્થિત સિસ્ટમની સહાય થકી મેડિકલ ક્લેમના અસંગઠિત ડેટાને સંગઠિત કરી, તેની ગણતરી કરી, ડિજિટલ ટેકનોલોજીની સહાય થકી સુવ્યવસ્થિત માળખામાં પરિવર્તિત કરે છે.
3. ડિજિટલ પેમેન્ટ ક્ષેત્રે : ફિનટેક ઈન્ડસ્ટ્રીથી મહત્તમ પરિવર્તન ડિજિટલ પેમેન્ટ ક્ષેત્રમાં જોવા મળ્યું છે. ફિનટેક થકી વિવિધ નાણાકીય વ્યવહારોને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ વડે કરવામાં આવે છે, જેના પરિણામે પેમેન્ટ ક્ષેત્રે ઉદ્ભવતા વિવિધ અવરોધોને સંબોધી શકાય છે. ભારતના પરિપ્રેક્ષ્યમાં બેન્કિંગ ક્ષેત્રે થયેલાં વિવિધ ફિનટેક સ્ટાર્ટ-અપ, જેમ કે પેટીએમ, એરટેલ પેમેન્ટ બેંક વગેરે થકી ભારતીય અર્થતંત્રમાં ફિનટેકના વિકાસને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે.

4. **બેન્કિંગ ક્ષેત્રે ફિનટેક :** બેંકના મુખ્ય કામકાજમાંનું એક છે કસ્ટમર્સને નાણાં ધિરાણની સુવિધા ઉપલબ્ધ કરાવવી. ફિનટેક આ પ્રકારનાં કાર્યોને સુગમતાપૂર્વક પાર પાડે છે જે અંતર્ગત ઓનલાઈન પ્રીમિયમ, રિન્યૂઅલ, વ્યાજની ચૂકવણી વગેરે જેવી સેવાઓનો લાભ હવે તમારા ડિવાઈસ થકી જ સરળતાથી ઉઠાવી શકો છો. તદુપરાંત બેન્કોના ડિજિટલ એપ્લિકેશન થકી તમામ ડિજિટલ પરિવર્તન વડે વીમાક્ષેત્રે ફિનટેકના સમન્વય થકી ઉપભોક્તાઓને વધુ સુગમ, સરળ તથા ટકાઉપણું વીમા સેવાઓ ઉપલબ્ધ થવાની વિપુલ સંભાવના રહેલી છે. તાજેતરમાં જાપાનની ફુકોકુ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ કંપની દ્વારા IBM ના વોટસન (USA) સ્થિત સિસ્ટમની સહાય થકી મેડિકલ ક્લેમના અસંગઠિત ડેટાને સંગઠિત કરી, તેની ગણતરી કરી, ડિજિટલ ટેક્નોલોજીની સહાય થકી સુવ્યવસ્થિત માળખામાં પરિવર્તિત કરે છે.
5. **શાસનમાં ફિનટેક :** ફિનટેક તકનિકીની સહાય થકી શાસનમાં વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યમાં પરિવર્તન લાવતા સરકારનાં સુશાસનના લક્ષ્યાંકને સફળતાપૂર્વક અમલમાં લાવે છે. ડાયરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર (DBT), ખેડૂતોને વિવિધ યોજનાઓ અંતર્ગત ત્વરિત નાણાંની ચૂકવણી, વિવિધ અરજીઓની ઓનલાઈન ફી ચૂકવણી વગેરે જેવી બાબતોમાં ફિનટેકની સહાયતા થકી ખૂબ જ સુગમતા આવી શકવાની અવિરત સંભાવના રહેલી છે.
6. **અન્ય ક્ષેત્ર :** ફિનટેક શિક્ષણક્ષેત્રે વિવિધ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓને નાણાકીય સંસ્થાઓ સાથે જોડતી એક મહત્વની કડી પુરવાર થઈ શકે છે. તદુપરાંત પરિણામલક્ષી ધિરાણ (outcome oriented financing)ની સુવિધા થકી ફિનટેક વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ઉચ્ચતમ શિક્ષણ પૂરું કરવા નાણાકીય સુગમતા પ્રદાન કરી શકે છે. કેપિટલ માર્કેટમાં ફિનટેક થકી આધુનિક તકનિકીની સાહાયતા મેળવી ઓનલાઈન ટ્રેડિંગ, ઓનલાઈન બીડિંગ, IPO જેવી સુવિધાઓ પૂરી પાડી શકવાની સંભાવનાઓ ધરાવે છે. વર્તમાનમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર બનેલ ક્રિપ્ટોકરન્સીના ક્ષેત્રે ફિનટેકની સહાયતા થકી ક્રિપ્ટોકરન્સીના માર્કેટનો શક્ય તેટલો ઝડપી વિકાસ સુનિશ્ચિત કરી શકાય છે. કહેવાય છે કે, 'Technology is a double edged sword' એટલે કે તકનિકી એ બે ધારી તલવાર છે, જેના કેટલાક ફાયદા છે તો સામે કેટલાક પડકારો પણ છે.

ફિનટેક થકી થતાં વ્યવહારોમાં ઉપભોક્તાઓએ પોતાની બેન્કિંગને લગતી માહિતીઓ ઉપલબ્ધ કરાવવાની રહે છે, જેના પરિણામે ડેટા પ્રાઈવસી સામે જોખમ ઊભું થાય છે. વર્તમાનમાં ફિનટેક ઈન્ડસ્ટ્રી સંબંધિત કોઈ પ્રકારના સરકારી કાયદા અથવા તો કોઈ પ્રકારના ચોક્કસ સંચાલકીય માળખાનો અભાવ જોવા મળે છે. પરિણામે આ ક્ષેત્રે વિવિધ કાયદાકીય અડચણો ઊભી થાય છે. ફિનટેક એ ડિજિટલ તકનિકની દેન છે, પરંતુ તેવા કેટલાક પ્રસંગો બન્યા છે. અંતર્ગત ઉપભોક્તાઓ સાયબર એટેકનો ભોગ બન્યા છે. ફિનટેકના વપરાશ હેતુ ઈન્ટરનેટ તથા મોબાઈલ, ટેબ્લેટ કે અન્ય સહાયકારી ડિવાઈસ અનિવાર્ય છે, પરંતુ સમાજના એક મોટા તબક્કા પાસે ઈન્ટરનેટ તથા ડિવાઈસની પહોંચ એક મોટો પડકાર છે, જેના પરિણામે આપણે ફિનટેક ઈન્ડસ્ટ્રીનો ફાયદો સમાજના તમામ વર્ગ સુધી સુનિશ્ચિત કરાવવા હજુ કેટલાંક ચોક્કસ માળખાગત પગલાં લેવાની આવશ્યકતા રહેલી છે. ફિનટેક ક્ષેત્ર વર્તમાનમાં એક ઊભરતું ક્ષેત્ર છે, જે અર્થતંત્રની વર્તમાન વૃદ્ધિને અનુરૂપ સમયની માંગને પૂરી કરે છે. ચોક્કસપણે આ ક્ષેત્રમાં કેટલાક પડકારો જણાય છે, જેને આપણે સુવ્યવસ્થિત કાયદાકીય માળખું, કેન્દ્રીય બેન્કની નિયમિત નિગરાની તથા તપાસ અને વિવિધ કન્ઝ્યુમરમર અવેરનેસ પ્રોગ્રામ જેવાં પગલાં દ્વારા તથા વહીવટીતંત્ર અને નાગરિક સમાજના સુગમ સમન્વય થકી સંબોધી શકીએ.

3.12 નાણાકીય ક્ષેત્રમાં AI (કૃત્રિમ બુદ્ધિ) :

નાણાકીય વ્યવસ્થાના કેટલાક તબક્કાઓમાં ડિજિટલ સુરક્ષા વ્યવસ્થાઓ સ્થાપિત થઈ છે. ઉપભોક્તા અગાઉ કરતાં વધારે સતર્ક થયો છે. પણ હજુ હાલની સુરક્ષા વ્યવસ્થાની ક્ષમતા માટે નવા પડકારો છે. આપણે આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ, ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટિંગ અને બ્લોક ચેઇનમાં સુરક્ષિત સ્થાન શોધવાની જરૂર છે. આ નવી ટેકનોલોજીના ઉપયોગનું કાર્યક્ષેત્ર ડેટાની સુરક્ષા જાળવવા અને કાર્યદક્ષતા વધારવા પૂરતું મર્યાદિત નથી. આ ટેકનોલોજી બેંકોની પરંપરાગત કે મૂળભૂત કામગીરીઓનું વધારે સારી રીતે સંચાલન કરવામાં પણ ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ અને ડેટા એનાલિટિક્સ સાથે ખરાબ એકાઉન્ટની મેં સચોટ માહિતીનું “વિશ્લેષણ કરવાનું અને કેવી રીતે આ પ્રકારના એકાઉન્ટનો” તાગ મેળવવો, લોન ઉચિત માટે વ્યક્તિઓની પસંદગી કરવી અને પુનઃરોકાણ કરવા માટે વધારે સારી તકો “શોધવા માટે નજર - દોડાવવાનું” શક્ય બન્યું છે. ગ્રાહકોને શ્રેષ્ઠ સેવાઓ પ્રદાન કરવી અને તમની સાથે વ્યક્તિગત સંપર્ક જાળવવા જેવી પ્રક્રિયાઓનું વધારે સારી રીતે વ્યવસ્થાપન થાય છે અને ટેકનોલોજીની મદદ સાથે આ શક્ય બન્યું છે. અગાઉ આપણે આ પ્રકારની પહેલી કે કામગીરીઓ માટે માનવીય પ્રયાસ પર નિર્ભર હતા. નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ટેકનોલોજીની ભૂમિકા વધારે સધન બની છે. અત્યારે કરોડો લોકો જન-ધન યોજના દ્વારા બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનો ભાગ બની ગયા છે. સેવાઓએ ઘણા લોકો માટે અનૌપચારિક અને અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાંથી સંગઠિત વ્યવસ્થામાં સામેલ થવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે. આધારકાર્ડ અને મોબાઇલ કનેક્શનના વિકાસ સાથે બેન્કિંગ અને નાણાકીય ક્ષેત્રની ઘણી પ્રક્રિયાઓનું વ્યવસ્થાપન વધારે સારી રીતે થાય છે. જેના પરિણામે નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ઉપભોક્તાઓમાં વધારો થયો છે. હવે ગણતરીના કલાકોમાં એકાઉન્ટ ખૂલી શકશે, બેંક લોન મળી શકે છે. KYC (નો ચોર કસ્ટમર) સાથે સંબંધિત પ્રક્રિયાઓ વધારે અસરકારક બની છે. મોબાઇલ અને આધારનો ઉપયોગ સાથે સ્થળ પર જ વાસ્તવિક ખાતાધારકની અધિકૃત ઓળખ સ્થાપિત કરવાનું શક્ય બન્યું છે. ભારતમાં ઇન્ટરનેટ અને મોબાઇલ ટેકનોલોજીનું મોટા પાયે વિસ્તરણ થયું છે, જેનાથી ઉચિત વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં મદદ મળી છે. સરકારે દીર્ઘદષ્ટિ દર્શાવી છે અને વિવિધ ઉદ્યોગોએ ઘણી નવી પહેલ હાથ ધરી છે. વન ટાઇમ પાસવર્ડ (OTP) વ્યક્તિની ઓળખની ખરાઈ કરવા માટે સસ્તી, અસરકારક અને મજબૂત પદ્ધતિના સંબંધમાં દુનિયાને ભારતીય નાણાકીય ક્ષેત્રની એક ભેટ ગણાય છે. નાણાકીય ક્ષેત્રના ડિજિટલાઇઝેશનમાં નાણાકીય વ્યવહારો કરવા માટે અનેક મોબાઇલ એપ્લિકેશન ઉપલબ્ધ કરાઈ છે. 60% થી વધારે નાણાકીય વ્યવહારોને UPI અંતર્ગત આવરી લેવામાં આવ્યા છે અને અત્યારે 250થી વધારે બેંકો એની સભ્યો છે. હવે RBI એ ઇન્ટરનેટની સુવિધા વિના સાધારણ મોબાઇલ ફોન પર પણ નાણાકીય વ્યવહારોની સુવિધા પ્રદાન કરવાની શરૂઆત કરી છે, જે સંપૂર્ણ વિકાસ કેટલી હદે થયો છે એનો અંદાજ આપે છે. એક અભ્યાસમાં જણાવ્યા મુજબ વર્ષ 2026 સુધીમાં સ્થિતિ વધુ બદલાઈ જશે અને તે સમયે ભારતમાં 44% નાણાકીય વ્યવહારો પેમેન્ટ ગેટવેઝ અને એગ્રીગેટર્સ દ્વારા થશે તો 34% નાણાકીય વ્યવહારો QR કોડ દ્વારા થશે. 22% પેમેન્ટ POS (પોઈન્ટ સેલ) મશીનો (હાથમાં રાખી શકાય એવા) દ્વારા થશે. ‘બાય નાઉ, પે લેટર’ (BNPL) વિકલ્પમાં નાની રકમની વિવિધ લોન પર નગણ્ય કે અતિ ઓછા વ્યાજદર લાગુ થાય છે. નાની રકમની લોન ઓફર થઈ રહી છે. (જેમ કે મૂવી ટિકિટ કે ફૂડ બિલ માટે) જેની પુનઃચૂકવણી થોડા દિવસો, અઠવાડિયાઓ, મહિનાઓમાં થશે. બિગ ડેટાના સંબંધમાં અત્યારે માહિતી ડિજિટલ માધ્યમો પર મોટા પાયે જનરેટ થઈ રહી છે. આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ, ડેટા એનાલિટિક્સ, સાયબર સુરક્ષા અને ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટિંગ જેવી

ટેકનોલોજીઓએ આધુનિક યુગની તકો અને પડકારો એમ બંને પર ધ્યાન કન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે.

AI ટેકનોલોજીમાં પથપ્રદર્શક ભૂમિકા ભજવશે, જે ગ્રાહકના અભિગમ અને વિવિધ પ્રકારના વ્યવહારો પર નજર રાખશે અને તેનું વિશ્લેષણ કરશે. જો એનું ઉચિત રીતે વિશ્લેષણ કરવામાં આવે તો આ આર્થિક, રાજકીય, સંરક્ષણ અને અન્ય આ પ્રકારનાં ક્ષેત્રોમાં શ્રેષ્ઠ પરિણામો મેળવવા ઉપયોગી પુરવાર થઈ શકશે. આ બાબત નાણાકીય ક્ષેત્રને લાગુ પડે છે, જેમાં બેંકો આ પ્રકારના ડેટાનું વિશ્લેષણ કરીને તેમનો વ્યવસાય વધારી શકે છે. તથા સારા અને સલામત ગ્રાહકો સુધી પહોંચી શકે છે. ડેટા વિશ્લેષણના ક્ષેત્રમાં અંદાજિત વિશ્લેષણનો ઘણીવાર ઉલ્લેખ થાય છે. આ કોને લોનની જરૂર પડી શકે છે, અન્ય લોકોશનમાંથી લીધેલી લોન કોણ ટ્રાન્સફર કરવા ઇચ્છશે અને આગામી વર્ષોમાં આ પ્રકારની જરૂરિયાત કોને પડશે એનો તાગ મેળવી શકે છે. એ જ રીતે આ પ્રકારનું વિશ્લેષણ મુશ્કેલ સ્થિતિ-સંજોગોનો સામનો કરતાં લોકોને ઓળખી શકે છે અને તેમને લોન આપવાથી નુકસાન થઈ શકે છે. આ ટેકનોલોજીનો ગોટાળા અટકાવવા માટે ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ થઈ શકશે. AI આ જ પ્રકારની પેટર્નને ઓળખી શકે છે. અને તેમનું સમાધાન કઈ પદ્ધતિઓ અસરકારક થઈ શકે છે એનો સંકેત આપી શકે છે. જો ગોટાળો કરવાની અપરાધિક પેટર્નનું પુનરાવર્તન થાય તો આ ટેકનોલોજી સુરક્ષા પ્રણાલીને ચેતવણી આપી શકે છે અને પેમેન્ટ સિસ્ટમ્સ બ્લોક કરી શકે છે. વર્ષ 2020માં વિવિધ કંપનીઓએ ઓનલાઈન ગોટાળાઓમાં આશરે 56 અબજ ડોલર ગુમાવ્યા છે. અત્યારે રેન્સમવેર જેવાં જોખમો છે, જે નાણાકીય ક્ષેત્રમાં વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. બેંકો, નાણાકીય સંસ્થાઓ અને કંપનીઓ તથા સરકારો આ પડકારોથી સંપૂર્ણપણે સલામત કે સુરક્ષિત નથી. AI અને ડેટા એનાલિટિક્સ આપણી સિક્યોરિટી સોલ્યુશન સિસ્ટમ્સનો આધારસ્તંભ બની શકે છે. ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટર્સ આ કામમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. મની લોન્ડરિંગ (પૈસાની અવૈધ હેરાફેરી) જેવા અપરાધો કરનાર અપરાધીઓ ટેકનિકલ નિષ્ણાતો હોય છે. A આ પ્રકારના લોકોની શંકાસ્પદ પ્રવૃત્તિઓનો ‘સંકેત’ આપી શકે છે. આ જ બાબત ઓળખની ચોરી, કેડિટકાર્ડના દુરુપયોગ વગેરે માટે લાગુ પડે છે. ધારો કે કોઈ વ્યક્તિના કેડિટકાર્ડનો એકથી વધારે જગ્યાએ એકસાથે ઉપયોગ થાય છે કે વ્યક્તિની હાજરી હોવાની શક્યતા નગણ્ય છે એવી જગ્યાએ ઉપયોગ થાય છે - ત્યારે ટેકનોલોજી આ પ્રકારના અપરાધો પર તાત્કાલિક ધ્યાન દોરી શકે છે. ગ્રાહકોને સેવા પ્રદાન કરવામાં AI સાથે સજજ ચેટબોટની ભૂમિકા વધી રહી છે. આ એવું સોફ્ટવેર છે, જે અગાઉથી અસ્તિત્વ ધરાવતા ડેટા અને ગ્રાહકો દ્વારા પૂછાયેલા પ્રશ્નો અને તેમને આપેલા જવાબોનું એકસાથે વિશ્લેષણ કરવા સક્ષમ છે. કેટલીક વેબસાઈટ પર એક બોક્સ હોય છે, જે કહે છે - “How can I help you ?” એટલે કે “હું તમને કેવી રીતે મદદ કરી શકું ?” ઘણી બેંકોની વેબસાઈટ પર પણ આ પ્રકારનાં બોક્સ જોવા મળે છે. આ ચેટબોટ છે, જેની ફેસલેસ રોબો તરીકે લઈ શકાશે. તેઓ ત્વરિત પ્રતિસાદ આપે છે અને વ્યક્તિની અંગત માહિતી સુલભ કરી શકે છે. જ્યારે ગ્રાહકના પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની તેની ક્ષમતા હોતી નથી ત્યારે તે સંચારને માનવીય સંચાર તરફ હસ્તાંતરિત કરે છે. કોઈ વ્યક્તિ એવી માની ન શકે કે તેઓ કોઈ મનુષ્ય સાથે વાત કરતા નથી. આ ચેટબોટ એકસાથે સેંકડો યુઝર્સ સાથે સંવાદ કરી શકે છે અને તેમની સમસ્યાઓ-પ્રશ્નોના જવાબો આપી શકે છે અને સાધારણ શંકાઓનું નિવારણ કરી શકે છે. AIના આધારે આ ક્ષમતાઓથી બેંકો અને ગ્રાહકોને લાભ થાય છે. બેંકોની કાર્યદક્ષતામાં વધારો થાય છે અને તેઓ વધુ ને વધુ ગ્રાહકો સુધી પહોંચી શકે છે.

આગામી વર્ષોમાં આપણે સતત પરિવર્તન જોઈશું અને ટેકનોલોજી દ્વારા નવીનતા

સંચાલિત થાય એવાં મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્રો નીચે મુજબ છે :

1. નાણાકીય ક્ષેત્રની કામગીરી ઝડપી, સલામત અને વધારે સંગઠિત બનાવવી.
2. નવી સંભવિતતાઓની જાણકારી મેળવવી ઓળખવી અને એન તકોમાં પરિવર્તિત કરવી.
3. ગ્રાહકો સાથે સંવાદ, જેમાં અવરોધો અને મર્યાદાઓ ઓછામાં ઓછી હશે.
4. લોકોની પૃષ્ઠભૂમિ સાથે સંબંધિત નાણાકીય પ્રક્રિયાઓ અને વ્યવહારોની જાણકારી મેળવવી, જે ક્ષેત્રમાં મોટા પાયે પરિવર્તન લાવી શકે છે.
5. નાણાકીય વ્યવહારોના અવકાશ અનો વોલ્યુમમાં પ્રચંડ વધારો અને નાણાકીય ક્ષેત્રમાં વિવિધતા હોવા છતાં સાયબર સિક્યોરિટી એ સુનિશ્ચિત કરશે કે આપણું નાણાકીય ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સુરક્ષિત રહે છે.

3.13 વિવિધ ટેકનોલોજી ભાવિ Technologyનો સંદર્ભો/વ્યાખ્યા

બ્લોકચેઇન : આ એક જેમાં ટ્રાન્ઝેક્શનની માહિતી આખી દુનિયામાં ફેલાયેલા અસંખ્યા કમ્પ્યુટરમાં સંગ્રહિત હોય છે. તે પરંપરાગત બેન્કિંગ પ્રણાલીનો વિકલ્પ છે. જ્યારે તમે તમારા બેંક એકાઉન્ટ અથવા પેટીએમ જેવી N એપ્લિકેશનના માધ્યમથી તમારાં નાણાં ટ્રાન્સફર કરો ત્યારે તમારી બેંકના એકાઉન્ટમાં રાખવામાં આવેલાં નાણાં કપાઈ જાય છે. આટલી જ રકમ અન્ય બેંકમાં અન્ય વ્યક્તિના એકાઉન્ટમાં જમા કરવામાં આવે છે. બંને બેંકો તમારા બંને વચ્ચે નાણાં સં. ટ્રાન્ઝેક્શનની વિગતો સમાવતા લેજર (ખાતાવહી- ledger)નો ઉપયોગ કરે છે. સં બેંકોની સાથે-સાથે મોબાઇલ ચૂકવણી પ્રક્રિયા પ્રણાલીઓને પણ આ લાગુ પડે છે. આ પ્રક્રિયામાં બેંકની ભૂમિકા નાણાં સાચવવાની અને ટ્રાન્ઝેક્શનની વિગતો રાખવાની હોય છે. બેંક તમારા એકાઉન્ટમાં કેટલાં નાણાં છે તે પ્રમાણિત કરે છે અને તમે કોને નાણાં આપ્યાં છે અથવા કોની પાસેથી નાણાં લેવાનાં છે તે પ્રમાણિત કરે છે. જો બેંક વગર બ્લોકચેઇન પાછળની મૂળ દૂરદેશી આ છે. આ હેઠળ સમાન પ્રકારનાં ટ્રાન્ઝેક્શનોને આખી દુનિયામાં ફેલાયેલા કમ્પ્યુટરમાં રેકોર્ડ કરવામાં આવે છે. આ પ્રણાલીને બેંક સાથે કંઈ કરવાનું હોતું નથી. બ્લોકચેઇન હેઠળ સંગ્રહિત થયેલી માહિતી બેન્કિંગ પ્રણાલી કરતાં પણ વધારે સુરક્ષિત છે, કારણ કે તે માહિતીની અસંખ્ય નકલો આખી દુનિયામાં ફેલાયેલા કમ્પ્યુટર પર રાખવામાં આવે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ સંખ્યાબંધ કમ્પ્યુટરને હેક કરી શકતી નથી. ક્રિસ્ટોકરન્સીના ટ્રાન્ઝેક્શન આ બ્લોક ચેન પ્રણાલી દ્વારા કરવામાં આવે છે.

NFT : માહિતીનો સંગ્રહ કરવાના અને પ્રમાણીકરણ કરવાના સ્વતંત્ર માધ્યમ તરીકે બ્લોકચેઇનને મળેલી સફળતાના કારણે સંખ્યાબંધ નવા ઈનોવેશનનું સર્જન થયું છે. આમાંથી એક છે, નોન-ફઝબલ ટોકન (NFT). અહીં માહિતીને બ્લોકચેઇનમાં જ સંગ્રહિત કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને ઈથેરિયમ તરીકે ઓળખાતી પ્રણાલીમાં મગરવામાં આવે છે. આપણે ક્રિપ્ટોકરન્સી ખરીદી હોય તો તેનું એકાઉન્ટ બ્લોકચેઇનમાં રાખવામાં આવશે. ધારો કે તમારી પાસે મોંઘું અસલ પેઈન્ટિંગ છે વેચ અથવા કોઈ પણ ઐતિહાસિક મહત્વ નક ધરાવીત વસ્તુ અથવા યાદગાર સંભારણ લઈ (જેમ કે કોઈ મહાન હસ્તીએ પહેરેલાં કપડાં) શકે છે. આવી વસ્તુઓ દુનિયામાં નકલ અનોખી હોય છે. તમે કેવી રીતે સાબિત કરશો કે તમે તે વસ્તુના માલિક છો અને તે અસલ વસ્તુ છે અને તેની કોઈ ખોટી નકલ નથી ને ? આવું સાબિત કરવા માટે કોઈ જ જોગવાઈ નથી. સિવાય કે તમે જે સંગઠનમાંથી તે વસ્તુ ખરીદી હોય તે તમને તે - માલિકીનું પ્રમાણપત્ર આપી શકે અથવા અદાલતમાં સોગંદનામામાં તે અસલ હોવાનો સિક્કો મારી આપવામાં આવે. હવે એવા ટેકનોલોજી પ્લેટફોર્મની કલ્પના કરો.

જે આવી અનોખી વસ્તુઓની માહિતીનો સંગ્રહ કરી શકે અને માહિતીને પ્રમાણિત કરી શકે. આ પ્લેટફોર્મ NFT છે. NFT પ્રણાલી હેઠળ ડિજિટલ પ્રમાણપત્ર ઈશ્યુ કરવામાં આવે છે. જેમાં જણાવ્યું હોય છે કે તે કોઈ ચોક્કસ વસ્તુ અસલ છે, જે દુનિયામાં કે અનોખી છે અને તે તમારી માલિકી હેઠળની છે. આ ડિજિટલ પ્રમાણપત્ર સાથે ચેડાં થઈ શકતાં નથી. NFT ભૌતિક, વર્ચ્યુઅલ અથવા ડિજિટલ સંપત્તિઓ સાથે સંકળાયેલું હોઈ શકે છે. ટ્વિટરના સ્થાપક જેક ડોસીએ તે સૌથી પહેલી પોસ્ટ કરેલી ટ્વિટ તેમણે iNFTના માધ્યમથી 2.9 મિલિયન ને અમેરિકન ડોલરમાં વેચી હતી. તમને કદાચ મનમાં સવાલ થાય કે - કેવીરીતે કોઈ પણ = વ્યક્તિ ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર મૂકેલી પોસ્ટ વેચી શકે ? કારણ કે કોઈ પણ વ્યક્તિ તેની નકલ કરી શકે છે અથવા તેનો સ્ક્રીનશોટ - લઈ શકે છે અને તેના જેવી જ પોસ્ટ બનાવી શકે છે અને તે અસલ નોંધ છે અને કોઈ નકલી પ્રિન્ટઆઉટ નથી તેવું સાબિત કેવી રીતે કરવાનું ? આથી NFT સાબિત કરે છે કે જેક ડોસીએ આ ટ્વિટ વેચી છે અને તેના માલિક હવે મલેશિયાની ક્રિપ્ટોકરન્સી કંપનીના ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ ઓફિસર છે. આ કિંમત માત્ર માહિતી અને પ્રમાણપત્ર માટેની છે. હવે તેના નવા માલિક સિવાય બીજી કોઈ વ્યક્તિ તેને વેચી શકે નહીં. અસલ ટ્વિટને લાખો વખત રિ-ટ્વિટ કરવામાં આવી હોય તો પણ, કોઈ પણ વ્યક્તિ તેની નકલ કરી શકે તો પણ તે વ્યક્તિની માલિકીની પોસ્ટને અસલ ગણવામાં આવશે. બાકીની આખી દુનિયામાં રહેલી લાખો ટ્રિટને નકલ ગણવામાં આવશે. આ ડિજિટલ પ્રમાણપત્ર લેખિત સ્વરૂપમાં નથી આવતું પરંતુ તે એક ડિજિટલ છબી, વીડિયો વગેરે સ્વરૂપમાં હોય છે. આને નોન-ફિઝબલ ટોકન (NFT) કહેવાય છે. નોન-ફિઝબલ મતબલ કે દુનિયામાં માત્ર એક જ એટલે કે દુનિયામાં અનોખું. આ ડિજિટલ મિલકત બનાવવામાં આવી છે. જેથી એની નકલ ના થઈ શકે અને આથી તે સલામત છે. ડિજિટલ મિલકતો સાથે સંકળાયેલા પ્રમાણપત્રોના સ્વરૂપમાં NFT (છબી, વીડિયો, એનિમેશન, ચિત્રણ વગેરે)ની ખૂબ જ જરૂર છે. આથી તકનીકી રીતે નિપુણ લોકો NFTના વિનિર્માણ અને વેપારમાં સંકળાયેલા છે.

મેટાવર્સ : તેનો અર્થ એવો થાય કે ડિજિટલ વિશ્વમાં હાજર એક સમાંતર બ્રહ્માંડ કે જે આપણા ભૌતિક વિશ્વમાં અસ્તિત્વમાં છે તેવી મોટા ભાગની વસ્તુઓ ધરાવે છે. તમે જેમ વીડિયો ગેમ પ્રાપ્ત (એક્સેસ) કરવા માગો છો તેવી રીતે આ વર્ચ્યુઅલ વિશ્વને એક્સેસ કરવા માટે ઈન્ટરનેટ અને ડિજિટલ ઉપકરણોની જરૂર છે. તમે તમારી જાતને રમતમાં ડિજિટલ વ્યક્તિ તરીકે રજૂ કરો છો, અન્ય ખેલાડીઓ સાથે હરીફાઈ કરો છો. મિત્રો બનાવો છો વગેરે. તમે તમારા લેપટોપની મદદથી રમતમાં ભાગ લો છો, જ્યારે અન્ય લોકો ગેમિંગ ઉપકરણો અથવા મોબાઈલ ફોન દ્વારા ભાગ લે છે. જો સમાન વીડિયો ગેમનું વ્યાપક પણે વિસ્તર કરવામાં આવે અને અસંખ્ય લોકો તેને ડિજિટલ માધ્યમથી એક્સેસ કરી શકે તો તે મેટાવર્સ હશે, જો તે માત્ર એક ગેમિંગ પ્રવૃત્તિ નહીં હોય. ત્યાં ઘણું બધું હશે. જેમ કે વિવિધ ઘટનાઓ. વ્યવસાય, મનોરંજન, બેઠકો વગેરે. ત્યાં આપણા જેવા લોકો હશે. પરંતુ પોતાના વર્ચ્યુઅલ અને ડિજિટલ અવતારમાં હશે માઈક્રીસી, કેટા (ફેસબુક), ડિસેન્ટ્રલેન્ડ, વીડિયા અને યુનિટી જેવી કંપની તેને વાસ્તવિક બનાવવામાં વ્યસ્ત છે. આવનારાં થોડાં વર્ષોમાં ડિજિટલ દુનિયામાં આપણા બધા માટે આવી સંભાવનાઓ ખુલી શકે છે.

ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટિંગ સામાન્ય કમ્પ્યુટરની સરખામણીએ લાખો ગણી વધારે ગણતરી કરવાની અનંત શક્તિ ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટરમાં હોય છે. આમ, તે માનવજાત માટે આશીર્વાદરૂપ છે, પરંતુ તેના કારણે નવા પડકારો પણ ઊભા થઈ શકે છે. પરંપરાગત કમ્પ્યુટર બાઈનરી ડિજિટલ ડિઅને (1)ના મૂળભૂત એકમના આધારે કામ કરે છે, જેને 'બીટ (bit)' કહેવાય છે. ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટર મ્યુબીટ (ક્વોન્ટમ બીટ) અપનાવે છે. બીટનું મૂલ્ય માત્ર 0 અથવા

1 હોય છે, પરંતુ ક્યૂબીટનું મૂલ્ય 0.1 અથવા બંને હોઈ શકે છે. ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટર માત્ર બે અવસ્થા પૂરતાં સીમિત નથી હોતા. સામાન્ય કમ્પ્યુટરમાં ટૂન્ડિસ્ટરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટરમાં અણુ, ઈલેક્ટ્રોન, આયન (Ion), ફોટોન વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. જે એકબીજા પર અધિલેખિત (સુપરઈમ્પોઝ) થઈ શકે છે. ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટરની કામ કરવાની પ્રણાલી પરંપરાગત કમ્પ્યુટર કરતાં સંપૂર્ણ અલગ હોય છે. ક્વોન્ટમની ક્ષમતા લાખો ગણી વધારે હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે RSA નામની એન્ક્રિપ્શન પ્રણાલી દ્વારા એક્રિપ્ટ કરવામાં આવેલી માહિતીને કોડ કરવી એટલે મુશ્કેલ છે કે જો એક સેકન્ડમાં દસ ટ્રિલિયન ગણતરીઓ કરવા સક્ષમ એવા અત્યંત શક્તિશાળી કમ્પ્યુટર સાથેનાં કમ્પ્યુટર્સની મદદથી આ એન્ક્રિપ્શનને કેક કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો તેને ત્રણ હજાર ટ્રિલિયન વર્ષનો સમય લાગશે. સામે પક્ષે સામાન્ય ક્ષમતાનું એક ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટર કે જે એક સેકન્ડમાં એક મિલિયન ગણતરીઓ કરવા સક્ષમ છે. તે આ જ કાર્ય માત્ર 10 સેકન્ડમાં કરી શકે છે. હાલમાં દુનિયામાં માત્ર થોડાંક જ ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટર તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. દુનિયાનું સૌથી પહેલું ખૂબ જ નાનું ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટર 1997માં બનાવવામાં આવ્યું હતું. 2007 કેનેડાની ડી-વેવ સિસ્ટમ્સ નામની કંપનીએ એક શક્તિશાળી 28-ક્યૂબીટ ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટર રજૂ કર્યું હતું. આજે રિગેટીનું ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટર સૌથી શક્તિશાળી માનવામાં આવે છે. જેની ક્ષમતા 128 ક્યૂબીટ્સ છે. નાની સિસ્ટમ સિવાય આજે પણ સારી ક્ષમતાવાળા ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટરની સંખ્યા આખી દુનિયામાં માત્ર બે ડઝન કરતાં પણ ઓછી હશે. તેનો ઉપયોગ IBM, ઈન્ટેલ, ગૂગલ, રિગેટી, માઈક્રોસોફ્ટ, NASA, ડી-વેવ, અલીબાબા, IONQ, ઓક્સફર્ડ, સ્ટેનફર્ડ યુનિવર્સિટી અને મેસેચ્યુસેટ્સ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી (MIT) જેવી સંસ્થાઓમાં થઈ રહ્યો છે. અહીં માઈક્રોસોફ્ટ અને IBM દ્વારા ક્લાઉડના માધ્યમથી ક્વોન્ટમ કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરવાની સુવિધા આપવામાં આવી છે.

AI : આવનાર સમયમાં AI આપણા જીવનનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ બની જશે મને એક વિશાળ ટેકનોલોજિકલ બળ તરીકે ઉભરી આવશે. તેનાથી દુનિયામાં ભૂતપૂર્વ ફેરફાર આવી શકે છે અને તે આપણી જીવનશૈલી, કામ કરવાની, વાંચવાની અને લખવાની, મુસાફરી રવાની, વેપાર કરવાની, ઉદ્યોગ લાવવાની અને તબીબી સારવાર મેળવવાની રીતને વાંચવાની બદલવાની ક્ષમતા ધરાવે. વીજળીની જે AI પણ દુનિયામાં ઘણું મોટા પાયે પરિવર્તન લાવશે. કોઈ વ્યક્તિ કાજના એવા દિવસ વિશે કેવી રીતે પાર કરી શકે. જેમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે વીજળી કોઈ ભૂમિકા ભજવતી ના હોય ? AI થી સજ્જ મશીન ખૂબ શક્તિશાળી અને ‘ઈન્ટેલિજન્ટ’ બની જશે અને માનવજાતની ક્ષમતાઓ સાથે હરીફાઈ કરશે. AI એટલે મશીન (કે ટેકનોલોજી)ની એવી ક્ષમતાઓ કે જે માણસની જેમ શીખવા, વિશ્લેષણ કરવા, વિચારવા, સમજવા, સમસ્યાઓ ઉકેલવા, નિર્ણયો લેવા વગેરે માટે સમર્થ હોય. હવે ટેકનોલોજી એટલી આગળ વધી ગઈ છે કે નિર્જીવ મશીનો એવા ઘણાં બધાં કાર્યો કરવા લાગ્યાં છે, જે આપણી ઈન્દ્રિયો કરે છે. તેઓ જોઈ શકે છે. સાંભળી, બોલી, હલનચલન કરી શકે છે અને સ્પર્શ પમ અનુભવી શકે છે. અદ્યતન સંશોધન અને વિકાસ ઉપરાંત ઘણા પરિબળો આ ક્ષમતાનું સર્જન કરી રહ્યાં છે, જેમ કે મોટી માત્રામાં ડેટાની ઉપલબ્ધતા, તેનું વિશ્લેષણ કરવાની ક્ષમતા, કમ્પ્યુટરની ક્ષમતામાં પ્રચંડ વૃદ્ધિ અને ક્લાઉડ કમ્પ્યૂટિંગનો વિકાસ, ઈન્ટરનેટ કનેક્ટિવિટી વગેરે, મશીન ટ્રાન્સલેશન અને વોઈસ-ટુ-ટેક્સ્ટ રૂપાંતરણ જેવી સુવિધાઓ AIના કારણે તમારા સુધી પહોંચી શકી છે. પરંતુ આ તો માત્ર શરૂઆત છે.

ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ : આજે AI દ્વારા જે પણ પ્રચંડ કામ પૂરું કરવામાં આવી રહ્યું છે કમ્પ્યૂટિંગની મદદ વગર શક્ય ના હોત. ક્લાઉડ કમ્પ્યૂટિંગ આપણને વિશાળ કમ્પ્યુટેશનલ

તે કમ્પ્યુટેશન પાવર અને સ્ટોરેજ સ્પેસ (સંગ્રહની જગ્યા) ઉપલબ્ધ કરાવી છે અને AI જેવી ટેકનોલોજીને ગણતરી માટે તેની જરૂર પડે છે. ક્લાઉડ કમ્પ્યૂટિંગ તમારાં કમ્પ્યુટર અથવા ઉપકરણો પર ઇન્ટરનેટ પર ઉપલબ્ધ સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું સૂચવે છે. આ સંસાધનોમાં ITનું સંપૂર્ણ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર એટલે કે હાર્ડવેર, સોફ્ટવેર વગેરે સામેલ હોય છે. ધારો કે તમારે થોડા મહિના માટે મેક કમ્પ્યુટર પર કામ કરવાની જરૂર છે. ક્લાઉડ મેક કમ્પ્યુટર્સનો સંપૂર્ણ સેટ ધરાવે છે. શા માટે તમે વર્ચ્યુઅલી તેનો ઉપયોગ નથી કરતા ? ઉદાહરણ તરીકે, તમે ઇન્ટરનેટ પર ઘણી સેવાઓ (જેમ કે ઈ-મેલ)નો ઉપયોગ કરી રહ્યા છો, જ્યારે તેમના માટે જરૂરી સોફ્ટવેર કમ્પ્યુટર પર હોતા જ નથી. જો તમે ક્લાઉડ દ્વારા મેકનો ઉપયોગ કરવા માગો છો તો જેવી રીતે તમે તમારા બ્રાઉઝર દ્વારા જી-મેલ અથવા ડ્રોપબોક્સનો ઉપયોગ કરો છો તેવી જ રીતે એ પણ શક્ય છે. તમને તમારા વિન્ડોઝ કમ્પ્યુટરની અંદરથી ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી કનેક્ટ કરવામાં આવશે અને ત્યાંથી તમે મેક હાર્ડવેર અને સોફ્ટવેરને એક્સેસ કરી શકશો. આને વર્ચ્યુઅલ મશીન કહેવામાં આવે છે, જે તમારી પાસે વર્ચ્યુઅલ સ્વરૂપમાં હોય છે, પરંતુ ભૌતિક સ્વરૂપમાં નથી હોતા. તમે મેક ખરીદ્યું નથી અથવા તમારી પાસે મેક સિસ્ટમ નથી તો પણ તમે મેક પર કામ કરી શકો છો. વર્ચ્યુઅલાઇઝેશન ટેકનોલોજી અથવા કોઈ પણ ઇન્ટરનેટ બ્રાઉઝર (એજ, કોમ, સફારી વગેરે) દ્વારા વ્યક્તિ તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. જ્યારે તમે ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી આવી ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અથવા ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરલ સુવિધાઓનો દૂરથી ઉપયોગ કરો તેને ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર એઝ અ સર્વિસ (IaaS-સેવા તરીકે ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર) કહેવાય છે. ક્લાઉડ કમ્પ્યૂટિંગની ત્રણ મુખ્ય શ્રેણીમાંથી એક આ છે. 'ક્લાઉડ શબ્દ ઇન્ટરનેટ પરના ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો સંદર્ભ આપે છે, જ્યાં વિવિધ પ્રકારનાં ટેકનિકલ સંસાધનો, જેમ કે હાર્ડવેર, સોફ્ટવેર અને સેવાઓ ઉપલબ્ધ હોય છે. ક્લાઉડ સોફ્ટવેરના બે મુખ્ય પ્રકાર છે - સોફ્ટવેર એઝ અ સર્વિસ (SaaS સેવા તરીકે સોફ્ટવેર) અને પ્લેટફોર્મ એ અસર્વિસ (PaaS એવા તરીકે પ્લેટફોર્મ). SaaS એવી સેવા છે. જેનો તમે ફોટોશોપ, માઇક્રોસોફ્ટ વર્ડ અથવા ઓટોકેડ જેવા સોફ્ટવેર ખરીદ્યા વગર થોડા સમય સુધી ઉપયોગ કરી શકો છો. PaaS મતબલ એવું ટેકનોલોજી પ્લેટફોર્મ, જેનો ઉપયોગ કરીને તમે સોફ્ટવેર તૈયાર કરી શકો છો અને તેનું સંચાલન કરી શકો છો, અન્ય લોકોને ઉપયોગમાં લેવા માટે તે આપી શકો છો. બધું જ ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી દૂરથી કરવામાં આવે છે અને તેમાં કંઈ જ ખરીદવાની જરૂર નથી.

ક્લાઉડ કમ્પ્યૂટિંગ : આજે દ્વારા જે પણ પ્રયંત કામ પૂરું કરવામાં આવી રહ્યું છે તે ક્લાઉડ કમ્પ્યૂટિંગની મદદ વગર શક્ય ના હોત. ક્લાઉડ કમ્પ્યૂટિંગે આપણને વિશાળ કમ્પ્યુટેશનલ પાવર અને સ્ટોરેજ સ્પેસ (સંગ્રહની જગ્યા) ઉપલબ્ધ કરાવી છે અને AI જેવી ટેકનોલોજીને ગણતરી માટે તેની જરૂર પડે છે. ક્લાઉડ કમ્પ્યૂટિંગ તમારાં કમ્પ્યુટર અથવા ઉપકરણો પર ઇન્ટરનેટ પર ઉપલબ્ધ સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું સૂચવે છે. આ સંસાધનોમાં ITનું સંપૂર્ણ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર એટલે કે હાર્ડવેર, સોફ્ટવેર વગેરે સામેલ હોય છે. ધારો કે તમારે થોડા મહિના માટે મેક કમ્પ્યુટર પર કામ કરવાની જરૂર છે. ક્લાઉડ મેક કમ્પ્યુટર્સનો સંપૂર્ણ સેટ ધરાવે છે, શા માટે તમે વર્ચ્યુઅલી તેનો ઉપયોગ નથી કરતા ? ઉદાહરણ તરીકે, તમે ઇન્ટરનેટ પર ઘણી સેવાઓ (જેમ કે ઈ-મેલ)નો ઉપયોગ કરી રહ્યા છો. જ્યારે તેમના માટે જરૂરી સોફ્ટવેર કમ્પ્યુટર પર હોતા જ નથી. જો તમે ક્લાઉડ દ્વારા મેકનો ઉપયોગ કરવા માગો છો તો જેવી રીતે તમે તમારા બ્રાઉઝર દ્વારા જી-મેલ અથવા ડ્રૂપબોક્સનો ઉપયોગ કરો છો તેવી જ રીતે એ પણ શક્ય છે. તમને તમારા વિન્ડોઝ કમ્પ્યુટરની અંદરથી ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી કનેક્ટ કરવામાં આવશે અને ત્યાંથી તમે મેક હાર્ડવેર અને સોફ્ટવેરને એક્સેસ કરી શકશો. આને વર્ચ્યુઅલ મશીન કહેવામાં આવે છે, જે તમારી પાસે વર્ચ્યુઅલ સ્વરૂપમાં હોય છે, પરંતુ ભૌતિક સ્વરૂપમાં નથી હોતા.

તમે મેક ખરીદ્યું નથી અથવા તમારી પાસે મેક સિસ્ટમ નથી તો પણ તમે મેક પર કામ કરી શકો છો. વર્ચુઅલાઇઝેશન ટેકનોલોજી અથવા કોઈ પણ ઇન્ટરનેટ બ્રાઉઝર (એજ, કોમ, સફારી વગેરે) દ્વારા વ્યક્તિ તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. જ્યારે તમે ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી આવી ઇન્ફાસ્ટ્રક્ચર અથવા ઇન્ફાસ્ટ્રક્ચરલ સુવિધાઓનો દૂરથી ઉપયોગ કરો તેને ઇન્ફાસ્ટ્રક્ચર એઝ અ સર્વિસ (IaaS-સેવા તરીકે ઇન્ફાસ્ટ્રક્ચર) કહેવાય છે. ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગની ત્રણ મુખ્ય શ્રેણીમાંથી એક આ છે. 'ક્લાઉડ શબ્દ ઇન્ટરનેટ પરના ઇન્ફાસ્ટ્રક્ચરનો સંદર્ભ આપે છે, જ્યાં વિવિધ પ્રકારનાં ટેકનિકલ સંસાધનો, જેમ કે હાર્ડવેર, સોફ્ટવેર અને સેવાઓ ઉપલબ્ધ હોય છે. ક્લાઉડ સોફ્ટવેરના બે મુખ્ય પ્રકાર છે - સોફ્ટવેર એઝ અ સર્વિસ (SaaS સેવા તરીકે સોફ્ટવેર) અને પ્લેટફોર્મ એઝ અ સર્વિસ (PaaS સેવા તરીકે પ્લેટફોર્મ), SaaS સેવા છે, જેનો તમે ફોટોશોપ, માઈક્રોસોફ્ટ વર્ડ અથવા ઓટોકેડ જેવા સોફ્ટવેર ખરીદ્યા વગર થોડા સમય સુધી ઉપયોગ કરી શકો છો. PaaS મતલબ એવું ટેકનોલોજી એવી પ્લેટફોર્મ, જેનો ઉપયોગ કરીને તમે સોફ્ટવેર તૈયાર કરી શકો છો અને તેનું સંચાલન કરી શકો છો, અન્ય લોકોને ઉપયોગમાં લેવા માટે તે આપી શકો છો. બધું જ ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી દૂરથી કરવામા આવે છે અને તેમાં કંઈ જ ખરીદવાની જરૂર નથી.

3.14 વૈશ્વિક અર્થકારણમાં નાણાકીય વ્યવસ્થા પર વિવિધ સ્તરે અસર : (નાણાકીય ક્ષેત્રે વૈશ્વિક પર્યાવરણ)

અર્થકારણનું નાણાકીયકરણ (નાણાકીય પર્યાવરણ) એટલે દેશના અર્થતંત્રમાં નાણાકીય ક્ષેત્રનું પ્રભુત્વ ઊભું કરે છે. તે દેશનાં રાજકરણને કલ્ચરને સમાજને ખરાબ રીતે પ્રભાવિત કરે છે. કાલ્પનિક સંપત્તિ જગતનાં વાસ્તવિક અર્થતંત્રની તબાહી સર્જી રહી છે. 2008માં અમેરિકાએ સબ પ્રાઈમના દરે ધિરાણ કરીને જુદી જુદી હાઉસિંગ લોનના પડીકા બનાવી આત્માસી સંપત્તિનું કૌભાંડ આચર્યું હતું અને સમગ્ર જગતમાં તબાહી સર્જી હતી. અમેરિકા જેવા એક સમૃદ્ધ દેશની નાણાકીય કટોકટી આખા જગતનાં પર્યાવરણને કેવું નુકસાન કરી શકે છે. તેનો ભારતને પણ કડવો અનુભવ થયો છે. 2008ની નાણકીય કટોકટીને હવે 'ફાયનાન્સિયલ ગેસ્ટડાઉન' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અમેરિકન નાણાં પદ્ધતિનું 'સ્પેક્યુલેટિવ ગેમ્બલેટિંગ' હતું કેટલાંક અર્થશાસ્ત્રીયોના મતે કોઈપણ દેશની સમગ્ર જગતની નાણાકીય વ્યવસ્થા વાસ્તવિક અર્થતંત્ર પર જીવે છે. અને ફૂલેફાલે છે. અને છેવટે કુગ્ગાની જેમ ફૂટી જાય છે. ટૂંકમાં દેશની નાણાકીય વ્યવસ્થા નક્કર ઉત્પાદનના વાસ્તવિક અર્થતંત્ર પર આત્માસી સમૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે તે પરોપજીવી પેરેસાઈટ વ્યવસ્થા છે. રીઅલ ઈકોનોમી (વાસ્તવિક અર્થતંત્ર કૃષિક્ષેત્ર, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર, વ્યાપારી ક્ષેત્ર, જો કાંઈ નક્કર ઉત્પાદન કે નક્કર સેવાઓનું ઉત્પાદન કરે છે.

નાણાકીય વ્યવસ્થા અને નાણાકીય પર્યાવરણ પર અસર :

વાણિજ્ય બેંકો, રોકાણ બેંકો અને થોડીક આંતરરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ દ્વારા સંચાલિત થતી હોય છે. તેના મૂળમાં રોકાણકારો, બેંકો, સરકારી અને તેની રેગ્યુલેટર એજન્સીજ હોય છે. તેઓ કાલ્પનિક મૂડીનું સર્જન કરે છે. તેઓ અર્થતંત્ર અને સમગ્ર સમાજમાં એવું ચિત્ર ઊભું કરે છે કે દેશની સંપત્તિ તેના મૂડીરોકાણના પોર્ટફોલિયામાં છે. અહીં પોર્ટફોલિયાનો અર્થ વિવિધ વિવિધ પ્રકારનાં શેરોના ડિબેન્ચર્સમાં કે અન્ય નાણાકીય દેવામાં રોકાણમાં અર્થમાં થાય છે. દેશના અર્થતંત્રમાં નાણાકીય કરણનો એક એવો અર્થ પણ થાય છે કે તે દેશનાં અર્થતંત્રમાં FIRE ક્ષેત્રમાં ઘણું રોકાણ થયું છે. FIRE ક્ષેત્રમાં જબરજસ્ત મૂડીરોકાણ થયેલું હોય છે. અમેરિકામાં ઈ.સ. 2010માં 10% સૌથી સમૃદ્ધ કુટુંબો પાસે અમેરિકાની 18% નાણાકીય મિલકતોની માલિકી હતી. નાણાકીય ક્ષેત્ર નાણાકીય કરણનો

એક અર્થ દેશની બેંકો, હેઝ ફંડ, ખાનગી ઇક્વિટી પેઢી અન્ય અન્ય નાણાકીય ખેલીડીઓનું અર્થતંત્ર પર પ્રભુત્વ પણ થી શકે છે. નાણાકીય ક્ષેત્રનું સંચાલન દેશનાં સૌથી ધનિક લોકો સુપર ધનિક અને કંપનીઓ કરે છે. નાણાકીય સટાનો અતિરક થતા નાણાકીય કટોકટી શરૂ થાય છે. જેમાં મિલકતની કિંમત વરાળમાં ઊડી જાય છે. યાદ રહે કે 1929-30નું ગ્રેટ ડીપ્રેશન (મહામંદી) અમેરિકામાં શેરબજારના ભાવો તળિયે બેસી ગયાતે ઘટનાથી શરૂ થયું હતું ટૂંકમાં નાણાકીય કટોકટી કોઈ અકસ્માતને કારણે ઊભી થતી નથી. આ કટોકટીને દૂર કરવા સરકાર તેની કલ્યાણ યોજનાઓ પર કાપ મૂકે છે. શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય સેવાઓનો ખર્ચો ઘટાડે છે. નાણાકીય મિલકતોની કિંમત જ્યાં સુધી તે કટોકટી પહેલાંની કિંમત સુધી ના થઈ જાય ત્યાં સુધી સરકારના અર્થતંત્ર પર કાબુ રાખવા સફળ કે નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે લોકોને પારાવાર નુકસાન થાય છે અને શેરોના ભાવ શૂન્ય થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી દેશની નાણાકીય વ્યવસ્થા ભવિષ્યની અશ્ચિતતાઓનું કોમો રિફ્રેકેશન કરશે અને નાણાકીય મિલકતની કિંમત તેની વાસ્તવિક કિંમત કરતાં અનેક ગણી વધી જશે. ત્યાં સુધી દેશનાં અર્થતંત્રમાં નાણાકીય કટોકટી વારંવાર ઊભી થશે નાણાકીય કટોકટી સીસ્ટમીકની કટોકટી છે સર એટલે સિસ્ટમીક કટોકટી આ ખ્યાલ પદ્ધતિસર ખ્યાલથી જુદો છે. સિસ્ટમીક એટલે પદ્ધતિસરનું સિસ્ટમીકનો અર્થ સીસ્ટમેટિક અર્થ સીસ્ટમેટીકથી જુદો છે.

3.15 ક્રેડિટ રેટિંગ્સ એજન્સી અને વૈશ્વિક નાણાકીય પર્યાવરણ :

વિદેશમાંથી રોકાણ આકર્ષવા કોઈપણ રાષ્ટ્ર માટે વૈશ્વિક ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓના આઉટલુક મહત્ત્વ રેટિંગ ધરાવે છે. આપણો દેશ હાલમાં દેવા બોજ હેઠળ હોવાથી વિદેશમાંથી ઇન્વેસ્ટમેન્ટ સતત આવતા રહે તે જરૂરી બની ગયું છે. આજના વૈશ્વિકીકરણના ઢાંચામાં દરેક રાષ્ટ્ર વિદેશી નાણાંનો પ્રવાહ મેળવવા પોતાની પ્રતિષ્ઠા વિશ્વમાં હકારાત્મક રહે તેવા પ્રયાસો કરતા રહે છે. કોઈ દેશનાં રેટિંગ્સ તે દેશના ઉદ્યોગો માટે પણ મહત્ત્વના બની રહે છે.

વિદેશીમાંથી નાણાં ઊભા કરવા જતી કંપનીઓ તે ક્યા દેશની છે. અને તે દેશ નાણાકીય રીતે કેટલો સદ્ધર છે. તેનો વૈશ્વિક રોકાણકારો ક્યાંય મેળવતા હોય છે. ભારતનું સાર્વભોમ રેટિંગ્સ હાલમાં રોકાણ આકર્ષવા માટે સાનુ કુળ છે. જેને આંચ ન આવે અને ભવિષ્યમાં તેમાં વધુ સુધારો થાય તે જોવાની દેશની સરકારની ફરજ બની રહે છે.

હાલની સરકારે દેશ વિદેશના રોકાણકારોને આકર્ષવા માટે આર્થિક સુધારા કર્યા હોવાની હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને કોરોના પછી કાળમાં જ્યારે દેશનું અર્થતંત્ર રિકવરીના પંથે છે. ત્યારે હાલમાં જોવા મળી રહેલો FDIમાં ઘટાડો ચાલુ ન રહે તે જોવાની સરકારી જાવબદારી બની રહે છે. ઈજ ઓફ ડુંઈંગ બિઝનેસમાં ભારતે ભલે આગળ પડતું સ્થાન મેળવી લીધું છે. પરંતુ જ્યાં સુધી દેશમાં FDIમાં વધારો જળવાઈ નહીં રહે ત્યાં સુધી ઈજ ઓફ ડુંઈંગ બિઝનેસ જેવા પ્રમાણપત્રો નિરર્થક બની રહે છે. કોરોના તથા રશિયા યુકેન યુદ્ધની અસરને કારણે બદલાઈ રહેલા વિશ્વ વેપાર સંબંધોનો ભારત કેટલો લાભ ઉઠાવી શકે છે. તે તો આવનારો સમય જ કહેશે.

ભારતના અર્થતંત્ર પર વૈશ્વિક પરિબળોની અસર :

રશિયા-યુકેન યુદ્ધની અસર, ઊંચા ફુગાવા તથા સંખ્યા વૈશ્વિક નાણાકીયસ્થિતિ જેવા પ્રતિકૂળ પરિબળો છતાં ભારતની આર્થિક રિકવરી ટકી રહેશે એમ જણાવી આંતરરાષ્ટ્રીય ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી મુડીઝ (Moody's) દ્વારા ભારત માટેનાં તેમના સોવેરિન રેટિંગને

સ્ર્લબલ આઉટલુક સાથે BAA3 જાળવી રખાયું છે. નીચી માથાદીઠ આવક તથા સરકારનો દેવાબોજ કેડિટ સોના મુખ્ય પડકારો રહેલા છે, ભારત પાસે ઊંચી માત્રામાં કેપિટલ બફર છે અને વ્યાપક પ્રમાણમાં લિક્વિડિટી ધરાવે છે અને કારણે અર્થતંત્ર તથા નાણાવ્યવસ્થા વચ્ચે નકારાત્મક પ્રતિભાવના જોખમ ઘટી રહ્યા હોવાનું એજન્સીએ તેના રિપોર્ટમાં વધુમાં જણાવ્યું હતું. મૂડીના જંગી બફર તથા વ્યાપક લિક્વિડિટી કારણે ભારતની બેન્કો તથા નોન-બેન્કિંગ ફાઇનાન્સિઅલ કંપનીઓ દેશ સામે અગાઉની ધારણા કરતા ઓછું જોખમ ધરાવે છે. મૂડીનાં જંગી બફર તથા વ્યાપક લિક્વિડિટીને કારણે ભારત હાલમાં કોરોનાની અસરમાંથી બહાર નીકળી આર્થિક રિકવરી કરી રહ્યું છે.

ભારતનો આર્થિક વિકાસ દર પોતાની અપેક્ષા કરતા વધુ આવશે તો મુડીઝ તેનાં રેટિંગ્સ કદાચ વધારો કરશે. જો કે આ માટે ખાનગી ક્ષેત્રનાં રોકાણમાં સ્થિર વધારો થવો જરૂરી છે. એવી પણ તેણે સ્પષ્ટતા કરી છે. એક તરફ ભારતના રેટિંગ્સને જાળવી રખાયું છે. ત્યારે બીજી કેટલીક રિસર્ચ પેઢીઓ દ્વારા વર્તમાન નાણાં વર્ષમાં દેશની ચાલુ ખાદમાં વધારો થવાની ધારણાં મૂકવામાં આવી છે. નોમેશ એક રિસર્ચ પેઢીનાં અહેવાલ મુજબ ખાદ વધીને 3.5% થયું. ગયા વર્ષમાં 1.20% હતી ઉપરાંત GDFમાં 3.30 ટકા ખાદ જોવા મળી હતી. વૈશ્વિક આર્થિક મંદી ભારતની વેપાર સમતુલાને બગાડી નાખશે. વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાં મંદી નિકાસ પર અસર કરશે જેના કારણે વેપાર ખાદ ઊંચે જશે. એન રિપોર્ટમાં નોંધવામાં આવ્યું છે. વર્તમાન નાણાં વર્ષમાં ઓગસ્ટ સુધીનાં ગાળામાં વેપાર ખાદની મન્યલી સરેરાશ 26 અબજ ડોલર રહી છે. જે ગયા વર્ષમાં 16 અબજ ડોલર હતી.

- કોરોનાની અસરને કારણે ભારત જ નહીં પણ વિશ્વનો મોટાભાગનાં અર્થતંત્રનો આર્થિક વિકાસ દર નીચે જતા આ દેશોઓ પોતાના અર્થતંત્રને બેઠું કરવા નાણાકીય રાહતો જાહેર કરવાની તથા વિવિધ માર્ગેથી બોરોઈંગ્સ વધારવાની ફરજ પડી હતી. તેથી આ દેશોનાં GDPથી દેવાના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે. જ્યારે કોઈ દેશનું GDPથી દેવાનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. ત્યારે તે દેશને આર્થિક રીતે સદ્ધર માનવામાં આવે છે. અને તે દેશને પોતાની આંતરિક આવકમાંથી જ દેવાને આસાનીથી ભરપાઈ કરી શકે છે અને દેવાની ચૂકવણી કરવા નવું દેવું કરવું પડતું નથી. પરંતુ કોરોનાની ગંભીર અસરથી દેરક દેશને દેવું વધારવાની ફરજ પાડી છે અથવા તો વધારે ચલણ પ્રિન્ટ કરવાની ફરજ પાડી છે.
- કોરોનામાં લોકડાઉનને પરિણામે સરકારે આરોગ્ય ખર્ચમાં વધારો કરવાની ફરજ પડી અને બીજાં બાજુમાં સરકારને વેરાની મારફત આવક પર અસર પડી હતી.
- વિશ્વના દેશોમાં બજેટમાં ખાદ અને જાહેર દેવામાં વધારો જોવા મળેલો હતો. જેમાં ભારતમાં 2022-23નાં અંત સુધીમાં GDPનો 60% પર લઈ જવાનો લક્ષ્યાંક હતો.
- કોરોના બાદની સ્થિતિ તથા રશિયા - યુકેન યુદ્ધ સિદ્ધ થવાની શક્યતા જણાતી નથી. કોરોનાને કારણે રાજકોષીય ખાદને સમજી શકાય એમ હતું. પરંતુ જાહેર દેવામાં કોઈપણ વધારો ચિંતાની બાબત બની શકે છે.
- કોરોના તેમજ વૈશ્વિક પરિબળોનાં કારણે ભારતની અર્થવ્યવસ્થા પર જે નકારાત્મક અસરો ન પડે એવા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. જેમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં FDIમાં વધારો, વિદેશી રોકાણ થશે માટે સાનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરવાની નીતિ તથા રાજકોષીય શિસ્તતા સુધારવા અને હુગાવા નીચે લાવવાના પ્રયાસોએ વૈશ્વિક રેગિટ એજન્સીઓને ભારતના રેટિંગમાં સુધારો કરવા અથવા તો તેને જાળવી રાખવા માટે છેલ્લા કેટલાંક વર્ષથી આકર્ષિત કર્યા છે. પરંતુ મહામારીથી માંડ બેઠા થવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે

યુદ્ધ સ્થિતિને ફરી વણસાવી દીધી છે. જેણે પહોંચી વળવા અને રેટિંગને ટકાવી રાખવા ભારત સહિતનાં દેશો કમર કસી રહ્યા છે.

- કોઈપણ દેશમાટે રેટિંગ એજન્સીઓના સોવરિન રેટિંગ્સ અન્ય રીતે મહત્વના રહે છે. ખાસ કરીને વિદેશમાંથી નાણાં આકર્ષિત કરવામાં તથા વિદેશથી ઇન્વેસ્ટમેન્ટ મેળવવામાં રેટિંગ્સનાં સ્તર મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. કોઈપણ દેશનાં રેટિંગ્સ તે દેશના ઉદ્યોગો માટે પણ મહત્વના બની રહે છે. વિદેશમાં નાણાં ઊભા કરવા જતી કંપનીઓ તે ક્યા દેશની છે અને તે દેશની ક્રેડિટ પ્રોફાઇલ કેટલી સદ્ધર છે. તેનો પણ વિદેશી રોકાણકારો અભ્યાસ કરતાં હોય છે. આ રેટિંગ સુધારા માટે ભારતે ઘણાં પ્રયત્નો કરવા પડશે.

જેમ કે

1. નોન-બેન્કિંગ ક્ષેત્રે જે અત્યારે સ્વયં નાણાંની કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે.
2. કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો તથા નીતિ નિર્માણક સંસ્થાઓ દ્વારા સમયસર અમુક પગલાંઓ ભરવા પડશે.
3. બેંકોમાં જે NPA (નોન-પરફોર્મિંગ એસેટ્સ) વધી રહ્યા છે. તે સંદર્ભે બેંકોના NPAમાં પણ ડૂબતા જતાં નવા નાણાં અટકાવવા પ્રયત્નો કરવા કરશે.
5. દેશમાં જે નાણાકીય નીતિમાં રેપોરેટ વધતા જાય છે. તેનાં કારણે લોકો લોન લેવાનું બંધ ન કરે એનું ધ્યાન રાખવું પડશે. જો લોનના દરોમાં વધારો થાય છે. તો સામે સરકારી બચતોનાં વ્યાજનાં દરમાં પણ વધારો થવો જોઈએ.
6. નવા બજેટમાં કર સ્લેબમાં જો સુધારો જણાય તેમજ કપાતમાં વધારો કરશે તો દેશમાં કરદાતોએ કર ભરવા માટે વધુ જવાબદાર અને પ્રોત્સાહન મળશે.

● **સ્વાધ્યાય :**

● **વિસ્તૃત (સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો)**

- (1) નાણાકીય સેવા એટલે શું ? નાણાકીય સેવાનું પર્યાવરણ ટૂંકમાં સમજાવો.
- (2) નાણાકીય વ્યવસ્થાનાં મુખ્ય ચાર અંગો જણાવો.
- (3) નાણાકીય સેવા અને ગ્રાહક સુરક્ષા ધારો સમજાવો.
- (4) UNOની 2016ની ગ્રાહક સુરક્ષા હેઠળ નાણાકીય સેવાઓ સમજાવો.
- (5) નાણાકીય સેવાઓમાં નાણાકીય અપરાધ સમજાવો.
- (6) નાણાકીય સેવાઓના બજાર પર્યાવરણમાં કાળા નાણા દ્વારા ક્યા પ્રકારનાં નાણાકીય અપરાધ ઉદ્ભવે છે સમજાવો.
- (7) ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી 2000 અને 2008 સમજાવો.
- (8) કોમ્પ્યુટરાઈઝ ફોડ (ગુના) ગમે તે 10 ઉદાહરણ આપો.
- (9) નાણાકીય સેવાઓનું પ્રવર્તમાન બજાર પર્યાવરણ સમજાવો.
- (10) નાણાકીય સેવાઓનું મહત્વ અને પડકારો સમજાવો.
- (11) નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ફિનટેકનું મહત્વ અને નવી તકો સમજાવો.
- (12) નાણાકીય ક્ષેત્રમાં A1 (કુત્રિમ બુદ્ધિ) સમજાવો.
- (13) નવી ટેકનોલોજીની નવા શબ્દોની વ્યાખ્યા આપો.

(14) વૈશ્વિક અર્થકારણમાં નાણાકીય વ્યવસ્થા પર વિવિધ સ્તરે અસરો જણાવો.

● ટૂંકા પ્રશ્નોનાં એક-બે વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) નાણાકીય વ્યવસ્થા એટલે શું ?
- (2) નાણાકીય સેવાઓ એટલે શું ?
- (3) નાણાકીય સમાવેશન અંગેની નીતિનાં હેતુઓ જણાવો.
- (4) ફંડ આધારિત અને ફી આધારિત સેવાઓ એટલે શું ?
- (5) નાણાકીય અપરાધ એટલે શું ?
- (6) કાળા નાણાંના બે સ્ત્રોતો જણાવો.
- (7) ઓનલાઇન ચૂકવણી માટે વપરાતા ગમે તે બે સાધનો સમજાવો.
- (8) આઈ.ટી. એક્ટ 2008 શું છે.
- (9) ફિનટેક ટેકનોલોજી કયા ક્ષેત્રે ઉપયોગી છે.
- (10) સેવા ક્ષેત્રમાં કયા પડકારો છે.
- (11) સમજાવો : A1, બ્લોકચેઇન, ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ

● બહુ વૈકલ્પિક પ્રશ્નોનાં ઉત્તર આપો (MCQ) :

- (1) વીમા ક્ષેત્રને નિયમન કરતું સત્તા મંડળ કયું છે.
(A) RBI (B) SEBI
(C) CDBT (D) IRDA
- (2) સરકારની નાણાકીય સમાવેશનની નીતિ કઈ છે. જણાવો.
(A) 2014 - 2024 (B) 2018 - 2025
(C) 2020 - 2027 (D) 2020 - 2025
- (3) નાણાકીય વ્યવસ્થાનાંનો અંગમાં સમાવેશ થતું નથી.
(A) નાણાકીય સેવા (B) નાણાકીય સંસ્થા
(C) નાણાકીય બજાર (D) નાણાકીય સાક્ષરતા
- (4) નાણાકીય સેવાઓમાં કઈ સેવાનો સમાવેશ થાય છે.
(A) ક્રેડિટ રેટિંગ (B) મર્ચન્ટ બેંકિંગ
(C) લીઝિંગ અને હાયર પરચેસ (D) ઉપરોક્ત બધાજ
- (5) યુનો દ્વારા નાણાકીય સેવા અંગે કોના દ્વારા સૌપ્રથમ માર્ગદર્શિકા જાહેર કરવામાં આવી.
(A) UNO (2014) (B) UNO (2015)
(C) ILO (2016) (D) USA (2017)
- (6) નાણાકીય અપરાધોમાં કઈ ફરિયાદો વધુ નોંધાઈ છે.
(A) રેબિટ કાર્ડ (B) ક્રેડિટ કાર્ડ
(C) UPI, ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ (D) ઉપરોક્ત બધાજ

- (7) નાણાકીય અપરાધોના સંદર્ભમાં કયા કાયદાઓ સરકારે બનાવ્યા છે.
- (A) ભાગેડુ આર્થિક અપરાધી અધિનિયમ ૨૦૧૮
(B) બેનામી વ્યવહારો (પ્રતિબંધ) સુધારો અનિનિયમ ૨૦૧૬
(C) પ્રિવેન્સન ઓફ મની લોન્ડરિંગ એક્ટ, ૨૦૦૨
(D) ઉપરોક્ત બધાજ
- (8) IT Act, 2000માં ક્યારે સુધારો કરવામાં આવ્યો.
- (A) 2008 (B) 2009
(C) 2007 (D) 2005
- (9) નાણાકીય સેવાઓને અસરકારક બનાવવા નીચેનામાંથી કઈ રેગ્યુલેટરી સંખ્યાઓ યોગ્ય પગલા લઈ શકે છે.
- (A) RBI (B) IRDA
(C) SEBI (D) ઉપરોક્ત બધી જ
- (10) ફિનટેક કયા ક્ષેત્રે ઉપયોગી છે.
- (A) રોકાણ (B) વીમા ક્ષેત્રે
(C) બેન્કિંગ ક્ષેત્રે (D) ઉપરોક્ત બધા જ
- (11) નીચેનામાંથી એક વિદેશી ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી છે.
- (A) ICRA (B) CARE
(C) CRISIL (D) SSP

જવાબો :

- 1 - D,   2 - A   3 - D   4 - D   5 - B
6 - D   7 - D   8 - A   9 - D   10 - D
11 - D

-: રૂપરેખા :-

- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 પેદાશ (Product)
- 4.3 પેદાશના પ્રકારો
- 4.4 ગ્રાહક પેદાશના પ્રકારો
- 4.5 ઔદ્યોગિક પેદાશના પ્રકારો
- 4.6 ભાવ (કિંમત-Price)
- 4.7 કિંમત નિર્ધારણ નીતિને અસર કરતાં પરિબળો
- 4.8 કિંમતના પ્રકારો
  - 4.8.1 પડતરલક્ષી કિંમત
  - 4.8.2 હરીફાઈલક્ષી કિંમત
  - 4.8.3 માંગલક્ષી કિંમત
- 4.9 અભિવૃદ્ધિ (Promotion)
- 4.10 અભિવૃદ્ધિના પ્રકારો
- 4.11 અભિવૃદ્ધિ મિશ્ર
- 4.12 સ્થાન (Place)
- 4.13 સ્થાનના મૂળભૂત આધારો
- 4.14 વિતરણના માર્ગો
- 4.15 પ્રત્યક્ષ વિતરણ અને પરોક્ષ વિતરણ
- 4.16 ઉપસંહાર
  - સ્વાધ્યાય

4.1 પ્રસ્તાવના

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને કારણે ઉત્પાદન, વેચાણ અને વિતરણની પ્રવૃત્તિમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યા છે. માંગની અપેક્ષાએ વિરાટ યંત્રોની મદદથી મોટા પાયા ઉત્પાદન થતું હોવાને કારણે તથા વાહનવ્યવહાર અને ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીને કારણે આજે સમગ્ર વિશ્વ એક બજાર બની ગયું છે. આ સંજોગોમાં માર્કેટિંગ પ્રવૃત્તિની અનિવાર્યતા સમજી શકાય તેમ છે.

ધંધાકીય અસ્તિત્વ અને સફળતા માટે પૂરતાં નાણાં હોવા જરૂરી છે. ખરેખર કોઈ પણ સંસ્થાની શાખ-પાત્રતા, વિશ્વાસપાત્રતા તેની સદ્ધર નાણાકીય સ્થિતિ પર આધારિત છે.

નાણાકીય સેવાની જરૂરિયાત વ્યાપક છે. નાણાકીય વ્યવસ્થા કેવી રીતે ચાલે છે તેના પર તેની જરૂરિયાત અવલંબે છે. નાણાકીય વ્યવસ્થાના ભાગ તરીકે નાણાકીય

સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. આ નાણાકીય સેવાઓમાં નીચેની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે.

દા.ત., ગૃહ નાણાં સેવા, ગીરો લોન, વેપારી બેન્કિંગ, વીમા સેવા, હપ્તા પદ્ધતિ, પોર્ટફોલિયો સંચાલન, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વગેરે.

4.2 પેદાશ (Product)

માર્કેટિંગ મિક્સનું પ્રથમ P - પેદાશ છે. તે કંપની માટે યોગ્ય બજાર માટે યોગ્ય પેદાશ વિકસાવતું મહત્વપૂર્ણ છે. નાણાકીય સેવા એ અમૂર્ત પેદાશ છે. તેમાં સેવાને પેદાશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સેવા પૂરી પાડનારાઓ વિવિધ સેવાઓ સ્કીમો કે યોજનાઓ જેવી કે વીમા સેવા, બેન્કીંગ, વગેરે સેવાઓ પૂરી પાડે છે. તેઓ બ્રાન્ડિંગ, ગેરંટી અને વેચાણ પદ્ધતિની સેવાઓ પૂરી પાડે છે. મૂર્ત પેદાશની જેમ લેબલનો ઉપયોગ સેવાઓ બાબતમાં થઈ શકતો નથી, તે જ રીતે પેકિંગનો પણ પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. સેવાઓની પેદાશ બાબતમાં નિયમિતતા, ભરોસા પાત્રતા, સુસંગતતા, સાતત્ય, ખાતરી, સગવડ મદદરૂપ ભૌતિક સગવડની હાજરી વગેરે મહત્વના ગુણો છે.

નાણાકીય સેવા પૂરી પાડનારે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ :

સેવા દ્વારા ગ્રાહકોને મળતા લાભોની બાબતમાં સેવા પૂરી પાડનાર સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ.

ગ્રાહક સેવા દ્વારા કયા લાભો મેળવવા ઈચ્છે છે તે બાબતમાં સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ.

પેઢી ગ્રાહકોને સેવાઓ દ્વારા કયા લાભો પૂરા પાડવા માંગે છે તે તેણે નક્કી કરવું જોઈએ.

નાણાકીય સેવા પૂરી પાડનારને કઈ રીતે કે કેવી રીતે નાણાકીય સેવા પૂરી પાડવામાં આવશે તે નક્કી કરવું જોઈએ.

નાણાકીય સેવા પૂરી પાડવાની પદ્ધતિ પણ નક્કી કરવી જોઈએ.

4.3 પેદાશના પ્રકારો

પેદાશને સામાન્ય રીતે મૂર્ત પેદાશ તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. પરંતુ તે અમૂર્ત સેવા પણ હોઈ શકે છે. બજારમાં માંગ હોય તેવી ગુણવત્તાયુક્ત પેદાશ વિકસાવવામાં કંપનીઓ ઘણો સમય આપે છે કરે છે. સારી પેદાશ એ અસરકારક માર્કેટિંગ મિશ્રણની ખૂબ જ મૂળભૂત આવશ્યકતા છે.

પેદાશને વ્યાપક રીતે બે પ્રકારે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. ગ્રાહક પેદાશો અને ઔદ્યોગિક પેદાશો.

4.4 ગ્રાહક પેદાશના પ્રકારો

ગ્રાહક પેદાશો એ પેદાશો છે જે ગ્રાહક પોતાના સીધા ઉપયોગ માટે ખરીદે છે. ગ્રાહક પોતાની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો અને ઈચ્છાઓને સંતોષવા માટે આ ગ્રાહક પેદાશો ખરીદે છે. ગ્રાહક પેદાશના કેટલાક ઉદાહરણો કોમ્પ્યુટર, ખાદ્યપદાર્થો, કાપડ વગેરે અને આવા વિવિધ ઉત્પાદનો છે.

ગ્રાહક પેદાશના પ્રકારો નીચે મુજબ છે :

(1) સુવિધાયુક્ત પેદાશો (Convenience Products)

(2) ખરીદી પેદાશો (Shopping Products)

(3) વિશિષ્ટ પેદાશો (Specialty Products)

(1) સુવિધાયુક્ત પેદાશો :

આ ગ્રાહક વસ્તુઓ છે જે ખરીદવા માટે ખૂબ અનુકૂળ છે. તેમજ વારંવાર અને ખૂબ ઓછા પ્રયત્નો સાથે ખરીદવામાં આવે છે. ઉદાહરણોમાં દવાઓ, અખબારો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આવા સગવડતા પેદાશોની સતત માંગ હોય છે. આવો માલ ઓછી માત્રામાં ખરીદવામાં આવે છે અને તેની કિંમત પણ સામાન્ય રીતે ઓછી હોય છે.

(2) ખરીદી પેદાશો :

આ ઉપભોક્તા ઉત્પાદનોની ખરીદી કરવા માટે, ગ્રાહકો નોંધપાત્ર સમય અને પ્રયત્નો ફાળવે છે. તેઓ કિંમતો અને સુવિધાઓની તુલના કરે છે અને ખરીદીનો નિર્ણય લેતા પહેલા ઘણો વિચાર કરે છે.

ઉ.દા., તરીકે ફર્નિચર, જવેલરી વગેરે. ઉત્પાદનો સામાન્ય રીતે ઊંચી કિંમત શ્રેણીમાં આવે છે. આવા ઉત્પાદનો પૂર્વઆયોજિત ખરીદી છે.

(3) વિશિષ્ટ પેદાશો :

વિશિષ્ટ પેદાશો માટે ગ્રાહકો તેમને ખરીદવા માટે વિશેષ પ્રયાસો કરે છે. ખરીદનાર આવી પેદાશો ખરીદવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કરવા તૈયાર છે. ઉદાહરણ તરીકે ચિત્રો, શિલ્પો વગેરે આવા વિશિષ્ટ પેદાશોની માંગ સામાન્ય રીતે ખૂબ મર્યાદિત હોય છે અને કિંમતો ઊંચી હોય છે.

4.5 ઔદ્યોગિક પેદાશના પ્રકારો

આ એવી પેદાશો છે જેનો ઉપયોગ અન્ય પેદાશોના ઉત્પાદન માટે ઉપયોગ થાય છે. ગ્રાહક પેદાશોથી વિપરીત, આ સીધા વપરાશ માટે નથી. આ વ્યવસાય અને બિન વ્યક્તિગત, ઉપયોગ માટે છે. ઔદ્યોગિક પેદાશોના કેટલાક ઉદાહરણો કાચો માલ, મશીનો, સાધનો વગેરે છે.

આમાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનોની માંગ મર્યાદિત છે. તેઓ ગ્રાહક પેદાશો ન હોવાથી તેમની માંગ વિશાળ નથી. ઔદ્યોગિક પેદાશોની ત્રણ વ્યાપક શ્રેણીઓ નીચે મુજબ છે :

(1) મશીન અને મશીનના ભાગો

(2) મૂડી વસ્તુઓ

(3) વ્યવસાયિક સેવાઓ અને પુરવઠો

(1) મશીન અને મશીનના ભાગો :

આ પેદાશનો ઉપયોગ સંપૂર્ણપણે ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં થાય છે. જેમા કપાસ, લાટી, પેટ્રોલિયમ વગેરે જેવા કાચા માલનો સમાવેશ થાય છે. તેમા કાચ, રબર વગેરે જેવા ઉત્પાદિત ઉત્પાદનોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

(2) મૂડી વસ્તુઓ :

આ તૈયાર માલના ઉત્પાદન માટે વપરાતી પેદાશો છે. તેમાં લિસ્ટ, કોમ્પ્યુટર અને સાધનો (હેન્ડ ટૂલ્સ, પર્સનલ કમ્પ્યુટર વગેરે)નો સમાવેશ થાય છે.

(3) વ્યવસાયિક સેવાઓ અને પુરવઠો :

પેદાશો ઔદ્યોગિક માલ અને સેવાઓ છે જે ઉત્પાદન પ્રક્રિયાને સરળ બનાવે છે. તેમાં ચિત્રકારો, જાળવણી અને સમારકામ જેવી સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે અને ઉત્પાદનો જેમ કે લુબ્રિકન્ટ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

4.6 ભાવ (કિંમત-Price)

તમામ પ્રકારની પેદાશો માટે કિંમતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પરંતુ નાણાકીય સેવાઓની બાબતમાં વિવિધ સેવાઓ માટેની કિંમત માટે વિવિધ સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. દા.ત. વીમાની સેવા માટે પ્રિમિયમ, નાણાંના ઉપયોગ માટે વ્યાજ વગેરે.

વર્તમાન ગ્રાહકો માત્ર સારી નહીં પણ સસ્તી અને સારી વસ્તુ માંગે છે. હરીફાઈમાં ટકવું હોય તો કિંમતનો પ્રશ્ન અચૂક ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ. આ માટે પડતરલક્ષી, હરીફાઈલક્ષી અને માંગલક્ષી કિંમત નક્કી કરતી વખતે નીચેની બાબતો વિચારવી વધુ યોગ્ય ગણાય.

- કિંમત નક્કી કરતા પહેલા પેદાશની પડતર તપાસવી.
- હરીફોએ પેદાશની કિંમત કેટલી રાખી છે ? તે ધ્યાનમાં લેવું.
- હરીફો કરતાં કંપનીની પેદાશ કેટલી વિશિષ્ટતા ધરાવે છે તે ધ્યાનમાં લેવું. કેટલીકવાર પેદાશમાં રહેલી વિશિષ્ટતાને કારણે ઊંચી કિંમત લઈ શકાય છે.
- કિંમત નક્કી કરતી વખતે વિતરણ માર્ગના મધ્યસ્થીઓનું કમિશન ધ્યાનમાં લેવું.
- સ્થિર કિંમતનીતિ અપનાવવી કે કિંમત ભેદભાવની નીતિ અપનાવવી.
- પેદાશનું બજાર હરીફાઈવાળું, ઈજારા કે અર્ધહસ્તક છે તે તપાસવું.

4.7 કિંમત નિર્ધારણ નીતિને અસરકરતાં પરિબળો

(1) ઉદ્દેશ :

દરેક કંપનીનો કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશ હોય છે. ઉદ્દેશ કંપનીના ઉચ્ચ સંચાલકીય નિર્ણયનું પ્રતિબિંબ છે. તેની અસર કંપનીની લોકપ્રિયતા અને પ્રતિભા ઉપર થતી હોય તે જ રીતે કિંમતનીતિ અંગે કંપનીના ઉદ્દેશો કિંમતનીતિના ઘડતર પર નિર્ણાયક અસર જન્માવે છે.

(2) વિતરણખર્ચ :

કિંમતનીતિ નક્કી કરતાં સમયે પેદાશ અને વિતરણ ખર્ચનો વિચાર કરવામાં આવે છે. પેદાશના વિતરણ ખર્ચનો આધાર બજારના કદ, વિસ્તાર, કેન્દ્રીકરણ વગેરે પર રહેલો છે.

(3) પેદાશ જીવનચક્રનો તબક્કો :

કિંમતનીતિ નક્કી કરતાં પહેલા ઉત્પાદક વિચારશે કે આ પેદાશ તેના જીવનચક્રના કયા તબક્કામાં છે ? પેદાશ પ્રવેશના તબક્કામાં હોય ત્યારે ઉત્પાદક જો વધુ ગ્રાહકને આકર્ષવા ઈચ્છતો હશે તો કિંમત નીચી રાખશે. તે જ રીતે વિકાસના તબક્કામાં કંપનીને હરીફાઈનો સામનો કરવો પડતો હોવા છતાં કિંમત નીતિમાં સ્વતંત્રતા ભોગવે છે.

(4) ઉત્પાદન ખર્ચનો પ્રકાર :

ઉત્પાદન ખર્ચનો વિચાર કરતાં પહેલા સ્થિર અને અસ્થિર ઉત્પાદન ખર્ચનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ઉત્પાદન વધતાં એકમદીઠ સ્થિર ખર્ચ ઘટતું જાય છે, તેથી ઉત્પાદન, નિશ્ચિત મર્યાદાથી વધે ત્યારે કિંમત ઘટાડો અમલમાં લાવી શકાય છે અથવા કિંમત જે તે સપાટીએ રાખી નફાનો ગાળો વધારી શકાય છે.

(5) ગ્રાહકોનું વલણ :

ગ્રાહકોના વલણમાં ગ્રાહકોની મનોદશા અને તેમના વર્તનનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ફેશન અને પ્રતિષ્ઠાની ભાવના ધરાવતા ગ્રાહકો હોય ત્યારે ચીજવસ્તુની કિંમત ઊંચી લઈ શકાય છે. તે જ રીતે પેદાશની ખરીદી ગ્રાહકો કેટલા સમયના અંતરે કરે છે તે બાબત પણ કિંમતનીતિને અસર કરે છે.

(6) ગ્રાહકોનો પ્રકાર :

જો ધંધાકીય એકમની પેદાશના ગ્રાહકો શ્રીમંત હશે તો સંચાલકો તે પેદાશની કિંમત થોડી ઊંચી રાખવા પ્રેરાય છે. મધ્યમવર્ગના ગ્રાહકો માટે પ્રમાણમાં નીચી કિંમત રાખવામાં આવે છે.

(7) વિતરણ પદ્ધતિ :

કંપનીએ અપનાવેલી વિતરણ પદ્ધતિ કિંમતનીતિ પર અસર કરે છે. ગ્રાહકોને સીધેસીધી સેવા પૂરી પાડતી કંપનીની વિતરણ વ્યવસ્થામાં મધ્યસ્થીઓના નફાનો ગાળો રહેતો નથી. તેથી અંતિમ કિંમત પ્રમાણમાં ઓછી હોય છે. જ્યાં મધ્યસ્થીઓનો ઉપયોગ વધુ કરવામાં આવે છે ત્યાં કિંમત ઊંચી રહેશે. કારણકે તેમનો નફો તેમાં ઉમેરાતો જશે.

→ હરીફ ઉત્પાદકોની કિંમતનીતિ :

આધુનિક યુગમાં દરેક ઉત્પાદકો કિંમત હરીફાઈ કરવા પ્રેરતા નથી. આમ છતાં હરીફની કિંમતોની અવગણના કરવી કોઈ પણ ઉત્પાદકને પોષાય નહીં. સામાન્ય રીતે ઉત્પાદક પોતાની સેવા/માલની ઊંચી ગુણવત્તાની છાપ ઊભી કરી બજારમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેને આધારે તે પોતાના પેદાશની કિંમત અન્ય ઉત્પાદક કરતાં થોડી ઊંચી લઈ શકે છે. પરંતુ હરીફોની કિંમત નીતિનો વિચાર કર્યા સિવાય ઉત્પાદક પોતાની કિંમતનીતિ નક્કી કરી શકતો નથી.

4.8 કિંમતના પ્રકારો

કિંમતના ત્રણ પ્રકારો નીચે મુજબ છે :

- (1) પડતરલક્ષી કિંમત
- (2) હરીફાઈલક્ષી કિંમત
- (3) માંગલક્ષી કિંમત

4.8.1 પડતરલક્ષી કિંમત :

જ્યારે ઉત્પાદન ખર્ચને ધ્યાનમાં રાખીને પેદાશની કિંમત નક્કી કરવામાં આવે ત્યારે તેને પડતરલક્ષી કે ખર્ચલક્ષી કિંમત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉત્પાદન ખર્ચને ધ્યાનમાં રાખી વિવિધ કિંમત નીચે પ્રમાણે નોંધી શકાય :

• **કુલ પડતર કિંમત :**

આ પ્રકારની કિંમતમાં ચીજવસ્તુના ઉત્પાદન માટે થયેલા કુલ ખર્ચને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે

કુલ ખર્ચની ગણતરીમાં ઉત્પાદન માટે કરેલ સ્થિર અને અસ્થિર ખર્ચને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

→ **ચોક્કસ લક્ષ્યાંકિત કિંમત :**

જ્યારે સંચાલકો કુલ મૂડીરોકાણ ઉપર અમુક ટકા પ્રમાણે વળતરની અપેક્ષા રાખીને કિંમત નક્કી કરે ત્યારે તેને ચોક્કસ કિંમતનીતિ કહી શકાય.

→ **ચોક્કસ ગાળાવાળી કે પડતર વત્તાની કિંમત :**

આ પ્રકરણની કિંમતમાં એકમદીઠ કુલ ખર્ચની ગણતરી કરી તેમાં ચોક્કસ ગાળો (નફો) ઉમેરી કિંમત નક્કી કરવામાં આવે છે. છૂટક વેપારીઓ માલની ખરીદ કિંમત પર પોતાનો નફાનો ગાળો ઉમેરી વેચાણ કિંમત નક્કી કરતા હોય છે.

4.8.2 હરીફાઈલક્ષી કિંમત :

જ્યારે સંચાલકો પોતાની પેદાશ જેવી જ પેદાશો બનાવતા પોતાના હરીફો દ્વારા નિર્દારિત કરવામાં આવેલ કિંમતને ધ્યાનમાં રાખીને કિંમતની વિચારણા કરે ત્યારે હરીફાઈલક્ષી કિંમત કહી શકાય.

→ **ચાલુ કિંમત :**

જ્યારે સંચાલકો હરીફો જેટલી જ કિંમત નક્કી કરે ત્યારે ચાલુ કિંમત તરીકે ઓળખી શકાય છે. આ પ્રકારની કિંમતનીતિમાં હરીફો જ્યારે જ્યારે પેદાશના ભાવમાં ફેરફાર કરે ત્યારે સંચાલકો તે મુજબ પોતાની કિંમતનીતિમાં ફેરફાર કરે છે.

→ **સંપૂર્ણ ઈજારામાં કિંમત :**

સંપૂર્ણ ઈજારામાં ઈજારાદાર પોતાની પેદાશની કિંમત મરજી મુજબ નક્કી કરી શકે છે. તેમજ વધુ નફો મેળવવા માટે ઉચ્ચ કિંમત રાખી શકે છે.

→ **હરીફાઈયુક્ત કિંમત :**

બજારમાં હરીફો સાથે હરીફાઈ કરતી કિંમતનીતિ એટલે હરીફાઈયુક્ત કિંમતનીતિ. હરીફો લાંબા સમય સુધી હરીફાઈ ન કરે તે હેતુથી આ પ્રકારની કિંમત અપનાવવામાં આવે છે.

4.8.3 માંગલક્ષી કિંમત :

બજારમાં વસ્તુની માંગ કેટલા પ્રમાણમાં છે અને કેવા પ્રકારની છે એ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને જ્યારે કિંમત નક્કી કરવામાં આવે ત્યારે તેને માંગલક્ષી કિંમત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

→ **મૂલ્યધારક કિંમત :**

મૂલ્યધારક કિંમત એટલે વસ્તુની ખરીદી કરવાથી અમુક મૂલ્યની વસ્તુ મળશે તેવી ગ્રાહક ધારણા.

→ **ગ્રાહકલક્ષી કિંમત ભેદભાવ નીતિ :**

દરેક એકસરખી કિંમતે વેચાણ નહીં કરતાં ગ્રાહકના પ્રકાર પ્રમાણે ભાવ લેવામાં આવે ત્યારે સંચાલકોએ ગ્રાહકલક્ષી કિંમત ભેદભાવ અપનાવ્યું ગણાય.

- સમયલક્ષી કિંમત ભેદભાવ નીતિ :
ચોક્કસ સમયને ધ્યાનમાં રાખી જ્યારે કિંમતનીતિ અનુસરવામાં આવે ત્યારે સમયલક્ષી કિંમત ભેદભાવની નીતિ અપનાવી ગણાય.
- ઉપયોગલક્ષી કિંમત ભેદભાવનીતિ :
જ્યારે ચીજ વસ્તુ કે સેવાનો વિવિધ પ્રકારે ઉપયોગ થઈ શકતો હોય ત્યારે તેના ઉપયોગને ધ્યાનમાં રાખી કિંમત ભેદભાવ નીતિ અનુસરવામાં આવે છે.

4.9 અભિવૃદ્ધિ (Promotion)

બજાર અભિવૃદ્ધિ એટલે માત્ર વેચાણ વધારવું એ ખ્યાલ ખોટો છે. વાસ્તવમાં કાયમી ધોરણે ગ્રાહકો વસ્તુ સાથે સંકળાય અને બજારનો વ્યાપ વધે તેવા પ્રયત્નો એટલે બજાર અભિવૃદ્ધિ માત્ર જાહેરાત દ્વારા બજાર અભિવૃદ્ધિ થઈ શકે નહીં. આ માટે વિવિધ પગલા ભરવા પડે જે અભિવૃદ્ધિ મિશ્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમાં નીચે દર્શાવેલ વિચારણા થઈ શકે.

- હેતુલક્ષી જાહેરાતો કરવી, જેમાં માત્ર વસ્તુ/સેવા નહીં પણ તેની વિવિધ ઉપયોગીતાઓ અને અસરો દર્શાવવી.
- અંગત સંપર્ક દ્વારા ગ્રાહકોની શંકા અને ફરિયાદો દૂર કરવી તથા સૂચનો મેળવવા અને તે મુજબ પેદાશ અસરકારક બનાવવી.
- વેચાણ વૃદ્ધિ માટે વિશિષ્ટ પ્રયત્નો કરવા ગ્રાહકલક્ષી, વિતરકો HSની તથા સેલ્સમેન દ્વારા વેચાણવૃદ્ધિની આકર્ષક યોજનાઓ ઘડવી.
- કંપનીને પ્રસિદ્ધિ મળે તેવા કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું.
- જન સંપર્કનું કાર્ય હાથ ધરવું. જેમાં કંપની સાથે સંકળાયેલા વિવિધ પડકારો સાથેની ચર્ચા, સભા અને સહકાર કેળવવા.
- અભિવૃદ્ધિના વિવિધ પગલાંની પૂર્વવિચારણા કરી તે માટેનું આયોજન કરવું.
- બજાર અભિવૃદ્ધિના પ્રયત્નોનું ચોક્કસ સમયે મૂલ્યાંકન કરવું અને જરૂરી સુધારાલક્ષી પગલાં હાથ ધરવા.
- બજાર અભિવૃદ્ધિનું કાર્ય માર્કેટિંગના અન્ય ઘટકો સાથે સંકલિત કરવું.
ઉપર મુજબ બજાર અભિવૃદ્ધિનું કાર્ય અસરકારક બનાવી સંચાલકો વર્તમાન ગ્રાહકોને સ્થિર બનાવી શકે અને ભવિષ્યના ગ્રાહકો ઊભા કરી શકે છે.

4.10 અભિવૃદ્ધિના પ્રકારો

અભિવૃદ્ધિના વિવિધ પ્રકારો નીચે મુજબ છે :

- જાહેરાત :
જાહેરાત કોઈપણ નવી શરૂ થયેલી સેવા, માલસામાન અથવા સંસ્થાને પ્રોત્સાહન આપવા અથવા જાગરૂકતા ફેલાવવામાં મદદ કરે છે. કંપની અભિવૃદ્ધિના સાધન તરીકે જાહેરાતનો ઉપયોગ કરે છે. કારણ કે તે થોડીક સેકન્ડમાં લોકો સુધી પહોંચે છે. રેડિયો, ટેલિવિઝન, અખબાર અથવા સોશિયલ મીડિયા જેવા ઘણા પરંપરાગત માધ્યમો દ્વારા જાહેરાતનો સંચાર કરવામાં આવે છે.

- **વેચાણ પ્રોત્સાહન :**
આ ગ્રાહકો સાથે વાતચીત કરવા અને વેચાણ વધારવા માટે તમામ પ્રકારના માર્કેટિંગ સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. જો કે તે મર્યાદિત સમય માટે છે, જેનો ઉપયોગ ગ્રાહકોની માંગને વિસ્તૃત કરવા, બજાર માંગને તાજું કરવા અને ઉત્પાદનની ઉપલબ્ધતા વધારવા માટે થાય છે.
- **પ્રત્યક્ષ અભિવૃદ્ધિ :**
પ્રત્યક્ષ અભિવૃદ્ધિ એ તે પ્રકારની જાહેરાત છે જ્યાં કંપની તેના ગ્રાહકો સાથે સીધો સંપર્ક કરે છે. આ સંદેશાવ્યવહાર સામાન્ય રીતે વિવિધ નવા અભિગમો દ્વારા કરવામાં આવે છે.
- **સ્વ-અભિવૃદ્ધિ :**
આ એક એવી પ્રક્રિયા છે જ્યાં કંપની તેમના એજન્ટોને તેમના ઉત્પાદન અથવા સેવા માટેની જાણકારી આપવા માટે ગ્રાહકો પાસે સીધા જ મોકલે છે. અહીં ગ્રાહકના પ્રતિસાદ માટેનો પ્રતિસાદ ત્વરિત છે અને તેથી વિશ્વાસ બાંધવામાં સરળતા રહે છે.
- **જન સંપર્ક :**
કંપની માહિતી અથવા સંદેશને પ્રસારિત કરવા માટે જનસંપર્ક તરીકેની પ્રચલિત રીતનો ઉપયોગ કરે છે. જ્યાં તેઓ ગ્રાહકોનો સંપર્ક કરે છે અને પેદાશ વિશે માહિતગાર કરે છે.

4.11 અભિવૃદ્ધિ મિશ્ર

અભિવૃદ્ધિ મિશ્ર એ માલ અને સેવાઓની માંગ બનાવવા, જાળવવા અને વધારવા માટે વ્યવસાય દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતા કેટલાક અભિવૃદ્ધિ સાધનોના મિશ્રણનો સંદર્ભ આપે છે.

અભિવૃદ્ધિ મિશ્ર જાગૃતિ લાવવા અને ગ્રાહકોને ખરીદી શરૂ કરવા માટે સમજાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. કંપનીના અભિવૃદ્ધિ ઉદ્દેશ્યને સરળ બનાવતા કેટલાક સાધનોને સામૂહિક રીતે અભિવૃદ્ધિ મિશ્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

અભિવૃદ્ધિ મિશ્ર એ જાહેરાત, વેચાણ પ્રોત્સાહન, પ્રત્યક્ષ અભિવૃદ્ધિ, સ્વ અભિવૃદ્ધિ અને જનસંપર્કનું એકીકરણ છે. આ અભિવૃદ્ધિ સાધનોનું સંતુલિત મિશ્રણ મેળવવા માટે જાહેરાતકર્તાએ નીચેના પ્રશ્નો જોવાની જરૂર છે.

- (1) ગ્રાહકોને જાણ કરવાની સૌથી અસરકારક રીત કઈ છે ?
- (2) કઈ માર્કેટિંગ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો ?
- (3) અભિવૃદ્ધિના પ્રયાસો કોના તરફ નિર્દેશિત કરવામાં આવશે ?
- (4) માર્કેટિંગ બજેટ શું છે ? અભિવૃદ્ધિ સાધનો માટે તે કેવી રીતે ફાળવવામાં આવે છે ?

4.12 સ્થાન

નાણાકીય સેવાઓનો સંગ્રહ થઈ શકતો નથી, સેવાનું ઉત્પાદન અને વપરાશ એકસાથે થાય છે અને ગ્રાહક અને સેવા પૂરી પાડનાર વચ્ચે પ્રત્યક્ષ સંપર્ક જરૂરી છે. આથી સેવાઓનું પ્રત્યક્ષ વિતરણ થાય છે. સેવા પૂરી પાડતી ઘણી કંપનીઓએ સેવાના ઉત્પાદન અને વિતરણ એકસાથે થતા હોવાથી નવા સ્થળોએ નવી સગવડો પૂરી પાડવા માંડી છે.

ગૃહ નાણાં સેવા, ગીરો લોન, વીમા સેવા વગેરેનાં વિતરણમાં અવરોધ પેદા થાય છે. તેઓ સ્થાનિક વિસ્તારમાં મર્યાદિત પ્રમાણમાં વ્યક્તિઓને સેવા પૂરી પાડી શકે છે. બીજી મુશ્કેલી એ છે કે ઘણી સેવાઓનાં નિશ્ચિત સ્થાનને કારણે ગ્રાહકોએ સેવાના સ્થળે જાતે જવું પડે છે. સેવા ઉદ્યોગમાં ભૌતિક વિતરણ અને વિતરણ માર્ગનો નિર્ણય અલગ પ્રકારનો છે. શાખાઓ, એજન્ટો, સેવા કેન્દ્રો વગેરે સેવા માર્કેટિંગ કંપનીઓના મધ્યસ્થીઓ છે. આવી કંપનીઓએ વિવિધ સ્થળોએ પૂરતા પ્રમાણમાં શાખાઓ કે કાર્યાલયો સ્થાપીને સેવાઓ પૂરી પાડવી જોઈએ. સેવાઓ વિવિધ કર્મચારીઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે. તેથી કર્મચારીઓની ભરતી, તાલીમ, વર્તણૂક અને અભિપ્રેરણને વધુ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

4.13 સ્થાનના મૂળભૂત આધારો

(1) પરિવહન :

સ્થાનના આધાર તરીકે પરિવહન એ પેઢી માટે ખૂબ જ જરૂરી છે, કારણ કે તે ઉત્પાદન માટે બજાર વધારે છે. પરિવહનને લગતા નિર્ણયોમાં ઉપયોગમાં લેવાતા પરિવહનના સાધનની પસંદગીનો સમાવેશ થાય છે. વાહન માલિકીનું હોવું કે તેને ભાડે રાખવું, ડિલિવરી કેવી રીતે કરવી, ઉત્પાદકોથી લઈને જથ્થાબંધ વેપારી અને ગ્રાહક સુધીના પરિવહન ખર્ચ કોણ ઉઠાવશે.

(2) વખાર વ્યવસ્થા (વેરહાઉસિંગ) :

વખાર વ્યવસ્થા પેઢીને સંગ્રહ વ્યવસ્થા પૂરી પાડે છે અને તે રીતે સમયની ઉપયોગિતા બનાવે છે. ઉત્પાદન અને વિતરણ વચ્ચેનો લાંબો સમય અમુક ચીજવસ્તુઓનું મોસમી ઉત્પાદન તેમાં ઉત્પાદનોની સતત માંગ અને આવા અન્ય પરિબલોએ પેઢી માટે તેના ઉત્પાદનોનો સંગ્રહ કરવો જરૂરી બનાવ્યો છે.

(3) માલ-સામાન સ્તર :

જ્યારે જરૂરિયાત હોય ત્યારે માંગને પહોંચી વળવા માટે માલસામાનનો પૂરતો સ્ટોક રાખવો એ પેઢી માટે ખૂબ જરૂરી છે. તેમા કેટલો સ્ટોક કરવો ? કોને સ્ટોક કરવો ? અને કેટલી જગ્યાએ સ્ટોક કરવો ? તે અંગેના નિર્ણયો સામેલ છે. માલસામાનની કિંમત હોય છે અને તે સમગ્ર વ્યવસાયને અસર કરી શકે છે. તેથી તે અંગેના નિર્ણયો ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક લેવા જોઈએ.

(4) માધ્યમ સ્તર અને મધ્યસ્થી :

માર્કેટિંગ માધ્યમ વિવિધ માધ્યોના સ્તરે વનીકૃત થયેલ છે. માર્કેટિંગ માધ્યમોના વિવિધ માધ્યમ સ્તરો દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ છે. મધ્યસ્થીઓની સંખ્યાના આધારે, ત્યાં વિવિધ ચેનલ સ્તરો હોઈ શકે છે. જેમ કે, સીધું માર્કેટિંગ જ્યાં ઉત્પાદન ગ્રાહકોને સીધું વેચાણ કરે છે. એક સ્તરની ચેનલ જ્યાં માલ એક મધ્યસ્થી દ્વારા વેચવામાં આવે છે વગેરે.

4.14 વિતરણના માર્ગો (Distribution)

વિતરણ ચેનલ (માર્ગો) સરળ શબ્દોમાં ઉત્પાદન અથવા ઉત્પાદનથી અંતિમ ઉપભોક્તા/ખરીદનાર સુધી જે પ્રવાહને અનુસરે છે તે પ્રવાહ છે. વિતરણ માર્ગો અલગ અલગ હોય છે, પરંતુ તેમાં સામાન્ય રીતે નિર્માતા, જથ્થાબંધ વેપારી, છૂટક વેપારી અને અંતિમ ખરીદનાર/ગ્રાહકોનો સમાવેશ થાય છે.

કોઈપણ વ્યવસાયનું લક્ષ્ય તેમના ઉત્પાદન અથવા સેવાને બજારમાં લાવવાનું અને વિતરણ માર્ગ બનાવીને ગ્રાહકો માટે ઉપલબ્ધ કરાવવાનું છે. ઉત્પાદકો અને અંતિમ ઉપભોક્તા વચ્ચેની કડી સામાન્ય રીતે મધ્યસ્થી હોય છે, જેમ કે જથ્થાબંધ વેપારી, છૂટક વેપારી અથવા દલાલો, મધ્યસ્થીઓ પેઢીઓ વ્યક્તિઓ અથવા વ્યવસાયો હોઈ શકે છે. વિતરણ ચેનલો માલની કિંમતો અને તેમના સંબંધિત બજારોમાં તેમની સ્થિતિને અસર કરે છે.

વિતરણ આદર્શ રીતે એવી રીતે નક્કી થવું જોઈએ કે જે વસ્તુ અથવા સેવા અંતિમ ઉપભોક્તા સુધી પહોંચ તે પહેલા તેના કડી (સ્ટોપેજ)ની સંખ્યાને મર્યાદિત કરે. વિતરણ ચેનલ કાર્યક્રમ અને અસરકારક હોવી જોઈએ. તેનો અર્થ એ છે કે પરિવહન અને અન્ય જરૂરીયાતોનો મહત્તમ ક્ષમતા અને શક્ય તેટલા ઓછા દરે ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે.

વિતરણને બે ભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય છે :

- (1) પ્રત્યક્ષ વિતરણ
- (2) પરોક્ષ વિતરણ

4.15 પ્રત્યક્ષ વિતરણ અને પરોક્ષ વિતરણ

(1) પ્રત્યક્ષ વિતરણ

પ્રત્યક્ષ વિતરણ કોઈપણ મધ્યસ્થીનો ઉપયોગ કરતી નથી. ઉત્પાદક અથવા નિર્માતા અંતિમ ગ્રાહકને સીધું વેચાણ કરે છે. પ્રત્યક્ષ વિતરણ એ ઉત્પાદનોના વેચાણના સૌથી જૂના સ્વરૂપોમાંનું એક છે. તેમાં મધ્યસ્થીનો સમાવેશ થતો નથી અને ઉત્પાદક વેચાણ સમયે ગ્રાહક સાથે સીધો સંપર્ક કરે છે. પ્રત્યક્ષ ચેનલોનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે નાશવંત માલસામાન, મોંઘા માલ, વિશિષ્ટ માલ સામાન વેચતા ઉત્પાદકો દ્વારા કરવામાં આવે છે. અને જેમના લક્ષ્ય પ્રેક્ષકો ભૌગોલિક રીતે કેન્દ્રીત હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે જ્વેલર્સ, ભઠિયારો (બેકર) વગેરે.

(2) પરોક્ષ વિતરણ :

જ્યારે ઉત્પાદક તેના ઉત્પાદનને અંતિમ ગ્રાહકને વેચવા માટે મધ્યસ્થી સામેલ કરે છે ત્યારે તે પરોક્ષ વિતરણનો ઉપયોગ કરી રહ્યા હોવાનું કહેવાય છે. પરોક્ષ વિતરણને ત્રણ પ્રકારમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.

(1) એક સ્તરનું વિતરણ (One Level Channel) :

એક સ્તરના વિતરણમાં નિર્માતા (ઉત્પાદક) પાસેથી છૂટક વિકેતાઓ(વેપારીઓ) અને પછી અંતિમ ખરીદનારને વેચે છે. એક સ્તરનું વિતરણ ફર્નિચર, કપડાંની વસ્તુઓ, રમકડાં વગેરેના ઉત્પાદકો માટે આદર્શ છે.

ઉત્પાદક → છૂટક વેપારી → ગ્રાહક

(2) દ્વિ-સ્તરીય વિતરણ (Two Level Channel) :

જથ્થાબંધ વિકેતા ઉત્પાદકો પાસેથી જથ્થાબંધ ખરીદી કરે છે તેને નાના પેકેજમાં વિભાજિત કરે છે તેને છૂટક વિકેતાઓને વેચે છે જે આખરે તેને અંતિમ ગ્રાહકોને વેચે છે. જે ચીજવસ્તુઓ ટકાઉ, પ્રમાણભૂત અને થોડીક સસ્તી હોય છે અને જેના લક્ષિત પ્રેક્ષકો મર્યાદિત વિસ્તાર સુધી મર્યાદિત

નથી હોતા તે વિતરણમાં બે સ્તરના વિતરણનો ઉપયોગ કરે છે.

ઉત્પાદક → જથ્થાબંધ વેપારી → છૂટક વેપારી → ગ્રાહક

(3) ત્રિ-સ્તરીય વિતરણ (Three Level Channel) :

વિતરણની ત્રણ સ્તરીય ચેનલમાં જથ્થાબંધ વેપારી અને છૂટક વેપારી ઉપરાંત એજન્ટનો સમાવેશ થાય છે જે માલના વેચાણમાં મદદ કરે છે. આ એજન્ટો કામમાં આવે છે જ્યારે ઓર્ડર આવ્યા પછી તરત જ માલને બજારમાં ઝડપથી ખસેડવાની જરૂર હોય છે. એજન્ટો સામાન્ય રીતે કમિશન મેળવે છે અને તેમને ચોક્કસ વિસ્તારમાં ઉત્પાદન વિતરણનું કાર્ય સોંપવામાં આવે છે. એજન્ટોને સુપર સ્ટોકિસ્ટ અને વહન અને ફોરવર્ડિંગ એજન્ટોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે. આ બંને એજન્ટો કંપની વતી માલ સામાન્ય રાખે છે. સ્ટોકિસ્ટો ઉત્પાદકો પાસેથી માલસામાન ખરીદે છે અને તેમના વિસ્તારના જથ્થાબંધ અને છૂટક વિકેતાઓને વેચે છે. જ્યારે વહન અને ફોરવર્ડિંગ એજન્ટો કમિશનના ધોરણે કામ કરે છે. આ વિતરણ પદ્ધતિ એવી ચીજવસ્તુઓ માટે યોગ્ય છે કે જેની માંગ વધુ હોય અને લક્ષ્ય બજાર જે સમગ્ર દેશમાં વિસ્તરેલ હોય.

ઉત્પાદક → એજન્ટો → જથ્થાબંધ વેપારી → છૂટક વેપારી → ગ્રાહક

4.16 ઉપસંહાર :

માર્કેટિંગનું એક મહત્વપૂર્ણ ધ્યેય કંપનીના વિકાસને આગળ ધપાવવાનું છે. આ નવા ગ્રાહકોને આકર્ષવા અને જાળવી રાખવા જોઈએ. કંપનીઓ આ લક્ષ્યોને હાંસલ કરવા માટે વિવિધ માર્કેટિંગ વ્યૂહરચનાઓ લાગુ કરી શકે છે. દાખલા તરીકે, ગ્રાહકોની જરૂરિયાતો સાથે મેળ ખાતા ઉત્પાદનોમાં વૈયક્તિકરણ, અનુમાન અને આવશ્યકપણે ઉકેલવા માટેની યોગ્ય સમસ્યાને જાણવી સામેલ હોઈ શકે છે. બીજી વ્યૂહરચના ગ્રાહક અનુભવ દ્વારા મૂલ્યનું નિર્માણ કરી રહી છે. ગ્રાહક સંતોષ વધારવા અને સેવા સાથેની કોઈપણ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના પ્રયાસો દ્વારા આ દર્શાવવામાં આવે છે.

● સ્વાધ્યાય

● સવિસ્તાર પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો.

- (1) પેદાશ એટલે શું ?
- (2) પેદાશના પ્રકાર સમજાવો.
- (3) નોંધ લખો : ગ્રાહક પેદાશના પ્રકાર
- (4) ઔદ્યોગિક પેદાશોના પ્રકાર વર્ણવો.
- (5) ભાવનો અર્થ સમજાવો.
- (6) કિંમત નિર્ધારણ નીતિ ને અસર કરતા પરિબલોની ચર્ચા કરો.
- (7) કિંમતના પ્રકારો સમજાવો.
- (8) અભિવૃદ્ધિ એટલે શું ?
- (9) અભિવૃદ્ધિના પ્રકારો સમજાવો.

- (10) નોંધ લખો : અભિવૃદ્ધિ મિશ્ર
- (11) સ્થાન એટલે શું ?
- (12) સ્થાનના મૂળભૂત આધાર વર્ણવો.
- (13) વિતરણના માર્ગો સમજાવો.
- (14) પ્રત્યક્ષ વિતરણ અને પરોક્ષ વિતરણની ચર્ચા કરો.

• બહુવિકલ્પ પ્રશ્નો (MCQ)

- (1) પેદાશને.....પ્રકારે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.
(A) 1 (B) 2
(C) 3 (D) 4
- (2) .....પેદાશો એ પેદાશો છે જે ગ્રાહક પોતાના સીધા ઉપયોગ માટે ખરીદે છે.
(A) ગ્રાહક (B) ઔદ્યોગિક
(C) વળતર (D) અભિવૃદ્ધિ
- (3) .....પેદાશોનો ઉપયોગ અન્ય પેદાશોના ઉત્પાદન માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.
(A) ગ્રાહક (B) ઔદ્યોગિક
(C) વળતર (D) અભિવૃદ્ધિ
- (4) કિંમત નિર્ધારણનીતિને અસર કરતા પરિબલો નીચેનામાંથી કયા છે ?
(A) ઉદ્દેશ (B) બજારના લક્ષણો
(C) ઉત્પાદન ખર્ચ (D) ઉપરના બધા
- (5) કિંમતના.....પ્રકારો છે.
(A) 1 (B) 2
(C) 3 (D) 4
- (6) કિંમતના પ્રકારોમાં.....નો સમાવેશ થાય છે.
(A) પડતરલક્ષી કિંમત (B) હરીફાઈલક્ષી કિંમત
(C) માંગલક્ષી કિંમત (D) ઉપરના બધા
- (7) જ્યારે ઉત્પાદન ખર્ચને ધ્યાનમાં રાખીને પેદાશની કિંમત નક્કી કરવામાં આવે ત્યારે તેને..... કિંમત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
(A) પડતરલક્ષી કિંમત (B) હરીફાઈલક્ષી કિંમત
(C) માંગલક્ષી કિંમત (D) ઉપરના બધા
- (8) અભિવૃદ્ધિના પ્રકારોમાં.....નો સમાવેશ થાય છે.
(A) જાહેરાત (B) વેચાણ પ્રોત્સાહન
(C) જન સંપર્ક (D) ઉપરના બધા

- (9) સ્થાનના મૂળભૂત આધારો..... છે.
- (A) પરિવહન (B) વખાર વ્યવસ્થા
(C) માલસામાન સ્તર (D) ઉપરના બધા
- (10) .....વિતરણ કોઈપણ મધ્યસ્થીનો ઉપયોગ કરતી નથી.
- (A) પ્રત્યક્ષ (B) પરોક્ષ
(C) ગ્રાહક (D) ઔદ્યોગિક
- (11) જ્યારે ઉત્પાદક તેના ઉત્પાદનને અંતિમ ગ્રાહકને વેચવા માટે મધ્યસ્થી સામેલ કરે છે. તો તેને ..... વિતરણ કહેવામાં આવે છે.
- (A) પ્રત્યક્ષ (B) પરોક્ષ
(C) ગ્રાહક (D) ઔદ્યોગિક
- (12) પરોક્ષ વિતરણને.....પ્રકારે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.
- (A) 1 (B) 2
(C) 3 (D) 4
- (13) પરોક્ષ વિતરણમાં..... નો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.
- (A) એક સ્તરનું વિતરણ (B) બે સ્તરનું વિતરણ
(C) ત્રણ સ્તરનું વિતરણ (D) ઉપરના બધા
- (14) જ્યારે સંચાલકો હરીફો જેટલી જ કિંમત નક્કી કરે ત્યારે..... કિંમત તરીકે ઓળખી શકાય.
- (A) ચાલુ (B) પડતર વત્તાની કિંમત
(C) માંગલક્ષી (D) મૂલ્યધારક
- (15) નીચેનામાંથી કિંમત નિર્ધારણ નીતિને અસર કરતા કયા પરિબલો છે ?
- (A) ગ્રાહકોનું વલણ (B) વિતરણ પદ્ધતિ
(C) ગ્રાહકોના પ્રકાર (D) ઉપરના બધા

જવાબ :

- (1) B (6) D (11) B
(2) A (7) A (12) C
(3) B (8) D (13) D
(4) D (9) D (14) A
(5) C (10) A (15) D

-: રૂપરેખા :-

- 5.1 પ્રસ્તાવના
- 5.2 નાણાકીય સેવાને લગતા વર્તમાન મુદ્દાઓ
- 5.3 નાણાકીય સેવા બજારના ફાયદાઓ
- 5.4 નાણાકીય બજારનાં આધુનિક પ્રવાહો
- 5.5 મુખ્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ વિશેની જાણકારી
- 5.6 નાણાકીય સેવાબજારમાં થતા અપરાધ
- સ્વાધ્યાય

5.1 પ્રસ્તાવના

અર્થતંત્રમાં જુદાજુદા વિભાગોથી બનેલ છે. અલગ અલગ સંસ્થાઓ દ્વારા તેમા બેંકિંગ તથા વાણિજ્યને લગતા વ્યવહારો થાય છે. જેમાં ગ્રાહકો માલ તથા બેંકિંગ વ્યવહારો, ધિરાણ સંસ્થાઓનું પ્રદાન હોય છે. તદ્ઉપરાંત દલાલી સેવા વગેરે નાણાકીય સેવાક્ષેત્રમાં બેંકિંગ, મોર્ગેજ ચૂકવણી સેવા, રોકાણનો સમાવેશ થાય છે. નાણાકીય સેવાઓનું બજાર ભારતમાં મોટું છે કે, જેમાં દરરોજના વિવિધ વ્યવહારોમાં નાણાંની આપ-લે થાય છે. આજકાલ વિવિધ પ્રકારના ચૂકવણીના વિકલ્પ છે. એટલે એવું કહી શકાય કે નાણાકીય સેવાઓ એ એક દરિયો છે.

5.2 નાણાકીય સેવાને લગતા વર્તમાન મુદ્દાઓ

(1) વ્યાજનું બજાર :-

નાણાકીય સેવાઓનું બજાર ખૂબ મોટું છે. ભારતમાં જ આ બજારોના વિવિધ ભાગો છે. શહેરોમાં જ બજારો છે. તે વિવિધ સ્વરૂપમાં ફેલાયેલ છે જ્યારે, ગામડાં તથા નાના જિલ્લાઓમાં બજારો મોટા હોતા નથી. શરાફ તથા લોકલ લેવલે ફેલાયેલ આવા બજારોમાંથી નાણાકીય સેવાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમાં વિવિધ શરતો હોય છે.

(2) બોન્ડ બજાર :-

બોન્ડ સિક્યોરિટી છે. જેમાં રોકાણકાર નિર્ધારિત સમયગાળા માટે પૂર્વ-સ્થાપિત વ્યાજ દરે નાણાં ઉછીના આપે છે. બોન્ડ એટલે કે શાહુકાર અને ગ્રાહક વચ્ચેનો કરાર બોન્ડ ખાસ કરીને ગર્વમેન્ટમાં હોય છે. જેમાં નગરપાલિકા, સાર્વભૌમ સરકારનો પણ સમાવેશ થાય છે. બોન્ડ બજારને ડેબ્ટ, કેડિટ અથવા સ્થિર આવક બજાર કહે છે.

(3) પુનઃ પ્રાપ્તિ દર :-

સમગ્ર નાણાકીય બજારમાં એક ખૂબ મહત્વનો મુદ્દો છે. પુનઃ પ્રાપ્તિ દર જેટલા નાણાં રોકવામાં આવેલા છે. તેમાંથી કેટલાની પુનઃ પ્રાપ્તિ થઈ શકે, કેટલા સમયમાં તે પણ ગણવું જરૂરી છે. દરેક માધ્યમનો પુનઃ પ્રાપ્તિ દર અલગ અલગ હોય છે. જેનો આધાર તેની તરલતા તથા ક્યાં રોકાણ કરેલ છે તેની પર રહેલો છે.

(4) વચેટિયાઓની સેવા :

આ માર્કેટમાં બીજી અગત્યની વાત છે. વચેટિયાઓ સેવા તથા વિવિધ પ્રકારની એજન્સીનું પ્રદાન દલાલ, એજન્ટ, તથા અન્ય અલગ અલગ પ્રકારના વચેટિયાઓ દ્વારા સમગ્ર નાણાબજારને એક યોગ્ય દિશા મળી રહે છે.

5.3 નાણાકીય સેવા બજારના ફાયદાઓ

સમગ્ર નાણાકીય સેવા બજારમાં આજકાલ ખૂબ મોટું નેટવર્ક વ્યાપ્ત છે. તેના ઘણા ફાયદા છે.

(1) રસપ્રદ કામ :

જેને નાણાકીય વ્યવસાયમાં રસ હોય તો તે ભૂમિકા પડકારજનક તથા વૈવિધ્યસભર છે. સર્વપ્રથમ નાણાકીય બજારમાં જરૂરી માહિતી એકઠી કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ જે તે લાગતી વળગતી ડિગ્રી હાંસલ કરીને નાણાકીય માર્કેટમાં યોગ્ય સલાહને અનુસરીને કામ કરવામાં આવે છે. ખરા અર્થમાં નાણાકીય સેવા બજારમાં યોગ્ય જ્ઞાન અને કુશળતાની ખૂબ જરૂર રહેલી છે.

(2) વિવિધ વ્યવસાયોમાં તક :

નાણાબજાર ખૂબ મોટું છે. જેમાં વિવિધ વ્યવસાયનો સમાવેશ થાય છે. જેવી કે બેંકિંગ એજન્સી, ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી, મિલકત સંચાન, પોર્ટફોલિયો સંચાલન વગેરે.

(3) નેટવર્કિંગ તકો :

આ સમગ્ર માર્કેટનું જોડાણ અન્ય ઘણા માર્કેટ સાથે છે જેવા કે, નાણા બજાર, મૂડી બજાર, દેવાનું બજાર તથા અન્ય ઘણાં જેના દ્વારા નેટવર્કિંગની તકો ઉભી થાય છે. તદુપરાંત અલગ અલગ, પ્રકારની તાલીમ પણ ઉપલબ્ધ હોય છે. જેવી કે BSE, NSE દ્વારા.

(4) ધંધા રોજગારને પ્રોત્સાહન :

આ સમગ્ર બજાર દ્વારા વિવિધ ધંધા રોજગારને પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થાય છે. જેના દ્વારા વિવિધ ઉદ્યોગોને નાણાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેનાથી નવા ઉદ્યોગો શરૂ થઈ શકે છે તથા જૂના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થઈ શકે છે.

(5) રોકાણને પ્રોત્સાહન :

જ્યારે બજાર સુવ્યવસ્થિત હોય ત્યારે સારા એવા નવા નવા રોકાણના વિકલ્પો ઉપલબ્ધ થાય છે. જેવા કે, મ્યુચુઅલ ફંડ, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર બોન્ડ વગેરે વગેરે

(6) સ્થાનિક અને વિદેશી વેપારને પ્રોત્સાહન :

નાણાકીય બજાર દ્વારા અર્થતંત્રમાં નાણાંનો ફાયદો ખૂબ સારી રીતે થાય છે અને જ્યારે માર્કેટમાં અંકુશ વ્યવસ્થા સારી હોય ત્યારે સ્થાનિક જ નહિ પરંતુ વિદેશી વેપારને પણ ખૂબ પ્રોત્સાહન મળે છે.

(7) નાણાંનો યોગ્ય ઉપયોગ તથા ઉદ્યોગીકરણ :

નાણાબજાર દ્વારા નવા નવા ઉદ્યોગો તથા સેક્ટરને યોગ્ય મૂડી પ્રાપ્ત થાય છે. ઈકિવટી, ડિબેન્ચર, બોન્ડ વગેરે દ્વારા યોગ્ય વ્યવસાયમાં જે તે સમયે નાણાંની પ્રાપ્તિ તથા નફો થાય છે. લાંબા સમય સુધી જો બધાજ વ્યવસાયમાં સારી રીતે નફો થતો રહ્યો તો ઉદ્યોગીકરણને વેગ પ્રાપ્ત થાય છે.

5.4 નાણાકીય બજારનાં આધુનિક પ્રવાહો

પ્રોડક્ટ્સ

આજના આધુનિક માર્કેટમાં ઘણા બધા વિકલ્પો હોય છે. દરેક પ્રકારના વ્યક્તિઓ માટે અલગ અલગ પ્રકારની રોકાણની તકો તથા વ્યવસાયો ઉપલબ્ધ છે. જેવા કે,

- (1) બેંકિંગ
- (2) વ્યવસાયિક સલાહ
- (3) સંપત્તિ સંચાલન
- (4) મ્યુચ્યુઅલ ફંડ
- (5) વીમા
- (6) શેરબજાર
- (7) ટ્રેઝરી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ

(1) બેંકિંગ :

બેંકિંગ એ ભારતના નાણાકીય સેવાઓની કરોડરજતુ છે. દેશમાં જાહેર ક્ષેત્રની (27), ખાનગી ક્ષેત્રની (21), વિદેશી (49), પ્રાદેશિક ગ્રામીણ (56) તેમાં પણ ઘણી બધી જેવી કે, વ્યક્તિગત બેંકિંગ, વ્યાપાર બેન્કિંગ લોન તથા એજન્સી.

(2) વ્યવસાયિક સલાહ :

ભારતમાં વ્યવસાયિક સલાહકારો વાળી ઘણી બધી સલાહોનો પોર્ટફોલિયો તક કરે છે. જેમાં મૂલ્યાંકન, રીયલ - એસ્ટેટ, બેંકિંગ, કરવેરા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(3) સંપત્તિ સંચાલન :

આ ભાગમાં/ખંડમાં ઓફર કરવામાં આવતી નાણાકીય સેવાઓનાં ગ્રાહકના નાણાકીય નિર્ણયો જોખમો, દેવા, ઈક્વિટી, ડેરીવેટીવ્સ, કોમોડિટી અને રીઅલ એસ્ટેટ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(4) ટ્રેઝરી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ :

આ ભાગમાં/ખંડમાં આવતી સેવાઓમાં સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાના બોન્ડમાં રોકાણનો સમાવેશ થાય છે. બોન્ડ જારી કરનાર, રોકાણના સમયગાળાને અંતે, રોકાણકારને નિશ્ચિત ચૂકવણી, અને મુખ્ય ચૂકવણીની ઓફર કરે છે. તેમાં નોંધાયેલ, બિન રૂપાંતરિત ડિબેન્ટ્સ, ગવર્નમેન્ટ બચત બોન્ડ, ટેક્સ ફ્રી બોન્ડ વગેરે.

(5) ઓડિટીંગ :

આ ભાગમાં/ખંડમાં વૈદ્યાનિક ઓડિટ, આંતરિક ઓડિટ સર્વિસ ટેક્સ, રિસ્ક ઓડિટ, સ્ટોક ઓડિટ વગેરે સહિતના ઉકેલો ઓફર કરે છે. તદ્દુપરાંત, દેવું, ઈક્વિટી, વીમો, રિયલ એસ્ટેટમાં ગ્રાહકો, માટે રોકાણનું વિશ્લેષણ કરાય છે.

5.5 મુખ્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ વિશેની જાણકારી

નાણાકીય સંસ્થાઓમાં ઘણી ખરી મોટી કંપની સાથે નીચેનો સમાવેશ થાય છે.

- (1) કેન્દ્રીય બેંકો

- (2) કેડિટ યુનિયન
- (3) બચત લોન સંસ્થા
- (4) ઈન્વેસ્ટમેન્ટ બેંકો
- (5) ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કંપની
- (6) બ્રોકોજ કંપની
- (7) વીમા કંપની
- (8) મોર્ટગેજ કંપની

5.6 નાણાકીય સેવાબજારમાં થતા અપરાધ

આપણું ભારતીય નાણાબજાર એટલે કે ઊંડો કૂવો ઘણા બધા દલાલો, એજન્સી, ખરીદનાર, વેચનાર, કંપનીઓ તથા વચેટિયાઓ તેમાં સંકળાયેલ છે. સમગ્ર બજારમાં મોટા ભાગે ઓનલાઈન ટ્રાન્સેક્શન થાય છે. પરંતુ ઘણી વખત ખાસ કરીને 1990ની આસપાસ ઘણા ખરા કૌભાંડ થતા હતા તેમાંનો એક અપરાધ હતો “સ્કેમ 1992” ભારતીય સ્ટોક માર્કેટના ઈતિહાસનો બહુ ચર્ચિત કેસ એટલે કે “હર્ષદ મહેતા સ્કેમ 1992 નીચેના મુજબ કેસ સ્ટડી - હર્ષદ મહેતા, “સ્કેમ 1992”

પ્રસ્તાવના :

1990ના સમયમાં બોમ્બે સ્થિત સ્ટોક બ્રોકરનું નામ દલાલ સ્ટ્રીટમાં જાણીતું બની ગયેલ તે 1992માં માર્કેટ જ્યારે ખૂબ સારી ગતિથી ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે, સિક્યોરીટી માર્કેટમાં અચાનક કેશ આવ્યો અને તેનું કારણ હતું હર્ષદ મહેતાની સ્ટ્રેટજી. હર્ષદ મહેતાને દલાલ સ્ટ્રીટનો ‘બિગ બુલ’ કહેતા હતા, તદુપરાંત BSEનાં અમિતાભ બચ્ચન એ સમયે તેઓની લાઈફસ્ટાઈલ પણ ખૂબ ચમકીલી હતી. તથા શેરમાર્કેટ દ્વારા ખૂબ પૈસા બનાવેલ.

મહેતાની સ્ટ્રેટજી એવી હતી કે જેમાં નકલી બેંક રસીદો મેળવીને ગેરકાયદેસર રીતે શેરોની હેરફેર કરવામાં આવેલ. લગભગ તે સમયે 400 કરોડ રૂ. નું સિક્યોરીટી કૌભાંડ સમગ્ર શેરમાર્કેટને કેશ કરવામાં કારણભૂત બનેલ. તદુપરાંત બેંકલોનના સંદર્ભમાં પણ કૌભાંડ થયેલ. જાણીતા પત્રકાર સુચેના દલાલ એ કૌભાંડનો પર્દાફાશ કરેલ તથા માર્કેટ કેશ થતાં જ ઘણા રોકાણકારો એ આત્મહત્યા કરેલ. ત્યાર બાદ જાનકીરામન કમીટીએ ખાસ તપાસનો આરંભ કરેલ અને ઘણી બધી નકલી રસીદો તથા રોકડ “મહેતા હાઉસમાંથી મળેલ.”

આ રીતે શોર્ટકટ અપનાવવા જતાં હર્ષદ મહેતાના કૌભાંડ સમગ્ર શેર માર્કેટને ખૂબ ખરાબ રીતે તોડેલ. જે ઉપર આવતા આવતા ઘણો સમય નીકળી ગયેલ.

● સ્વાધ્યાય

● નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તર આપો.

- (1) નાણાકીય સંચાલન એટલે શું ?
- (2) નાણાબજાર અને ભારતમાં પ્રવર્તમાન સ્થિતિ વિશે લખો
- (3) નાણાકીય સેવાઓના લગતા વર્તમાન મુદ્દાઓ વિશે માહિતી આપો.

- (4) નાણાકીય સેવાઓને લગતા કોઈપણ 4 મુખ્ય મુદ્દાઓ સમજાવો.
- (5) નાણાબજારમાં થતા અપરાધો તથા કોઈ એક કૌભાંડ વિશે સમજાવો.
- (6) '1992 કૌભાંડ' પર વિસ્તારપૂર્વક સમજાવો.
- (7) નાણાકીય બજારની આધુનિક Products વિશે માહિતી આપો.

● નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર આપો.

- (1) નાણાકીય સેવા એટલે ?
- (2) મ્યુચ્યુઅલ ફંડ એટલે ?
- (3) સંપત્તિ સંચાલનનો અર્થ સમજાવો
- (4) નાણાકીય સેવા બજારના કોઈપણ 3 ફાયદા સમજાવો.
- (5) ઓડીટીંગ એટલે શું ?
- (6) નાણા બજારથી ઉદ્યોગીકીકરણ કેવી રીતે થાય છે. ?
- (7) ટ્રેઝરી ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટનો અર્થ સમજાવો.
- (8) 1992 માં કેમ માર્કેટ તૂટી ગયેલ ?
- (9) નાણા બજારમાં પ્રવર્તમાન કોઈપણ બે Products સમજાવો.
- (10) નાણાકીય બજારના સેવાઓની દેશના અર્થતંત્ર પર કેવી રીતે અસર પડે છે.

● બહુવિકલ્પ પ્રશ્નો

- (1) રોકાણ માટે અંતિમ વપરાશકારોને _____ દ્વારા અસરાકારક બચત થાય છે.
  - (a) સારા રોકાણ
  - (b) ઓછા રોકાણ
  - (c) બેકિંગ રોકાણ
  - (d) એકેય નહીં
- (2) નીચેનામાંથી કઈ ભારતીય નાણા વ્યવસ્થામાં નિયમનકારી સંસ્થા નથી ?
  - (a) RBI
  - (b) CIBIL
  - (c) SEBI
  - (d) IRDA
- (3) _____ ને ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થાના મુખ્ય અંકુશકાર તરીકે ગણવામાં આવે છે.
  - (a) SEBI
  - (b) RBI
  - (c) નાણામંત્રાલય
  - (d) BSE
- (4) નેશનલ હાઉસિંગ બેંક એ _____ ની સંપૂર્ણ માલિકીની પેટા કંપની છે.
  - (a) HDFC
  - (b) HSBC
  - (c) RBI
  - (d) HUDCO
- (5) નાણાકીય સંસ્થાઓની _____ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.
  - (a) નાણાકીય મધ્યસ્થી
  - (b) નાણા આપનાર લેનાર સંસ્થા

- (c) RBI (d) બાર્ટર સિસ્ટમ
- (6) _____ એ ભારતની પ્રથમ વિકસિત નાણાકીય સંસ્થા છે.
- (a) IDBI (b) ICICI
(c) IFCI (d) RBI
- (7) IDBIની સ્થાપના _____ માં કરવામાં આવેલી છે.
- (a) 1992 (b) 1965
(c) 1964 (d) 1991
- (8) _____ એ તમામ પ્રવૃત્તિઓના સંકલન, પૂરક અને કો-ઓર્ડીનેશન કરવા માટેની સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે તથા એક અંકુશકારની ભૂમિકા બજાવે છે.
- (a) SEBI (b) IRDA
(c) ECGC (d) ECDC
- (9) નીચેનામાંથી કઈ વાણિજ્ય બેંકો દ્વારા રાખવામાં આવેલી સંપત્તિ નથી ?
- (a) બિલ્સ ઓફ એક્સચેન્જ
(b) ચાલુ ખાતાની થાપણ
(c) ટૂંકી સૂચના પર નાણાં ઉધાર રાખવા
(d) Credit Balance શેરમાર્કેટ
- (10) નીચેનામાંથી કયું સંયોજન સાચું છે ?
- (a) નાબાર્ડ - ઔદ્યોગિક લોન
(b) RBI - લાંબા ગાળાના નાણાં
(c) RRB - કૃષિ ફાઇનાન્સ
(d) IDBI - ટૂંકી વાહનની લોન

● ઉત્તરો

- (1) - a (2) - b (3) - b (4) - c (5) - b
(6) - c (7) - c (8) - a (9) - b (10) - c

લેખન :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ ડૉ. મુકેશ બાવળીયા ડૉ. શૈલેજા પરમાર ડૉ. શ્રીદા શાહ ડૉ. બીના પટેલ	પ્રોફેસર એન્ડ નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાપર, કચ્છ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રીમતી એમ.પી. પટેલ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, કડી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, જી.એલ.એસ. યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, એમ.સી. શાહ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ
પરામર્શક (વિષય) :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ ડૉ. ધર્મેન્દ્ર મિસ્ત્રી ડૉ. દિપક રાસ્તે	પ્રોફેસર એન્ડ નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ પ્રિન્સીપાલ, એમ.સી. શાહ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ એસોસિયેટ પ્રોફેસર, સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ
પરામર્શક (ભાષા) :	શ્રી ઘનશ્યામ ગઢવી ડૉ. એ.એ. શેખ ડૉ. અજય રાવલ	નિવૃત્ત આચાર્ય, સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા. એસોસિયેટ પ્રોફેસર, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, જાદર, ઈડર એસોસિયેટ પ્રોફેસર, ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ
સંપાદન :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર એન્ડ નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
પ્રકાશક :	ડૉ. અજયસિંહ જાડેજા	કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
આવૃત્તિ :	નવી આવૃત્તિ :	2023

ISBN :

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

એમ.કોમ. સેમેસ્ટર-4
નાણાકીય સેવાઓમાં માર્કેટીંગ

બ્લોક-2

એકમ-6	ક્રેડિટ રેટીંગ	96-113
એકમ-7	નાણાકીય ભાડાપટ્ટો	114-129
એકમ-8	ફેક્ટરીંગ અને ફોરફીટીંગ	130-136
એકમ-9	ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ	137-144
એકમ-10	ડિપોઝિટરી	145-160

-: રૂપરેખા :-

- 6.1 પ્રસ્તાવના
  - 6.2 અર્થ અને વ્યાખ્યા
  - 6.3 ઉદ્દેશ
  - 6.4 નિયમનકારી માળખું
  - 6.5 કેડિટ રેટિંગનાં પ્રકારો
  - 6.6 કેડિટ રેટિંગની સફળતા/વિકાસ માટે ભાગ ભજવતાં પરિબળો
  - 6.7 કેડિટ રેટિંગનાં ફાયદાઓ
  - 6.8 કેડિટ રેટિંગનાં પડકારો
  - 6.9 કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ (સંસ્થાઓ)
  - 6.10 રેટિંગની પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિ
  - 6.11 રેટિંગ ગ્રેડ્સ(પ્રતીકો)
  - 6.12 કેડિટ રેટિંગનું ભાવિદશ્ય
- સ્વાધ્યાય

6.1 પ્રસ્તાવના

કેડિટ એટલે શાખ અને રેટિંગ એટલે શાખપાત્રતાનું માપન. કેડિટ રેટિંગ એટલે કેડિટ જોખમ વિશેના મંતવ્યો. કેડિટ રેટિંગ, કેડિટ જોખમનું મૂલ્યાંકન કરવામાં નિષ્ણાત હોય એવી રેટિંગ એજન્સીઓ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવે છે. દરેક એજન્સી કેડિટપાત્રતાને માપવા માટે તેની પોતાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે અને તેના રેટિંગ અભિપ્રાયો પ્રકાશિત કરવા માટે ચોક્કસ રેટિંગ સ્કેલનો ઉપયોગ કરે છે. રેટિંગ કોર્પોરેશન અથવા રાજ્ય સરકાર, અથવા કંપનીની નાણાકીય જવાબદારીઓને સંપૂર્ણ અને સમયસર પૂરી કરવાની ક્ષમતા વિશે એજન્સી પોતાનો અભિપ્રાય રજૂ કરે છે. વિવિધ એજન્સીઓ દ્વારા કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ માપવા પણ કેડિટ રેટિંગ તૈયાર કરવામાં આવે છે. અહીં, આ પ્રકરણમાં કેડિટ રેટિંગનાં ઉદ્દેશો, નિયમનકારી માળખું, એજન્સીઓ, પ્રકાર—પ્રક્રિયા અને પડકારોથી લઈ ભાવિ કેડિટ રેટિંગ દશ્ય સહિતનાં મુદ્દાઓને આવરી લેવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે.

6.2 અર્થ અને વ્યાખ્યા

અર્થ : કેડિટ રેટિંગ એ નાણાકીય સાધન અથવા નાણાકીય સંસ્થા/કંપનીની સાથે સંકળાયેલા ધિરાણ અંગેનાં જોખમો સાથે સંલગ્ન છે. ભૂતકાળમાં કરવામાં આવેલાં ધિરાણનાં સંદર્ભમાં ઓળખપત્રો અને કંપનીનાં નાણાકીય નિવેદનો યોગ્ય છે કે કેમ તેના આધારે તે ચોક્કસ કંપનીને આપવામાં આવેલું પ્રતિકાત્મક ચિન્હ ગ્રેડ છે.”

કેડિટ રેટિંગ એ સામાન્ય રીતે ચોક્કસ દેવું કે નાણાકીય જવાબદારીના સંદર્ભમાં દેવાદારની કેડિટપાત્રતાનું પ્રમાણિત મૂલ્યાંકન છે. કેડિટ રેટિંગ એ નાણાં ઉછીના લેવા માંગતી કોઈપણ વ્યક્તિ, કોર્પોરેશન, રાજ્ય અથવા પ્રાંતીય સત્તા અથવા સાર્વભૌમ સરકાર

એવી કોઈપણ સંસ્થા સોંપી શકે છે. ફેર આઈઝેક કોર્પોરેશન (FICO)નાં કેડિટ સ્કોરિંગનાં સ્વરૂપનો ઉપયોગ કરીને 3 અંકના આંકડાકીય સ્કેલ પર એક્સપિરિયન્સ અને ટ્રાન્સયુનિયન જેવા કેડિટ બ્યુરો દ્વારા વ્યક્તિગત કેડિટ મેળવવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા : સેબી (કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ) રેગ્યુલેશન્સ, 1999ની કલમ 2 (1) (એચ) અનુસાર, કેડિટ રેટિંગ એજન્સીનો અર્થ એવી સંસ્થા છે કે જે સિક્યોરિટીઝના રેટિંગના વ્યવસાયમાં રોકાયેલ છે. આ વ્યાખ્યા મુજબ રેટિંગ એજન્સીનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ/કાર્ય એ કંપનીઓ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી અથવા સામાન્ય જનતાને ઓફર કરાયેલી સિક્યોરિટીઝનું રેટિંગ છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય અને ભારતીય રેટિંગ એજન્સીઓ દ્વારા આપવામાં આવેલી કેટલીક વ્યાખ્યાઓ કેડિટ રેટિંગનો ખ્યાલ વધુ સ્પષ્ટ કરે છે.

મુડીઝ ઈન્વેસ્ટર સર્વિસિસ અનુસાર “રેટિંગ એ ચોક્કસ નિશ્ચિત આવક સુરક્ષા પર મુદ્દલ અને વ્યાજની સમયસર ચૂકવણી કરવા માટે સંસ્થાની ભાવિ ક્ષમતા અને કાનૂની જવાબદારી અંગેનો અભિપ્રાય છે.”

ICRA એ કેડિટ રેટિંગને ઈશ્યૂઅરની શરતો અનુસાર દેવું ચૂકવવાની ઈશ્યૂઅરની ક્ષમતાના સંદર્ભમાં ઈશ્યૂઅરના કેડિટ કાર્યક્રમ સાથે સંકળાયેલા જોખમનાં વિશે કેડિટ રેટિંગ એજન્સીના અભિપ્રાયને પ્રતિકાત્મક સૂચક તરીકે જુએ છે.

CARE મુજબ કેડિટ રેટિંગ એ, દેવાના સાધનો ઈશ્યુ કરનારની દેવાની સેવાઓની જવાબદારીઓને પૂર્ણ કરવા માટેની સાપેક્ષ ક્ષમતા પર રેટિંગ એજન્સીનો અભિપ્રાય છે.

સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પુઅર્સ મુજબ, કોર્પોરેટ અથવા મ્યુનિસિપલ દેવા રેટિંગ એ ચોક્કસ જવાબદારીનાં સંદર્ભમાં કેડિટ યોગ્યતાનું વર્તમાન મૂલ્યાંકન છે.

ઓસ્ટ્રેલિયન રેટિંગ્સના મતે, કોર્પોરેટ કેડિટ રેટિંગ ધિરાણકર્તાઓને ગ્રેડેશનની એક સરળ પદ્ધતિ પ્રદાન કરે છે જેના દ્વારા ચોક્કસ પ્રકારના દેવા પર વ્યાજ અને મુદ્દલની સમયસર ચૂકવણી કરવાની કંપનીઓની સંબંધિત ક્ષમતા નોંધી શકાય છે.

CRISIL કેડિટ રેટિંગને જામીનગીરી બહાર પાડનારની નાણાકીય જવાબદારીઓને પરિપૂર્ણ કરવાની ક્ષમતાનાં નિષ્પક્ષ, સહેતુક, અને સ્વતંત્ર અભિપ્રાય તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ, મંતવ્યો, અભિપ્રાય વગેરેનાં પૃથ્થકરણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કેડિટ રેટિંગ એ સંસ્થાની કેડિટ ગુણવત્તા પર નિષ્ણાતોનો અભિપ્રાય છે. અત્રે નોંધનીય છે કે અભિપ્રાયની નિરપેક્ષતા પર રેટિંગની યથાર્થતા આધાર રાખે છે.

6.3 કેડિટ રેટિંગનાં ઉદ્દેશો

કેડિટ રેટિંગનાં ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

- રોકાણનાં નિર્ણયોમાં સરળતા રહે છે.
- કોઈ વ્યક્તિ, કોર્પોરેશન અથવા દેશની કેડિટ યોગ્યતાનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે.
- રોકાણકારોનો વિશ્વાસ વધારી શકાય છે.
- સ્વસ્થ નાણાકીય શિસ્ત જાળવી શકાય છે.

- મૂડીની કાર્યક્ષમતાનું આગણન થઈ શકે છે.
- તે ધિરાણકર્તા અથવા રોકાણકારને કંપની વ્યાજ અને મુદ્દલની ચૂકવણીની આવશ્યકતાઓને પૂર્ણ કરવામાં સક્ષમ હોવાની સંભાવના જણાવે છે.
- ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી નાણાકીય માહિતી પર કંપનીની નાણાકીય શક્તિનું મૂલ્યાંકન કરે છે.
- પ્રતીકોમાં રજૂઆત કરવામાં આવે છે, દા.ત. રેટિંગ્સ પ્રતીકોમાં દર્શાવવામાં આવે છે. જેમ કે AAA, BBB જેથી સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે.
- ક્રેડિટ રેટિંગ પ્રતિષ્ઠિત, માન્યતા પ્રાપ્ત સંસ્થાઓના નિષ્ણાત દ્વારા કરવામાં આવે છે.
- ક્રેડિટ રેટિંગ એ રોકાણકારો માટે માત્ર માર્ગદર્શનરૂપ છે એ કોઈ ચોક્કસ સાધનમાં/કંપનીમાં રોકાણ કરવાની ભલામણ નથી.

6.4 નિયમનકારી માળખું

સેબી અધિનિયમ 1992(15) ની કલમ 11 અંતર્ગત સેબી દ્વારા 7 જુલાઈ 1999નાં રોજ “ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ (રેગ્યુલેશન્સ)” બહાર પાડવામાં આવેલ હતો. જે અંતર્ગત ભારતમાં ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ (CRAનું નિયમન સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એકેસચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ) રેગ્યુલેશન્સ, 1999 દ્વારા સંચાલિત થાય છે. નિયમનમાં બે મહત્વપૂર્ણ પાસાઓ આવરી લેવામાં આવ્યા છે. તે છે (1) નોંધણી અને (2) પાત્રતા માપદંડ,

રોકાણકારોના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે, સેબીએ આદેશ આપ્યો છે કે દરેક ક્રેડિટ એજન્સીએ સિક્યોરિટીઝના રેટિંગ પર સતત દેખરેખ રાખવી જોઈએ. રેટિંગ એજન્સી દ્વારા કરવામાં આવેલ આકારણીમાં સેબી કોઈ ભૂમિકા ભજવતું નથી.

સેબી દ્વારા નીચેના નિયમો નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે : (ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ) રેગ્યુલેશન્સ, 1999માં જુદા જુદા પ્રકરણો આપવામાં આવેલ છે. પ્રકરણ-1માં ટૂંકું શીર્ષક અને ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓને લગતી વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવેલ છે. પ્રકરણ-2માં નીચે મુજબ ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓની સ્થાપનાને લગતી શરતો આપવામાં આવેલ છે.

❖ ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી સ્થાપવા માટેની શરતો :

(1) નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર મેળવવાની પ્રક્રિયા :

પ્રકરણ 2 કલમ 3 (1) મુજબ ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી તરીકે કોઈપણ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માટે કોઈપણ વ્યક્તિએ નિયત ફોર્મટ (નિયમનની પ્રથમ સૂચિમાં આપેલ ફોર્મ A)માં સેબી બોર્ડને અરજી કરવી પડશે. અરજીની સાથે રૂ 50,000 ની નોન રિફંડપાત્ર અરજી ફી (સેબી ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ) (સુધારા) રેગ્યુલેશન્સ, 2006 મુજબ) હોવી જોઈએ.

(2) ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓનાં પ્રમોટર :

જો અરજદાર (સૂચિત રેટિંગ એજન્સી) ને નિયમન 4 મુજબ નીચેની કોઈપણ કેટેગરીના પક્ષ દ્વારા પ્રમોટ કરવામાં આવે તો બોર્ડ પ્રમાણપત્ર આપવા માટેની અરજી પર વિચાર કરશે.

i કંપની કાયદા 2013 મુજબની જાહેર નાણાકીય સંસ્થા

ii રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા કાયદા, 1934ની બીજી અનુસૂચિમાં, તે સમય માટે

અનુસૂચિત

- iii વાણિજ્ય બેંક.
- iv RBIની મંજૂરીથી ભારતમાં કાર્યરત વિદેશી બેંક.
- v રેટિંગ જમીનગીરીમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષનો અનુભવ ધરાવતી વિદેશી કેડિટ
- vi રેટિંગ એજન્સી તેના સંસ્થાપનનાં દેશમાં હાલના સમયનાં કોઈપણ કાયદા હેઠળ માન્ય હોય.
- viii કોઈપણ કંપની અથવા બોડી કોર્પોરેટ આ વિનિમયો હેઠળ પ્રમાણપત્રની અનુદાન માટે બોર્ડમાં અરજી દાખલ કરતા પહેલા તેના ઓડિટેડ વાર્ષિક હિસાબો મુજબ લઘુત્તમ Rs.100 કરોડની સતત નેટવર્થ ધરાવતી હોય.

(3) પાત્રતાનાં માપદંડ :

- પાત્રતાનાં માપદંડ મુજબ નિયમ 5 ની નીચેની શરતો સંતોષે તે જરૂરી છે.
- અરજદાર કંપની કાયદા, 2013 હેઠળ કંપની તરીકે નોંધણી થયેલ છે.
  - અરજદારે, તેના મેમોરેન્ડમ ઓફ એસોસિએશન (MoA) માં, તેના મુખ્ય ઉદ્દેશોમાંના એક તરીકે રેટિંગ પ્રવૃત્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.
  - અરજદારની લઘુત્તમ નેટવર્થ રૂ. 5 કરોડ છે,
  - અરજદાર પાસે પર્યાપ્ત માળખું છે જે તેને કાયદા અને નિયમનની જોગવાઈઓ અનુસાર રેટિંગ સેવાઓ પ્રદાન કરવા સક્ષમ બનાવે છે.
  - અરજદાર અને પ્રમોટર્સ પાસે વ્યવસાયિક યોગ્યતા, નાણાકીય સુદૃઢતા અને બોર્ડનાં સંતોષ માટે વ્યાપારી વ્યવહારોમાં નિષ્પક્ષતા અને અખંડિતતાની સામાન્ય પ્રતિષ્ઠા છે.
  - અરજદાર કે તેના પ્રમોટર કે અરજદારના કોઈ ડિરેક્ટર કે તેના પ્રમોટર જામીનગરી બજાર સાથે જોડાયેલી કોઈપણ કાનૂની કાર્યવાહીમાં સામેલ નથી જે રોકાણકારોના હિત પર પ્રતિકૂળ અસર કરી શકે.
  - અરજદાર તેના પ્રમોટર્સ, તેના ડિરેક્ટર્સ અથવા તેના પ્રમોટર્સના ડિરેક્ટર, ભૂતકાળમાં કોઈપણ સમયે દોષિત ઠર્યા ન હોવા જોઈએ.
  - અરજદાર પાસે તેના કર્મચારીઓમાં, બોર્ડના સંતોષ માટે પર્યાપ્ત વ્યાવસાયિક અને અન્ય સંબંધિત અનુભવ ધરાવતી વ્યક્તિઓ છે.
  - અરજદાર કે અરજદાર સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે જોડાયેલ કોઈપણ વ્યક્તિએ, ભૂતકાળમાં, બોર્ડ દ્વારા નિયમન હેઠળ પ્રમાણપત્ર આપવાનો ઈનકાર કરવામાં આવ્યો નથી અથવા અધિનિયમ અથવા નિયમોના ઉલ્લંઘન માટે કોઈપણ કાર્યવાહી હેઠળ નથી.
  - અરજદાર તમામ બાબતોમાં પ્રમાણપત્ર આપવા માટે યોગ્ય વ્યક્તિ છે.
  - અરજદારને પ્રમાણપત્ર આપવું એ રોકાણકારો અને જામીનગીરી બજારના હિતમાં છે. કેડિટ રેટિંગ એજન્સી પ્રમોટરનું લઘુત્તમ શેરહોલ્ડિંગ 26% હોવું જોઈએ.

બોર્ડ અરજદારની યોગ્યતા પર સંતુષ્ટ થવા પર, નિયમન 8 મુજબ ફોર્મ Bમાં નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર આપે છે. નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર બીજા અનુસૂચિમાં ઉલ્લેખિત નોંધણી પ્રમાણપત્ર મેળવવાની ફી સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (ચોક્કસ મધ્યસ્થીઓની નોંધણીની શરતોમાં ફેરફાર) (સુધારા) નિયમન, 08-12-2016 થી નિયમન 8 ના પેટા નિયમન (3) હેઠળ ઉલ્લેખિત કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ માટે બેલેન્સ ફી રૂ.6,66,700 તથા SEBI (ફીની ચૂકવણી) (સુધારા) નિયમન, 23.05.2014, દ્વારા '10,00,000'ની નોંધણી ફીની ચૂકવણી પર આપવામાં આવે છે. નિયમ મુજબ નોંધણીના પ્રમાણપત્રની માન્યતાનો સમયગાળો ત્રણ વર્ષનો છે. જો કેડિટ રેટિંગ એજન્સી પ્રમાણપત્રનું નવીનીકરણ ઇચ્છે છે, તો તેણે બોર્ડને ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ સાથે અરજી કરવી પડશે.

નિયમોની બીજી અનુસૂચિમાં નિર્ધારિત કર્યા મુજબ એકવાર નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર મંજૂર થઈ જાય પછી, કેડિટ રેટિંગ એજન્સી બોર્ડ દ્વારા સમયાંતરે રજૂ કરાયેલા નિયમો અને નિર્દેશોનું પાલન કરવા માટે બંધાયેલી છે.

- ❖ સેબી તરફ કેડિટ રેટિંગ એજન્સીની જવાબદારીઓ : પ્રકરણ-3 માં કલમ-13 થી કલમ-24 સુધીની વિગતવાર અનુસૂચિ આપવામાં આવી છે. અનુસૂચિ (1) કલમ-13 આચારસંહિતા, કલમ-14 અરજદાર સાથે કરાર અંગેની જવાબદારી (2) કલમ-15 રેટિંગનું નિરીક્ષણ (3) કલમ-16 રેટિંગ સમીક્ષાની પ્રક્રિયા (4) કલમ-17 આંતરપ્રક્રિયાઓ ઘડવી (5) કલમ-18 રેટિંગ અંગેની વ્યાખ્યાઓ સમજૂતીની જાહેરાત (6) કલમ-19 બોર્ડને સામાન્ય જનતા માટે માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવવી. (7) કલમ-20 બોર્ડ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલ પરિપત્રોનું પાલન (8) કલમ-20 (A) અનુપાલન અધિકારીની નિમણૂક (9) કલમ-21 હિસાબી રેકોર્ડની ચોપડીઓની જાળવણી વગેરે. (10) કલમ-22 ઓડિટરના અહેવાલ પર પગલાં (11) કલમ-23 ગોપનીયતા (12) કલમ-24 રેટિંગ પ્રક્રિયા (13) કલમ-24 (A) કેડિટ રેટિંગ એજન્સીમાં શેરહોલ્ડિંગ.
- ❖ રેટિંગ પર પ્રતિબંધો : પ્રકરણ4 માં (1) અનુસૂચિ—પાંચ કલમ-25થી કલમ-28 નો સમાવેશ થાય છે. વ્યાખ્યા, પ્રમોટર દ્વારા જારી કરાયેલી જામીનગીરી, ચોક્કસ એકમ દ્વારા જારી કરાયેલી. જામીનગીરી, જે પ્રમોટર અથવા રેટિંગ એજન્સી સાથે જોડાયેલી છે તેનાં પર પ્રતિબંધોને લગતી કલમનો સમાવેશ થાય છે.
- ❖ સેબી દ્વારા નિરીક્ષણ અને તપાસ : પ્રકરણ-5 માં તપાસ અને નિરીક્ષકને લગતી કલમ-29થી કલમ-33નો સમાવેશ થાય છે.
- ❖ ડિફોલ્ટના કિસ્સામાં જવાબદારી : પ્રકરણ-6 માં કલમ-34થી 42માં ડિફોલ્ટનાં કિસ્સામાં જવાબદારનો સમાવેશ થાય છે.
- ❖ કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓનું આંતરિક ઓડિટ : પ્રકરણ-7 માં નિયમોના કડક અમલને હળવા કરવાની સત્તા કલમ-43 મુજબ આપવામાં આવેલ છે.

6.5 કેડિટ રેટિંગનાં પ્રકારો

કેડિટ રેટિંગનાં પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

1. બોન્ડ્સ અને ડિબેન્યર્સનું રેટિંગ : બોન્ડ્સ અને ડિબેન્યર્સ માટે અમુક કિસ્સાઓમાં રેટિંગ લોકપ્રિય છે. વ્યવહારિક રીતે, બધી કેડિટ રેટિંગ

એજન્સીઓ રિબેન્ચર અને બોન્ડ માટે રેટિંગ કરી રહી છે.

2. ઇકિવટી શેરનું રેટિંગ : ભારતમાં ઇકિવટી શેરનું રેટિંગ ફરજિયાત નથી પરંતુ કેડિટ રેટિંગ એજન્સી ICRA એ ઇકિવટી રેટિંગ માટે એક પદ્ધતિ તૈયાર કરી છે.
3. પસંદગીના શેરનું રેટિંગ : ભારતમાં પ્રેફરન્સ શેરને રેટિંગ આપવામાં આવતું નથી, જો કે મૂડીઝ રોકાણકાર સેવાઓ 1973 થી પ્રેફરન્સ શેરને રેટિંગ આપી રહી છે અને ICRA એ તેની જોગવાઈ કરી છે.
4. મધ્યમ ગાળાની લોનનું રેટિંગ (જાહેર થાપણો, સીડી વગેરે) : કંપનીઓ દ્વારા લેવામાં આવતી બાંધી મુદતની થાપણને ભારતમાં નિયમિત ધોરણે રેટ કરવામાં આવે છે.
5. ટૂંકા ગાળાના સાધનોનું રેટિંગ (કોમર્શિયલ પેપર્સ (CPs)) : કોમર્શિયલ પેપર્સ જેવા ટૂંકા ગાળાના સાધનોનું કેડિટ રેટિંગ 1990 થી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. CPs માટે કેડિટ રેટિંગ ફરજિયાત છે. જે CRISIL, ICRA અને CARE દ્વારા કરવામાં આવે છે.
6. દેવાદારોનું રેટિંગ : દેવાદારોનું રેટિંગ વ્યક્તિગત હોઈ શકે છે અથવા કંપનીને દેવાદારોના રેટિંગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
7. રિયલ એસ્ટેટ બિલ્ડર્સ અને વિકાસકર્તાઓનું રેટિંગ : મોટા શહેરોમાં ઘણા ખાનગી વસાહતીઓ અને ફ્લેટ બિલ્ડર્સ કાર્યરત છે. તેમના વિશે રેટિંગ એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે કરવામાં આવે છે કે તેઓ યોગ્ય રીતે વસાહત વિકસાવશે અથવા ફ્લેટ બનાવશે. CRISIL એ બિલ્ડર્સ અને ડેવલપર્સની રેટિંગ શરૂ કરી છે.
8. ચિટ ફંડનું રેટિંગ : ચિટ ફંડ બચતકર્તાઓ પાસેથી માસિક યોગદાન એકત્રિત કરે છે અને તે સહભાગીઓને લોન આપે છે જેઓ સૌથી વધુ વ્યાજ ઓફર કરે છે. સબ્સ્ક્રાઈબર્સને ઈનામની રકમની સમયસર ચૂકવણી કરવાની તેમની ક્ષમતાના આધારે ચિટ ફંડને રેટ કરવામાં આવે છે. CRISIL ચિટ ફંડનું કેડિટ રેટિંગ કરે છે.
9. વીમા કંપનીઓના રેટિંગ : ખાનગી ક્ષેત્રની વીમા કંપનીઓના પ્રવેશ સાથે, વીમા કંપનીઓના કેડિટ રેટિંગમાં પણ વધારો થઈ રહ્યો છે. વીમા કંપનીઓને તેમની દાવાની ચૂકવણી કરવાની ક્ષમતા (પછી ભલે તે ઊંચી, પર્યાપ્ત, મધ્યમ અથવા નબળી દાવા-ચૂકવણી ક્ષમતા હોય)ના આધારે રેટ કરવામાં આવે છે. ICRA વીમા કંપનીઓને રેટિંગ આપવાનું કામ કરે છે.
10. સામૂહિક રોકાણ યોજનાઓનું રેટિંગ : જ્યારે મોટી સંખ્યામાં રોકાણકારોના ભંડોળનું સામૂહિક રીતે યોજનાઓમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને સામૂહિક રોકાણ યોજનાઓ કહેવામાં આવે છે. તેમના વિશે કેડિટ રેટિંગ એટલે એ મૂલ્યાંકન કરવું કે શું યોજના સફળ થશે કે નહીં. ICRA આવી યોજનાઓનું કેડિટ રેટિંગ કરે છે.
11. બેંકોનું રેટિંગ : ભારતમાં ખાનગી અને સહકારી બેંકો નિયમિતપણે નિષ્ફળ રહી છે. લોકો એવી બેંકોમાં પૈસા જમા કરાવવાનું પસંદ કરે છે જે આર્થિક રીતે મજબૂત હોય અને થાપણો પરત ચૂકવવામાં સક્ષમ હોય. CRISIL અને ICRA હવે બેંકોનું રેટિંગ કરી રહી છે.

12. **રાજ્યોનું રેટિંગ :** ભારતમાં હવે રાજ્યોને પણ રેટ કરવામાં આવી રહ્યા છે કે તેઓ રોકાણ માટે યોગ્ય છે કે નહીં. સારા કેડિટ રેટિંગવાળા રાજ્યો દેશમાંથી અને વિદેશમાંથી રોકાણકારોને આકર્ષવામાં સક્ષમ છે.
13. **દેશોનું રેટિંગ :** વિદેશી રોકાણકારો અને ધિરાણકર્તાઓને તેની ચૂકવણી કરવાની ક્ષમતા અને તેના દ્વારા લેવામાં આવેલી લોન ચૂકવવાની દેશની ઈચ્છા જાણવામાં રસ હોય છે. તેઓ ખાતરી કરવા માંગે છે કે તે દેશમાં રોકાણ નફાકારક છે કે નહીં. દેશનું રેટિંગ કરતી વખતે તેના ઔદ્યોગિક અને કૃષિ ઉત્પાદન, કુલ ઘરેલું ઉત્પાદન, સરકારી નીતિઓ, હુગાવાનો દર, ખાધ ધિરાણની માત્રા વગેરે પરિબલો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

6.6 કેડિટ રેટિંગના સફળતા/વિકાસ માટે ભાગ ભજવતા પરિબલો

(1) **નિષ્પક્ષતા :** તે રોકાણકારોને નિષ્પક્ષ અભિપ્રાય આપે છે. સારી કેડિટ રેટિંગ એજન્સીનો અભિપ્રાય નિષ્પક્ષ છે કારણ કે રેટેડ કંપનીમાં તેનું કોઈ નિહિત હિત નથી.

(2) **ગુણવત્તાયુક્ત માહિતી :** ગુણવત્તાયુક્ત અને ભરોસાપાત્ર માહિતી પ્રદાન કરે છે. કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ જોખમોનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ઉચ્ચ લાયકાત ધરાવતા, પ્રશિક્ષિત અને અનુભવી સ્ટાફની નિમણૂક કરે છે અને તેમની પાસે મહત્વપૂર્ણ માહિતી હોય છે અને તેથી તેઓ ઉધાર લેનાર કંપનીની કેડિટપાત્રતા વિશે ચોક્કસ માહિતી આપી શકે છે.

(3) **સંક્ષિપ્ત અને સ્પષ્ટ તારણ :** કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ માહિતી ભેગી કરે છે, તેનું વિશ્લેષણ કરે છે, તેનું અર્થઘટન કરે છે. તેમના તારણો તકનીકી ભાષામાં અથવા લાંબા અહેવાલોના સ્વરૂપમાં નહીં પરંતુ AAA BB, C જેવા સમજવામાં સરળ પ્રતીકોમાં રજૂ કરે છે.

(4) **નજીવી ફી પર માહિતીની ઉપલબ્ધતા :** વિના મૂલ્યે અથવા નજીવી કિંમતે માહિતી મળે છે. સાધનોના કેડિટ રેટિંગ નાણાકીય અખબારો અને રેટેડ કંપનીઓની જાહેરાતોમાં પ્રકાશિત થાય છે. જનતાએ તેમના માટે ચૂકવણી કરવી પડતી નથી. કોઈ પણ તેને નજીવી ફીની ચૂકવણી પર કેડિટ રેટિંગ એજન્સી પાસેથી મેળવી શકે છે. પોતાનાં ખર્ચે આવી માહિતી એકઠી કરવાનું કાર્ય વ્યક્તિગત રોકાણકારોની ક્ષમતા બહાર છે.

(5) **રોકાણ અંગેના નિર્ણયોમાં ઉપયોગિતા :** રોકાણકારોને રોકાણના નિર્ણયો લેવામાં મદદ કરે છે. કેડિટ રેટિંગ રોકાણકારોને જોખમોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં અને રોકાણના નિર્ણય લેવામાં મદદ કરે છે.

(6) **કોર્પોરેટ ગવર્નન્સની પ્રોત્સાહકતા :** કેડિટ રેટિંગ થકી કોર્પોરેટ ગવર્નન્સને પ્રોત્સાહન મળે છે. જ્યારે ઉધાર લેનાર કંપનીને ઉચ્ચ કેડિટ રેટિંગ મળે છે, ત્યારે તે તેની સદ્વરતામાં વધારો કરે છે અને અન્ય કંપનીઓ પણ રેટિંગમાં પાછળ રહેવા માંગતી નથી અને તેમના કાર્યમાં નાણાકીય શિસ્ત કેળવવા અને સારા રેટિંગ માટે પાત્ર બનવા માટે નૈતિકતાનું પાલન કરે છે, આ વલણ કંપનીઓમાં તંદુરસ્ત ગવર્નન્સને પ્રોત્સાહન આપે છે.

(7) **રોકાણ પર જાહેર નીતિની રચના :** જ્યારે કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ દ્વારા દેવાના સાધનોને રેટ કરવામાં આવ્યા હોય, ત્યારે જામીનગીરીની પાત્રતા વિશે નિયમનકારી સત્તાવાળાઓ (સેબી, આરબીઆઈ) દ્વારા નીતિઓ ઘડી શકાય છે જેમાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ,

પ્રોવિડન્ટ ફંડ ટ્રસ્ટ વગેરે જેવી વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા ભંડોળનું રોકાણ કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, તે નક્કી કરી શકાય છે કે મ્યુચ્યુઅલ ફંડ કંપનીના ડિબેન્યરમાં રોકાણ કરી શકે નહીં સિવાય કે તેને AAAનું રેટિંગ મળ્યું હોય.

(8) યોગ્ય જોખમ વિશ્લેષણ માટેનો આધાર : કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ ચોક્કસ પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને યોગ્ય રીતે જોખમ વિશ્લેષણ કરે છે.

(9) નાણાકીય અને અન્ય રજૂઆતો માટે વધુ વિશ્વસનીયતા : કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓનાં રેટિંગ નાણાકીય અને અન્ય રજૂઆતો માટે વધુ વિશ્વસનીય બની રહે છે.

(10) રોકાણકાર સુરક્ષા : કેડિટ રેટિંગ રોકાણકારોને રોકાણ અંગેની સુરક્ષાની ખાતરી કરાવે છે.

6.7 કેડિટ રેટિંગના ફાયદા

કેડિટ રેટિંગ કંપનીને નીચે મુજબનાં ફાયદાઓ પ્રદાન કરે છે, જેને નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરી શકાય છે :

- A. રોકાણકારોને લાભ
- B. રેટેડ કંપનીને લાભ
- C. મધ્યસ્થીઓને લાભ
- D. વેપાર જગત માટે લાભ

A. રોકાણકારોને લાભ.

1. જોખમનું મૂલ્યાંકન : કેડિટ રેટિંગ દ્વારા રોકાણકાર રોકાણમાં સામેલ જોખમનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. નાના વ્યક્તિગત રોકાણકાર પાસે વિગતવાર જોખમ મૂલ્યાંકન જાતે કરવા માટે કુશળતા, સમય અને સંસાધનો નથી. કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ કે જેમની પાસે આ બાબતોનો અભ્યાસ કરવા માટે નિષ્ણાત જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને માનવબળ છે તે તેના માટે આ કામ કરી શકે છે. તદ્દુપરાંત, AAA, BB વગેરે જેવા પ્રતીકોમાં દર્શાવવામાં આવેલા રેટિંગને રોકાણકારો સરળતાથી સમજી શકે છે.

2. ઓછી કિંમતે માહિતી : કેડિટ રેટિંગ નાણાકીય અખબારોમાં પ્રકાશિત થાય છે અને રેટિંગ એજન્સીઓ પાસેથી નજીવી ફી પર ઉપલબ્ધ છે. આ રીતે રોકાણકારોને કોઈ કે ઓછા ખર્ચે ઋણ લેનારાઓ વિશે કેડિટ માહિતી મળે છે.

3. સતત દેખરેખનો ફાયદો : કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ સામાન્ય રીતે માત્ર એક જ વાર સિક્યોરિટીઝનું રેટિંગ કરતી નથી. તેઓ સતત તેમની દેખરેખ રાખે છે અને બદલાયેલા સંજોગોના આધારે રેટિંગ્સ અપગ્રેડ અને ડાઉનગ્રેડ કરે છે.

4. રોકાણકારોને રોકાણની પસંદગી : કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ રોકાણકારોને રોકાણની પસંદગી પૂરી પાડે છે. કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ રોકાણકારોને વિવિધ કંપનીઓની ધિરાણપાત્રતા વિશે માહિતી એકત્રિત કરવામાં મદદ કરે છે. તેથી, રોકાણકારો પાસે એક અથવા બીજી કંપનીમાં રોકાણ કરવાનો વિકલ્પ હોય છે.

5. નિષ્પક્ષ અને વિશ્વસનીય કેડિટ રેટિંગ : એજન્સીઓ દ્વારા રેટિંગ્સ ભરોસાપાત્ર છે. રેટિંગ એજન્સીને રેટ કરવા માટેની જામીનગીરીમાં કોઈ નિહિત હિત હોતું નથી અને ઈશ્યુઅર કંપનીના સંચાલન સાથે તેની કોઈ ધંધાની લિંક નથી. તેથી તેમના દ્વારા રેટિંગ્સ નિષ્પક્ષ અને વિશ્વસનીય છે.

B. રેટેડ કંપનીને લાભો :

1. કેડિટમાં સરળતા : જો કોઈ કંપની તેની જામીનગીરી માટે ઉચ્ચ કેડિટ રેટિંગ મેળવે છે, તો તે મૂડી બજારમાં વધુ સરળતા સાથે ભંડોળ એકત્ર કરી શકે છે.

2. સસ્તા દરે ઉધાર લેવું : અનુકૂળ રેટિંગ ધરાવતી કંપની રોકાણકારોનો વિશ્વાસ મેળવે છે અને તેથી, વ્યાજના નીચા દરે ઉધાર લઈ શકે છે.

3. વિકાસની સુવિધા : વિકાસની સુવિધા આપે છે. સાનુકૂળ રેટિંગ દ્વારા પ્રોત્સાહિત, પ્રમોટર્સ, વિસ્તરણ, વૈવિધ્યકરણ અને વિકાસની યોજનાઓ માટે પ્રેરિત થાય છે. વધુમાં, ઉચ્ચ રેટિંગ ધરાવતી કંપનીઓને ભવિષ્યમાં માલિકી અથવા કેડિટ જામીનગીરીના ઈશ્યુ દ્વારા લોકો પાસેથી ભંડોળ ઊભું કરવાનું સરળ લાગે છે. તેમને બેંકોમાંથી ઉધાર લેવું સરળ લાગે છે.

4. ઓછી જાણીતી કંપનીઓને માન્યતા : ઓછી જાણીતી અથવા અજાણી કંપનીઓના સાધનોનું અનુકૂળ કેડિટ રેટિંગ તેમને રોકાણ કરનારા લોકોની નજરમાં વિશ્વસનીયતા અને માન્યતા પ્રદાન કરે છે.

5. સદ્વરતામાં વધારો : રેટેડ કંપનીની સદ્વરતામાં ઉમેરો કરે છે. જો કોઈ કંપનીને રેટિંગ એજન્સીઓ દ્વારા ઊંચું રેટ કરવામાં આવે તો તે બજારમાં તેની સદ્વરતા આપોઆપ વધારશે.

6. નાણાકીય શિસ્ત : નાણાકીય શિસ્તની સ્થિતિ ઊભી થાય છે. ઋણ લેતી કંપનીઓ જાણે છે કે જ્યારે તેઓ તેમના નાણાંનું શિસ્તબદ્ધ રીતે સંચાલન કરશે ત્યારે જ તેઓ ઉચ્ચ કેડિટ રેટિંગ મેળવશે, એટલે કે, તેઓ સારી કાર્યક્ષમતા, યોગ્ય પ્રવાહિતા, સારી ગુણવત્તાની અસ્ક્યામતો વગેરે જાળવી રાખે છે. આ ઉધાર લેવા માંગતી કંપનીઓમાં નાણાકીય શિસ્તની ભાવના વિકસાવે છે.

7. વધુ માહિતીની જાહેરાત : માન્યતા પ્રાપ્ત એજન્સી પાસેથી કેડિટ રેટિંગ મેળવવા માટે, કંપનીઓએ તેમની કામગીરી વિશે ઘણી બધી માહિતી તેમને જાહેર કરવી પડશે. તે વધુ માહિતીની જાહેરાતો, વધુ સારા એકાઉન્ટિંગ ધોરણો અને સુધારેલી નાણાકીય માહિતીને પ્રોત્સાહિત કરે છે. જેના બદલામાં રોકાણકારોના રક્ષણમાં મદદ કરે છે.

C. મધ્યસ્થીઓને લાભ :

1. મર્યન્ટ બેન્કર્સ અને બ્રોકરોનું કામ સરળ : કેડિટ રેટિંગની ગેરહાજરીમાં, મર્યન્ટ બેન્કર્સ અથવા બ્રોકરોએ ઉધાર લેતી કંપનીની નાણાકીય સ્થિતિ વિશે રોકાણકારોને સમજાવવા પડે છે. જો ઉધાર લેતી કંપનીનું કેડિટ રેટિંગ પ્રતિષ્ઠિત કેડિટ એજન્સી દ્વારા કરવામાં આવે તો મર્યન્ટ બેન્કર્સ અને દલાલોનું કામ ઘણું સરળ બની જાય છે.

D. વ્યાપાર જગત માટે લાભો :

1. રોકાણકારોની વસ્તીમાં વધારો : જો રોકાણકારોને કેડિટ રેટિંગ દ્વારા દેવાનાં સાધનોમાંમાં નાણાંનું રોકાણ કરવા વિશે સારું માર્ગદર્શન મળે, તો વધુ ને વધુ લોકો કોર્પોરેટ દેવામાં તેમની બચતનું રોકાણ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત થાય છે.

2. વિદેશી રોકાણકારોને માર્ગદર્શન : વિદેશી સહયોગીઓ અથવા વિદેશી નાણાકીય સંસ્થાઓ તે કંપનીઓમાં જ રોકાણ કરશે જેમનું કેડિટ રેટિંગ ઊંચું છે. કેડિટ રેટિંગ તેમને તરત જ કંપનીની સ્થિતિ ઓળખવામાં સક્ષમ બનાવશે.

6.8 કેડિટ રેટિંગનાં પડકારો

સાર્વભૌમ ઋણધારકોની માહિતી પૂરી પાડવા માટે કેડિટ રેટિંગ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ કેડિટ રેટિંગ સહિત નાણાકીય બજારો ઘણીવાર ટૂંકા ગાળાની આર્થિક ચિંતાઓ અને ઓછા વજનના લાંબા ગાળાના મુદ્દાઓ પર ભાર મૂકે છે, જેમાં પર્યાવરણીય અને સામાજિક જોખમો તેમજ સ્થિતિસ્થાપકતા અને ટકાઉપણુંમાં રોકાણનો સમાવેશ થાય છે. વિકાસશીલ દેશના કેડિટ રેટિંગ્સ સંબંધિત નીચે મુજબનાં ત્રણ પડકારો બહાર આવે છે:

- (i) દેશોના ઉધાર ખર્ચ અને નાણાકીય બજારની સ્થિરતા પર ડાઉનગ્રેડની અસર, કથિત પૂર્વગ્રહ અને અસ્થિરતા;
- (ii) જાહેર ક્ષેત્રની ક્રિયાઓ અને સત્તાવાર દેવાની પુનઃરચના, જેમ કે DSSI, રેટિંગ વિશ્લેષણમાં કેવી રીતે સામેલ કરવામાં આવે છે;
- (iii) રેટિંગ પદ્ધતિમાં પરિવર્તન અને અન્ય બિન-આર્થિક પરિબલોનું એકીકરણ : કેડિટ રેટિંગ્સની ચોકસાઈમાં વિશ્વાસ વધારવા અને રેટિંગ્સને પ્રોત્સાહન આપવા માટે લઈ શકાય તેવા ઉકેલોની શ્રેણીની શોધ કરે છે જે માત્ર આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સિસ્ટમની સ્થિરતામાં વધુ સારું યોગદાન આપે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ ટકાઉ વિકાસમાં રોકાણને પણ પ્રોત્સાહિત કરે છે.

6.9 કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ (સંસ્થાઓ)

કેડિટ રેટિંગ એજન્સીનો અર્થ : કેડિટ રેટિંગ એજન્સી એ એક ખાનગી કંપની છે જે કંપની અથવા દેશ જેવા મોટાપાયે ઋણધારકોની કેડિટ યોગ્યતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે પરંતુ વ્યક્તિગત ગ્રાહકોની નહીં. તે ઉધાર લેનારને તેમની લોન ચૂકવવાની તેમની ક્ષમતા પર અસરકારક રીતે રેન્ક આપે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ :

1841 — લુઈસ ટપ્પને ન્યૂયોર્કમાં પ્રથમ વેપારી કેડિટ એજન્સીની સ્થાપના કરી.

1849 — જહોન બ્રેડસ્ટ્રીટ રેટિંગ એજન્સીની સ્થાપના કરી જેણે 1857માં રેટિંગ બુક પ્રકાશિત કરી. 1924-ફ્રિચ પબ્લિશિંગની સ્થાપના કરવામાં આવી.

1933 — રોબર્ટ ડુન અને જહોન બ્રેડસ્ટ્રીટને ડુન એન્ડ બ્રેડસ્ટ્રીટ બનાવવા માટે વિલીનીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું, જે પાછળથી 1962માં મૂડીઝ ઇન્વેસ્ટર સર્વિસના માલિક બન્યા હતા.

1941 — સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પુઅર્સ કોર્પોરેશને કેડિટ રેટિંગ કામગીરી શરૂ કરી.

કંપનીઓ અને સરકારો માટે કેડિટ આકારણી અને મૂલ્યાંકન સામાન્ય રીતે સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પુઅર્સ (S&P), મૂડીઝ અથવા ફિચ (fitch) જેવી કેડિટ રેટિંગ એજન્સી દ્વારા કરવામાં આવે છે. જે સંસ્થાઓને કેડિટ રેટિંગની જરૂર હોય છે તે સંસ્થાઓ કેડિટ રેટિંગ માટે એજન્સીને નક્કી કરેલ રકમ ચૂકવી એજન્સીઓ પાસે રેટિંગ કરાવે છે. કેડિટ રેટિંગ એ ખૂબ જ કેન્દ્રિત ઉદ્યોગ છે, જેમાં 'બિગ થ્રી' કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ લગભગ 95% રેટિંગ બિઝનેસને નિયંત્રિત કરે છે. મૂડીઝ ઇન્વેસ્ટર્સ સર્વિસ અને સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પુઅર્સ (S&P) મળીને વૈશ્વિક બજારના 80% પર નિયંત્રણ કરે છે, અને ફિચ રેટિંગ્સ વધુ 15% નિયંત્રિત કરે છે.

ભારતમાં કેડિટ રેટિંગની ઉત્ક્રાંતિ :

સેબી અનુસાર LODAR 2015 નિયમન 55 મુજબ સેબી દ્વારા નોંધાયેલ કેડિટ રેટિંગ

એજન્સી દ્વારા વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું એકવાર નોંધાયેલી કંપની દ્વારા મેળવેલ દરેક રેટિંગની બિન રૂપાતરિત દેવાની જામીનગીરીના સંદર્ભમાં સમીક્ષા કરવાનું શેર બજારનું સૂચન છે. 6 ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ એવી છે જે સેબીમાં નોંધાયેલી છે. આ CRISIL, ICRA, CARE, Fitch India, Brickwork Ratings, અને SMERA છે.

1987 CRISIL (ક્રેડિટ રેટિંગ એન્ડ ઇન્ફોર્મેશન સર્વિસિસ ઓફ ઇન્ડિયા લિ.)ની સ્થાપના પ્રથમ રેટિંગ એજન્સી તરીકે કરવામાં આવી હતી.

1991 ICRA લિમિટેડ (ઇન્વેસ્ટમેન્ટ ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી ઓફ ઇન્ડિયા લિ.) અસ્તિત્વમાં આવી.

1994 કેર (ક્રેડિટ એનાલિસિસ એન્ડ રિસર્ચ લિ.)ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

1. ક્રેડિટ રેટિંગ એન્ડ ઇન્ફોર્મેશન સર્વિસ ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ (CRISIL)

- તે ભારતની પ્રથમ ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી છે જે 1987માં UTI અને અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ સાથે અગાઉના ICICI લિમિટેડ દ્વારા સ્થાપિત અને પ્રમોટ કરવામાં આવી હતી.
- 1 વર્ષ પછી, એટલે કે 1988 માં તેણે તેની કામગીરી શરૂ કરી.
- તેનું મુખ્ય કાર્યાલય મુંબઈમાં છે.
- તે વિકાસ અને નવીનતાના મજબૂત ટ્રેક રેકોર્ડ સાથે રેટિંગ, માહિતી અને સંશોધન, વિશ્લેષણ અને ઉકેલોનું ભારતની અગ્રણી પ્રદાતા કંપની છે.
- તે સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો અને કાર્યક્ષમ ઉકેલો આપે છે.
- CRISILના વ્યવસાયો યુએસએ, આર્જેન્ટિના, પોલેન્ડ, યુકે, ભારત, ચીન, હોંગકોંગ અને સિંગાપોર સહિત 8 દેશોમાંથી કાર્યરત છે.
- CRISILના બહુમતી શેરહોલ્ડર સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પુઅર્સ છે.
- તે ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ડોમેનમાં ભારત અને અન્ય ઉભરતા બજારોમાં સરકારો અને નીતિ નિર્માતાઓ સાથે પણ કામ કરે છે.

2. ઇન્વેસ્ટમેન્ટ ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી ઓફ ઇન્ડિયા લિ. (ICRA)

- 1991માં ભારતમાં સામેલ બીજી ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી ICRA હતી.
- તેની સ્થાપના અગ્રણી નાણાકીય / રોકાણ સંસ્થાઓ, વ્યાપારી બેંકો અને નાણાકીય સેવાઓ કંપનીઓ દ્વારા સ્વતંત્ર અને વ્યાવસાયિક રોકાણ માહિતી અને ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી તરીકે કરવામાં આવી હતી.
- તે પબ્લિક લિમિટેડ કંપની છે.
- તેનું મુખ્ય કાર્યાલય નવી દિલ્હીમાં છે.
- ICRAના બહુમતી શેરહોલ્ડર મૂડીઝ છે.

3. ક્રેડિટ એનાલિસિસ એન્ડ રિસર્ચ લિ. (CARE)

- 1993માં CARE આગામી સ્થાપના થનારી ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી હતી.
- તે ભારતની બીજી સૌથી મોટી ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી છે.
- તેનું મુખ્ય કાર્યાલય મુંબઈમાં છે.

- CARE રેટિંગ્સ એ ARC રેટિંગ્સ નામની આંતરરાષ્ટ્રીય રેટિંગ એજન્સીના 5 ભાગીદારોમાંથી એક છે.
  - UTI, IDBI અને કેનેરા બેંક મુખ્ય પ્રમોટર્સ છે.
  - તમામ પ્રકારના દેવાનાં સાધનો જેમ કે ડિબેન્ચર્સ, બાંધી મુદતની થાપણ, કોમર્શિયલ પેપર અને સ્ટ્રક્ચર્ડ ઓબ્લિગેશન્સના રેટિંગને આવરી લે છે.
4. ઓનિકરા ઈન્ડિવિઝ્યુઅલ ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી (ONICRA)
- તે ઓનિકરા (ONICRA) ફાઇનાન્સ દ્વારા સ્થાપિત ખાનગી ક્ષેત્રની એજન્સી છે.
  - તેનું મુખ્ય કાર્યાલય ગુડગાંવમાં છે.
  - તે વ્યક્તિઓ, MSMEs અને કોર્પોરેટ્સને રેટિંગ, જોખમ મૂલ્યાંકન અને વિશ્લેષણાત્મક ઉકેલો પ્રદાન કરે છે.
  - તે NSIC (નેશનલ સ્મોલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ કોર્પોરેશન) દ્વારા SMEને રેટ કરવા માટે લાઇસન્સ પ્રાપ્ત 7 એજન્સીઓમાંથી એક છે.
  - તેમની પાસે 125 સ્થાનો પર ઓફિસો સાથે પાન ઈન્ડિયાની હાજરી છે.
5. સ્મોલ અને મીડિયમ એન્ટરપ્રાઇસ રેટિંગ એજન્સી (SMERA)
- ભારતની પ્રથમ એવી રેટિંગ એજન્સી જે મુખ્યત્વે ભારતીય માઈક્રો, સ્મોલ અને મીડિયમ એન્ટરપ્રાઇઝ સેગમેન્ટ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.
  - પ્રાથમિક ઉદ્દેશ એવા રેટિંગ આપવાનો છે જે વ્યાપક, પારદર્શક અને વિશ્વસનીય હોય.
  - ધિરાણકર્તાઓ, ટ્રેડિંગ પેટર્ન અને સંભવિત ગ્રાહકો વચ્ચે અરજદારની બજાર સ્થિતિને વધારવાનો હેતુ છે.

6.10 ક્રેડિટ રેટિંગ પ્રક્રિયા / પદ્ધતિ

ભારતમાં ક્રેડિટ રેટિંગ મોટાભાગે ઋણ લેનારા અથવા જારી કરનાર કંપનીઓની વિનંતી પર કરવામાં આવે છે. ઉધાર લેનાર અથવા જારી કરનાર કંપની ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીને સૂચિત સાધનને રેન્કિંગ આપવા માટે વિનંતી કરે છે. મોટાભાગની ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ દ્વારા અનુસરવામાં આવતી પ્રક્રિયા નીચે મુજબ છે:

1. કરાર : રેટિંગ એજન્સી અને ઇશ્યૂઅર કંપની વચ્ચે કરાર કરવામાં આવે છે. તે રેટિંગ કરવા માટેના નિયમો અને શરતો વિશેની વિગતો આવરી લે છે.

2. વિશ્લેષણાત્મક ટીમની નિમણૂક : રેટિંગ એજન્સી નિષ્ણાતોની ટીમને કામ સોંપે છે. ટીમમાં સામાન્ય રીતે બે વિશ્લેષકોનો સમાવેશ થાય છે, જેઓ સંબંધિત વ્યાપાર ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાત જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે અને રેટિંગ કરવા માટે જવાબદાર હોય છે.

3. માહિતી મેળવવી : વિશ્લેષણાત્મક ટીમ ગ્રાહક કંપની પાસેથી જરૂરી માહિતી મેળવે છે અને કંપનીની નાણાકીય સ્થિતિ, રોકડ પ્રવાહ, સ્પર્ધાનો આધાર, બજાર હિસ્સો, સંચાલન કાર્યક્ષમતા વ્યવસ્થા, સંચાલન ખર્ચ માળખું, વેચાણ અને વિતરણ રેકોર્ડ, પાવર (વીજળી) અને મજૂર પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરે છે.

4. અધિકારીઓ સાથે બેઠક : કલાયન્ટના કારોબારની સ્પષ્ટતા મેળવવા અને સમજવા માટે વિશ્લેષણાત્મક ટીમ કલાયન્ટના એક્ઝિક્યુટિવ્સની મુલાકાત લે છે અને સંપર્ક કરે છે.

5. તારણો વિશે ચર્ચા : વિશ્લેષણાત્મક ટીમ દ્વારા તથ્યો અને તેમના વિશ્લેષણનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી, આ બાબતને આંતરિક સમિતિ સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે (જેમાં વરિષ્ઠ વિશ્લેષકોનો સમાવેશ થાય છે) રેટિંગ વિશે અભિપ્રાય લેવામાં આવે છે.

6. રેટિંગ સમિતિની બેઠક : આંતરિક સમિતિના તારણો 'રેટિંગ કમિટી' ને સંદર્ભિત કરવામાં આવે છે જેમાં સામાન્ય રીતે કેટલાક ડિરેક્ટરોનો સમાવેશ થાય છે અને તે રેટિંગ સોંપવા માટેની અંતિમ સત્તા છે.

7. નિર્ણય અંગે વાતચીત : રેટિંગ કમિટી દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલ રેટિંગ વિનંતી કરનાર કંપનીને જણાવવામાં આવે છે.

8. જનતાને માહિતી : રેટિંગ કંપની રિપોર્ટ્સ અને પ્રેસ દ્વારા રેટિંગ પ્રકાશિત કરે છે.

9. રેટિંગનું પુનરાવર્તન : એકવાર ઇશ્યુ કરનાર કંપનીએ રેટિંગ સ્વીકારી લીધા પછી, રેટિંગ એજન્સી સોંપેલ રેટિંગ પર દેખરેખ રાખવાની જવાબદારી હેઠળ છે. રેટિંગ એજન્સી સાધનોના જીવન દરમિયાન તમામ રેટિંગ્સ પર નજર રાખે છે.

● **કેડિટ રેટિંગમાં ધ્યાનમાં લેવાતાં પરિબળો :**

1. જારી કરનારની તેના દેવાની સેવા કરવાની ક્ષમતા : આ માટે કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ ગણતરી કરે છે.

a) જારી કરનાર કંપનીનો ભૂતકાળ અને ભાવિ રોકડ પ્રવાહ.

b) કંપનીએ ઉધાર લીધેલા ભંડોળ પર વ્યાજ તરીકે કેટલા પૈસા ચૂકવવા પડશે અને તેની કમાણી કેટલી હશે તેનું મૂલ્યાંકન કરો.

c) બાકી દેવાં કેટલા છે.

d) વર્તમાન ગુણોત્તરની ગણતરી દ્વારા કંપનીની ટૂંકા ગાળાની સદ્ધરતા.

e) કંપની દ્વારા કોલેટરલ જામીનગીરી તરીકે ગીરવે મૂકેલી અસ્કયામતોનું મૂલ્ય.

f) વપરાયેલ કાચા માલની ઉપલબ્ધતા અને ગુણવત્તા, અનુકૂળ સ્થાન, ખર્ચ લાભ.

g) પ્રમોટર્સ, ડિરેક્ટર્સ અને સ્ટાફની કુશળતાનો ટ્રેક રેકોર્ડ.

2. કંપનીની બજાર સ્થિતિ :

કંપનીના વિવિધ ઉત્પાદનોનો બજારહિસ્સો કેટલો છે, શું તે સ્થિર રહેશે, શું કંપની વિતરણ નેટવર્ક, ગ્રાહક આધાર સંશોધન અને વિકાસ સુવિધાઓ વગેરેને કારણે સ્પર્ધાત્મક લાભ ધરાવે છે.

3. સંચાલનની ગુણવત્તા :

કેડિટ રેટિંગ એજન્સી વરિષ્ઠ સંચાલનના ટ્રેક રેકોર્ડ, વ્યૂહરચના, યોગ્યતા અને ફિલસૂફીને પણ ધ્યાનમાં લેશે.

4. સાધનની કાનૂની સ્થિતિ :

તેનો અર્થ છે કે શું જારી કરેલ સાધન કાયદેસર રીતે માન્ય છે, ઇશ્યુ અને રિડમ્પશન પરત કરવાના નિયમો અને શરતો શું છે; સાધન છેતરપિંડીથી કેટલું સુરક્ષિત છે, ડિબેન્યર ટ્રસ્ટ ડીડની શરતો શું છે વગેરે.

5. ઉદ્યોગ જોખમો :

તે ઉદ્યોગના ઉત્પાદનો (દા.ત. કાર અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક્સ) માટે માંગ અને પુરવઠાની સ્થિતિના સંબંધમાં ઉદ્યોગના જોખમોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધા કેટલી છે, તે ઉદ્યોગની ભાવિ સંભાવનાઓ શું છે, શું તે મૃત્યુ પામશે કે વિસ્તરણ કરશે?

6. નિયમનકારી વાતાવરણ :

શું તે ઉદ્યોગ સરકાર દ્વારા નિયંત્રિત કરવામાં આવી રહ્યો છે (જેમ કે દારૂ ઉદ્યોગ), શું તેના પર ભાવ નિયંત્રણ છે, શું તેના માટે સરકારી સમર્થન છે, શું તે કર રાહતોનો લાભ લઈ શકે છે વગેરે.

7. અન્ય પરિબળો :

ઉપરોક્ત ઉપરાંત, કંપનીના ક્રેડિટ રેટિંગ માટે નોંધવા યોગ્ય અન્ય પરિબળોમાં તેની કિંમત માળખું, હાથ ધરાયેલ વીમા કવચ, એકાઉન્ટિંગ ગુણવત્તા, બજાર પ્રતિષ્ઠા, કાર્યકારી મૂડી વ્યવસ્થાપન, માનવ સંસાધનની ગુણવત્તા, ભંડોળ નીતિ, લીવરેજ, સુગમતા, વિનિમય દર છે. જોખમો વગેરે

ટૂંકમાં ક્રેડિટ રેટિંગ પદ્ધતિમાં નીચેનાં મહત્વનાં મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે.

- ⇒ બહાર પાડનાર તરફથી વિનંતી
- ⇒ અરજી ફોર્મ, સંબંધિત દસ્તાવેજ અને ફી સબમિટ કરવી
- ⇒ સાઈટ મુલાકાત અને મેનેજમેન્ટ ઇન્ટરવ્યૂ
- ⇒ રેટિંગ આકારણી પ્રક્રિયા
- ⇒ રેટિંગ સમિતિ દ્વારા રેટિંગ નિર્ણય
- ⇒ રેટિંગ પ્રસાર
- ⇒ સોંપેલ રેટિંગનું નિરીક્ષણ
- ⇒ રેટિંગનો સમયગાળો
- ⇒ માહિતીની ગોપનીયતા
- ⇒ રેટિંગ વિશ્વસનીયતા
- ⇒ રેટિંગ કવરેજ

6.11 ક્રેડિટ રેટિંગ પ્રતીકો

SEBI (Credit Rating Agencies) નિયમન, 1999 SEBI, (ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ) રેગ્યુલેશન્સ, 1999 ની કલમ 2 (1) (q) હેઠળ રેટિંગ એ જામીનગીરી સંબંધિત અભિપ્રાય છે, જે પ્રમાણભૂત પ્રતીકોના સ્વરૂપમાં અથવા અન્ય કોઈપણ પ્રમાણિત રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે, જે ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સી દ્વારા સોંપવામાં આવે છે અને તેના દ્વારા જારી કરવામાં આવે છે. આવી જામીનગીરીના જારીકર્તા, આ નિયમો દ્વારા ઉલ્લેખિત જરૂરિયાતનું પાલન કરવા માટે બંધાયેલા છે.

સેબીએ રેટિંગ પ્રતીકોને પ્રમાણિત કર્યા છે. ભારતીય રેટિંગ એજન્સીઓ (IND-RA) એ તેના રેટિંગ પ્રતીકોમાં સુધારો કર્યો છે. રેટિંગ્સ સામાન્ય રીતે રેટિંગ મૂળાક્ષરો અથવા આલ્ફાન્યૂમેરિક પ્રતીકોમાં દર્શાવવામાં આવે છે. તેથી, ક્રેડિટ રેટિંગ એ સ્પષ્ટ રીતે

દેવાની જવાબદારી પૂરી કરવા માટે લેનાર સંસ્થાની સાપેક્ષ ક્ષમતા પર વર્તમાન અભિપ્રાયનું પ્રતીકાત્મક સૂચક છે. તે ચોક્કસ સાધનને સોંપાયેલ રેટિંગ છે, કંપનીને નહીં. તેથી, રેટિંગ એજન્સી/એજન્સી દ્વારા એક જ ઈશ્યુઅર કંપનીના અલગ-અલગ સાધનોને સોંપવામાં આવેલ રેટિંગ એક સાધનથી બીજામાં અલગ હોઈ શકે છે. વધુમાં, રેટિંગ એ રેટિંગ એજન્સીઓ દ્વારા રોકાણકારોને જામીનગીરી ખરીદવા, જાળવી રાખવા કે વેચવા માટે કરવામાં આવેલી ભલામણ નથી. કારણ કે તે માત્ર કેડિટ ગુણવત્તાના મૂલ્યાંકન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને રોકાણકારોની વ્યક્તિગત જોખમની ધારણા અને બજાર કિંમતને ધ્યાનમાં લેતા નથી.

નીચે મુજબ કંપનીઓને કેડિટ ગ્રેડ/પ્રતીકો આપવામાં આવે છે.

Rating Scale	India Ratings & Research	CRISIL	Brick Work Ratings	CARE	ICRA
ઊંચી સલામતી : ખૂબ ઓછું કેડિટ જોખમ	IND AA	CRISIL AA	BWR AA	CARE AA	ICRA AA
ઓછું જોખમ	IND A	CRISIL A	BWR A	CARE A	ICRA A
સામાન્ય સલામતી : સામાન્ય કેડિટ જોખમ	IND BBB	CRISIL BBB	BWR BBB	CARE BBB	ICRA BBB
સામાન્ય જોખમ : રિફોલ્ટનું સામાન્ય જોખમ	IND BB	CRISIL BB	BWR BB	CARE BB	ICRA BB
ઊંચું જોખમ:રિફોલ્ટનું ઊંચું જોખમ	IND B	CRISIL B	BWR B	CARE B	ICRA B
ખૂબ ઊંચું જોખમ: રિફોલ્ટની ખૂબ ઊંચી શક્યતા	IND C	CRISIL C	BWR C	CARE C	ICRA C
રિફોલ્ટ : સાધન કે જે રિફોલ્ટ છે અથવા રિફોલ્ટ થવામાં છે.	IND D	CRISIL D	BWR D	CARE D	ICRA D

6.12 કેડિટ રેટિંગનું ભાવિદશ્ય

1980નાં દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં,ભારતમાં કેટલીક નાણાકીય સંસ્થાઓએ એક એવી એજન્સીની સ્થાપના કરવાની જરૂરિયાત અનુભવી જે પશ્ચિમી દેશોમાં રહેલી રેટિંગ એજન્સીઓના અનુભવની પૃષ્ઠભૂમિમાં રોકાણ સાથે સંકળાયેલા જોખમનાં મૂલ્યાંકનનું કાર્ય હાથમાં લઈ શકે અને મદદ કરી શકે.નાણાકીય સંસ્થાઓનાં સમૂહે 1987 માં કેડિટ રેટિંગ ઈન્ફોર્મેશન સર્વિસિસ ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ (ક્રિસિલ) નામની એજન્સીને પ્રોત્સાહન આપ્યું. આ રેટિંગ એજન્સીએ ભારતમાં રેટિંગ પ્રવૃત્તિઓનો પાયો નાખ્યો. છેલ્લા 20 વર્ષોમાં દેશના

નાણાકીય બજારમાં કેડિટ રેટિંગને નોંધપાત્ર મહત્વ મળ્યું છે. દેશમાં ઘણી બધી કેડિટ એજન્સીઓ છે જે કંપનીઓ અને સંસ્થાઓને ઉછીની રકમ ચૂકવવાની તેમની ક્ષમતાને માપ્યા પછી રેટ કરે છે.

હાલમાં, ભારતમાં સાત રેટિંગ એજન્સીઓ છે જેમાં સેબી હેઠળ છ કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ નોંધાયેલી છે, CRISIL, ICRA, CARE, SMERA, Fitch India અને Brickwork Ratings. જ્યારે ઈન્ફોમેરિક્સ વેલ્યુએશન એન્ડ રેટિંગ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ સેબીમાં નોંધાયેલી નથી. આ ઉપરાંત, એક વ્યક્તિગત કેડિટ એસેસમેન્ટ એજન્સી (એટલે કે, ONICRA) ભારતમાં કામ કરી રહી છે.

તાજેતરના વર્ષોમાં ટૂંકાગાળાનું કેડિટ રેટિંગ સામાન્ય બની ગયું છે, ટૂંકા ગાળાના કેડિટ રેટિંગથી વર્ષમાં લોન લેનાર ડિફોલ્ટ થવાની સંભાવના ધરાવે છે. જ્યારે ભૂતકાળમાં લાંબા ગાળાના કેડિટ રેટિંગને વધુ મહત્વનું ગણવામાં આવતું હતું. લાંબા ગાળાનું કેડિટ રેટિંગ વિસ્તૃત રીતે ભવિષ્યમાં કોઈપણ સમયે ઋણ લેનારની ડિફોલ્ટ થવાની સંભાવનાની આગાહી કરે છે. કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ સામાન્ય રીતે રેટિંગ દર્શાવવા માટે લેટર ગ્રેડ અસાઈન કરે છે. દાખલા તરીકે, સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પુઅર્સ પાસે AAA (ઉત્તમ)થી C અને D સુધીનું કેડિટ રેટિંગ સ્કેલ છે. BBની નીચે રેટિંગ ધરાવતું દેવાનું સાધન સદ્દાકીય ગ્રેડ તરીકે ગણવામાં આવે છે. વ્યક્તિગત ગ્રાહકોને કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ દ્વારા નહીં પરંતુ કેડિટ બ્યુરો (જેને ગ્રાહક રિપોર્ટિંગ એજન્સીઓ અથવા કેડિટ સંદર્ભ એજન્સીઓ પણ કહેવાય છે) દ્વારા કેડિટ યોગ્યતા માટે રેટ કરવામાં આવે છે, જે કેડિટ સ્કોર જારી કરે છે. કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓની સંખ્યા, તેમની અલગ અલગ રેટિંગ પદ્ધતિઓ, પ્રક્રિયા અને રેટિંગ સ્કેલને જોતા કેડિટ રેટિંગ થકી કંપનીઓ અને રોકાણકારો, અને દેશનું ભાવિ ઘણું ઊજળું છે એમ કહી શકાય.

● ઉપસંહાર

આમ, કેડિટ રેટિંગ એટલે એજન્સીઓ મારફત કરવામાં આવતું એવું સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકન છે, જેનાં દ્વારા એ જાણી શકાય છે કે જે તે કંપની કે સંસ્થા નાણાકીય રીતે કેટલી સદ્ધર છે, અને દેવું ચૂકવવાની કે નાણાકીય જવાબદારી વહન કરવાની કેટલી ક્ષમતા ધરાવે છે. કેડિટ રેટિંગ એ કંપનીની હાલની ચાલુ અને ભૂતકાળની નફાકારકતાને ધ્યાનમાં લે છે. કેટલા સમયમાં કંપની દેવું ભરપાઈ કરી શકે તેમ છે તે ક્ષમતાનું પણ મૂલ્યાંકન કરે છે. ઉચ્ચ કેડિટ રેટિંગ એ જેતે કંપનીની વધુ શાખ અને નાણાં સલામતીની ખાતરી સાથે નાણાં સમયસર પરત ચૂકવણીનો વિશ્વાસ ઊભો કરે છે.

● સ્વાધ્યાય

● નીચેનાં પ્રશ્નો માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો.

(1) સેબી કેડિટ રેટિંગ રેગ્યુલેશન ક્યારે બહાર પાડવામાં આવેલ છે?

(1) 1998	(2) 1999
(3) 1995	(4) 1997

જવાબ : (2) 1999

(2) કેડિટ રેટિંગ કયા સ્વરૂપે આપવામાં આવે છે ?

(1) પ્રતીક/ગ્રેડ	(2) અહેવાલ

(3) નિવેદન

(4) પત્રક

જવાબ : (1) પ્રતીક / ગ્રેડ

(3) _____ મુજબ ક્રેડિટ રેટિંગ એ કોર્પોરેટ અથવા મ્યુનિસિપલ ડેબ્ટ રેટિંગ એ એજન્સી જવાબદારીનાં સંદર્ભમાં ક્રેડિટ યોગ્યતાનું વર્તમાન મૂલ્યાંકન છે.

(1) CRISIL

(2) CARE

(3) સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પુઅર્સ

(4) ICRA

જવાબ : (3) સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પુઅર્સ

(4) ક્રેડિટ રેટિંગ રેગ્યુલેશન – 1999 કુલ કેટલા પ્રકરણોમાં વિભાજિત છે ?

(1) સાત

(2) ત્રણ

(3) ચાર

(4) પાંચ

જવાબ : (1) સાત

(5) સેબી તરફ ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓની જવાબદારી કયા પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલ છે ?

(1) પ્રકરણ-2

(2) પ્રકરણ-3

(3) પ્રકરણ-4

(4) પ્રકરણ-5

જવાબ : (2) પ્રકરણ-3

(6) ક્રેડિટ રેટિંગનાં ફાયદા નીચેનામાંથી કોને મળે છે ?

(1) રોકાણકારો

(2) મધ્યસ્થીઓ

(3) રેટેડ કંપની

(4) આપેલ તમામ

જવાબ : (4) આપેલ તમામ

(7) વૈશ્વિક ક્રેડિટ રેટિંગ બજારમાં મૂડીઝ એન્ડ ઈન્વેસ્ટર સર્વિસ એન્ડ સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પુઅર્સ મળીને કેટલા ભાગમાં નિયંત્રણ ધરાવે છે ?

(1) 95%

(2) 15 %

(3) 85%

(4) 80%

જવાબ : (4) 80%

(8) સેબી અંતર્ગત કેટલી ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ નોંધાયેલી છે ?

(1) 5

(2) 7

(3) 4

(4) 6

જવાબ : (4) 6

(9) CRISILનું મુખ્ય કાર્યાલય ક્યાં આવેલું છે ?

(1) મુંબઈ

(2) કોલકતા

(3) નવી દિલ્હી

(4) ગુંડગાંવ

જવાબ : (1) મુંબઈ

(10) ICRAની સ્થાપના કયા વર્ષમાં થઈ હતી ?

(1) 1987	(2) 1991
(3) 1994	(4) 1999

જવાબ : (2) 1991

● નીચેનાં પ્રશ્નોનાં ટૂંકમાં ઉત્તર આપો :

1. કેડિટ રેટિંગની વિવિધ વ્યાખ્યા આપી અર્થ સમજાવો.
2. કેડિટ રેટિંગનાં કોઈપણ ચાર પ્રકારો જણાવો.
3. કેડિટ રેટિંગનાં રોકાણકારોની દૃષ્ટિએ થતાં ફાયદા જણાવો.
4. CARE વિશે ટૂંકમાં જણાવો.
5. ICRA વિશે નોંધ લખો.
6. કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ માટે પાત્રતાનાં માપદંડ જણાવો.
7. કેડિટ રેટિંગ એજન્સી માટે નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર મેળવવાની પ્રક્રિયા જણાવો.

● નીચેનાં પ્રશ્નોનાં સવિસ્તાર જવાબો આપો :

1. કેડિટ રેટિંગ એટલે શું ? અર્થ-વ્યાખ્યા આપી ઉદ્દેશો વિગતવાર ચર્ચો.
2. કેડિટ રેટિંગનું નિયમનકારી માળખું વિગતવાર સમજાવો.
3. કેડિટ રેટિંગનાં ફાયદાઓ જણાવો.
4. કેડિટ રેટિંગ પ્રક્રિયા વિગતવાર સમજાવો.
5. કેડિટ રેટિંગ સફળતા માટે ભાગ ભજવતા પરિબલો અંગે ચર્ચા કરો.
6. કેડિટ રેટિંગનાં પ્રકારો જણાવો.

● ટૂંકનોંધ લખો :

- (1) ભારતમાં કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ
- (2) કેડિટ રેટિંગનાં પડકારો
- (3) કેડિટ રેટિંગ ગ્રેડ
- (4) ક્રીસીલ

-: રૂપરેખા :-

- 7.1 પ્રસ્તાવના
  - 7.2 ભારતમાં ભાડાપટ્ટાનો ઉદ્ભવ
  - 7.3 અર્થ અને વ્યાખ્યા
  - 7.4 ભાડાપટ્ટાના કરારના માળખાનાં સોપાનો
  - 7.5 ભાડાપટ્ટાના પ્રકારો
  - 7.6 નાણાકીય ભાડાપટ્ટા અને કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટા વચ્ચેનો તફાવત
  - 7.7 લીઝ ફિનાન્સ (નાણાકીય ભાડાપટ્ટા) ચઢિયાતું શા માટે ?
  - 7.8 નાણાકીય ભાડાપટ્ટાના લાભો
  - 7.9 ભારતમાં નાણાકીય ભાડાપટ્ટા ઉદ્યોગ પ્રચલિત થવાનાં કારણો
  - 7.10 ભારતમાં નાણાકીય ક્ષેત્રે ભાડાપટ્ટાનાં ઉદ્યોગમાં
- સ્વાધ્યાય

7.1 પ્રસ્તાવના

ભાડાપટ્ટો એટલે સરળ અર્થમાં કહીએ તો અસ્ક્યામતો ભાડેથી આપવાની પ્રક્રિયા. પુરાણકાળમાં હિન્દૂ ભૂમિમાં જમીનદારો તેમની જમીન ખેડવાના હેતુસર અન્ય લોકોને આપતા હતા.

સાત હજાર વર્ષ પહેલાં સુમેરિયામાં ભાડાપટ્ટાની શરૂઆત થઈ હતી. જમીન ખેતર નૌકાઓ અને અન્ય અસ્ક્યામતો ભાડેપટ્ટે આપતા હતા. અરે ! ગુલામો પણ ભાડેપટ્ટે આપવામાં આવતા હતા.

અલબત્ત, વર્તમાન સમયમાં ભાડાપટ્ટાની શરૂઆત બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી યુ.એસ.એ.માં થઈ. ઈ.સ. 1860માં યુ.કે.માં ભાડાપટ્ટાની પ્રથાનો આધુનિક ઉપયોગ શરૂ થયો. ત્યારબાદ અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ અને પશ્ચિમના દેશોમાં તેનો વ્યાપક ઉપયોગ ધંધા-ઉદ્યોગના વિકાસ માટે થવા માંડ્યો.

હવે તો ઉપગ્રહો, કોમ્પ્યૂટરો, પેટ્રોલ પંપ, જમીન-મકાન, પ્લાન્ટ-યંત્રો, ઓજારો અને સૂક્ષ્મ સાધનો પણ ભાડાપટ્ટા પર પ્રાપ્ય બન્યા છે.

લગ્ન પ્રસંગે પહેરવા માટે વરરાજાના વસ્ત્રો કે કન્યાઓ માટે ચોલી-ચણિયા પણ ભાડેથી મળે છે. પુસ્તકો અને સામયિકો પણ ભાડેથી મળતા થઈ ગયા છે.

ભાડાપટ્ટાથી વેપાર-ધંધાના અને સમાજની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના ધબકારા વધારે ગતિશીલ બની જાય છે.

માત્ર આર્થિક રીતે વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં જ નહીં, પરંતુ વિકસતા અર્થતંત્રોમાં પણ ભાડાપટ્ટાનું મહત્ત્વ હવે વધી ગયું છે.

7.2 ભારતમાં ભાડાપટ્ટાનો ઉદ્ભવ

ભારતમાં ભાડાપટ્ટાનો વર્તમાન ખ્યાલ લગભગ 35 વર્ષ પૂર્વે ઉદ્ભવ્યો. તેની શરૂઆત

જોકે ખરેખર 1973માં પ્રથમ લીઝિંગ કંપની ઓફ ઈન્ડિયાની (મદ્રાસમાં) સ્થાપના થઈ.

1980 સિટી બેંકના શ્રી આહુમને વીસમી સદીની ભાડાપટ્ટાની સ્થાપના કરી. 1981માં રોટી ઈન્વેસ્ટમેન્ટ્સ એન્ડ ફાઈનાન્સ, જયભારત કેડિટ એન્ડ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ્સ તથા સુંદરમ્ ફિનાન્સ કંપનીઓએ ભાડાપટ્ટાના વ્યવસાયના શ્રીગણેશ કર્યા.

1983માં I.C.I.C.I. એ પણ ભાડાપટ્ટાના અલગ તંત્ર અને શાખાની શરૂઆત કરી.

20મી સદી ભાડાપટ્ટા કંપની ઉપરાંત પ્રથમ ભાડાપટ્ટા કંપની, એચ.બી.ભાડાપટ્ટા એન્ડ ફીનાન્સ, પ્રેમસેન ભાડાપટ્ટા, સૂર્યા ભાડાપટ્ટા, સ્વદેશી ભાડાપટ્ટા, વિજયા ભાડાપટ્ટા.

7.3 અર્થ અને વ્યાખ્યા

“Leasing is an agreement whereby the lessor Conveys to the lessee in return for rent the right to use an assest for an agreed period of time.” અર્થાત્ “ભાડાપટ્ટાનો કરાર એ એવો કરાર છે કે જેમાં ભાડે આપનાર (લેસર) ભાડાના બદલામાં લેસી (ભાડે રાખનાર)ને નિયત સમય માટે મિલકતનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર આપે છે.”

શ્રી ડી.એસ. રાવત નીચે મુજબ ભાડાપટ્ટાની સમજૂતી આપે છે.

“Lease is an agrrrangement by which the lessor gives the right to use an asset for given period of time to the lessee on rent.”

ભાડાપટ્ટાની વ્યાખ્યાને વધારે સ્પષ્ટ કરતી વ્યાખ્યા નીચે નોંધી છે.

ઈક્વિપમેન્ટ ભાડાપટ્ટા એસોસિયેશનના મત અનુસાર “ઉત્પાદક અથવા વેચનાર પાસેથી પસંદ કરાયેલ મુકરર મિકલત ભાડે મેળવવા માટે ભાડે આપનાર અને ભાડે રાખનાર વચ્ચે એક કરાર કરવામા આવે છે. જેમાં ભાડે આપનાર તે મિલકતના માલિકી હક ભોગવે છે, જ્યારે ભાડે રાખનાર મુકરર ભાડાના બદલામાં નિયત સમય સુધી મિલકતનો કબજો મેળવી ઉપયોગ કરે છે. આવા કરારને ભાડાપટ્ટાનો કરાર કહેવામાં આવે છે.

ભાડાપટ્ટાના કરારમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

1. ભાડે આપનાર (માલિક)નાં નામ સરનામા
2. ભાડે રાખનાર (ભાડૂત)નાં નામ સરનામા
3. મિલકતની વિગત
4. કરારની કિંમત
5. ચૂકવણીની પદ્ધતિ
6. ચૂકવણીનો સમય
7. ચૂકવણીની રકમ
8. સેવા ખર્ચ - જાળવણી ખર્ચ, સમારકામ, વીમા
9. પટ્ટા ભાડે આપવા અંગે
10. મિલકત અપ્રચલિત થઈ જવા બાબત
11. ભાડાપટ્ટાનો સમય પૂરો થયા બાદની સ્થિતિ અંગે
12. મિલકત શરત ભંગ અને દંડ
13. બંને પક્ષકારોની જવાબદારી

14. કાનૂની બાબતો.

7.4 ભાડાપટ્ટાનાં કરારનાં માળખાના સોપાનો (Leasing Steps)

ભાડાપટ્ટાની પ્રક્રિયામાં સામાન્ય રીતે નીચેની વિધિ અનુસરવામાં આવે છે.

ભાડાપટ્ટાના કરારના માળખાના સોપાનો (Steps) :

1. સૌપ્રથમ ભાડે રાખનાર પોતાને જરૂરી મિકલતની વિગત સંક્ષિપ્તમાં નક્કી કરે છે.
2. પછી ભાડે રાખનાર તે મિકલતના ઉત્પાદક કે વેચનારનો સંપર્ક સાધી વાટાઘાટ કરે છે.
3. ત્યારબાદ ભાડે રાખનાર ભાડાપટ્ટાના કરારમાં જોડાવા માટે ભાડે આપનારને અરજી કરે છે. ભાડે રાખનાર એક કરતાં વધુ ભાડે આપનારનો સંપર્ક સાધી તે પૈકી જે ભાડે આપનારની શરતો વધુ અનુકૂળ હોય તેની સાથે કરાર કરવાનું નક્કી કરે છે.
4. ભાડે રાખનાર મિકલત પૂરી પાડનાર સાથે વાટાઘાટ કરી ભાડે આપનાર સાથે રહીને કરાર કરે છે.
5. ભાડે રાખનારએ તે અંગેની પૂરી વિગતો ભાડે આપનારને જણાવે છે જેમ કે, મિકલતનું વર્ણન, કિંમત, ચૂકવણીની રીત, શરતો અને ખાતરીઓ સમય મિકલતનો ઉપયોગ ચાલુ થાય ત્યાં સુધીના ખર્ચાઓ વગેરે.
6. ભાડે રાખનાર અને ભાડે આપનાર ભાડાપટ્ટાના કરારનો સમય તેમજ તે સમય દરમ્યાન ચૂકવવા ભાડું નક્કી કરે છે.
7. જો ભાડે રાખનારના એકમનું સ્વરૂપ કંપની પ્રકારનું હોય તો નીચેની બાબતો અંગે લેખિત કબૂલાત આપવી પડે છે.
  - (i) કરાર કરવાની સત્તા હોવી જોઈએ.
  - (ii) કંપનીના મેમ્બરેન્ડમ અને આર્ટિકલ્સની જોગવાઈ વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ.
  - (iii) કરારની યોગ્યતા, બજવણી, અમલ વગેરે અંગે યોગ્ય કાર્યવાહી પરવાનગી મેળવેલી હોવી જરૂરી છે.
8. મિકલતના માલિકી હક્કના કાગળો ભાડે આપનારની તરફેણમાં હોવા જોઈએ. ભાડે આપનાર વેચનારને નાણાં ચૂકવવાની જવાબદારી અદા કરે છે. મિકલત નક્કી કર્યા પ્રમાણેની છે, ચાલુ સ્થિતિમાં છે, જે હેતુ માટે લેવામાં આવેલ છે તે માટે યોગ્ય છે વગેરે ચકાસણી કરી ભાડે આપનારને ખાતરી આપે છે. સામાન્યતઃ આવી ખાતરી બાદ વેચનારને નાણાંની ચૂકવણી કરવામાં આવે છે.
9. છેલ્લે ભાડે આપનાર નાણાંની ચૂકવણી કરે છે અને ભાડે રાખનાર મિકલતનો કબ્જો મેળવે છે અને ભાડાપટ્ટા કરાર હેઠળ પોતાની ફરજો બજાવે છે.

7.5 ભાડાપટ્ટાના પ્રકારો

ભાડાપટ્ટાના ઘણા પ્રકારો પડી શકે પણ મુખ્યત્વે તો આ બે પ્રકાર વધુ પ્રચલિત છે.

- (1) નાણાકીય ભાડાપટ્ટો
- (2) કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટો

આ ઉપરાંત મિકલતના પ્રકાર હપ્તાની ચૂકવણી, વ્યવહારુ સ્વરૂપ વગેરેને આધારિત જુદાં જુદાં પ્રકાર પડે છે.

નાણાકીય ભાડાપટ્ટો (Financial Lease) :

નાણાકીય ભાડાપટ્ટાને મૂડી ભાડાપટ્ટો/લાંબાગાળાનો ભાડાપટ્ટો તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. I.A.S- 17માં નાણાકીય ભાડાપટ્ટાની વ્યાખ્યા આ પ્રકારે આપી છે.

“મિલકતના ઉપયોગ પૂરતી-વિશેષ-માલિકીની સાથે તમામ જોખમો અને બદલાની ફેરબદલી થાય પછી ભલે સામાન્ય માલિકીની ફેરબદલી છેલ્લે થાય કે ન થાય, તેને નાણાકીય ભાડાપટ્ટો કહી શકાય.” નાણાકીય ભાડાપટ્ટામાં કરારના અંતે માલિકી બદલાય છે એટલે કે ભાડાપટ્ટાનો વ્યવહાર ખરીદીમાં રૂપાંતર પામે છે.

નાણાકીય ભાડાપટ્ટાનું માળખું જ એવી રીતે ઘટાયું હોય છે કે નિયત સમયમાં નક્કી કરાયેલા ભાડામાં લેસોરનો નફો અને મિલકતની કિંમતનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પછીના બાકીના સમયમાં તો માત્ર મામૂલી રકમ જ ચૂકવવાનું ચાલુ રાખવામાં આવે છે.

ભાડાપટ્ટાનો આ પ્રકાર ભારતમાં સૌથી વધુ પ્રચલિત છે. નાણાકીય ભાડાપટ્ટાની ખાસિયતો-લક્ષણો- નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

- i ભાડે રાખનાર પોતે જ મિલકતની, મિલકતના ઉત્પાદક કે વેચનારની પસંદગી કરીને તેની સાથે ભાવતાલ નક્કી કરે છે.
  - ii ભાડે રાખનારની સૂચના મળ્યા બાદ જ ભાડે આપનાર નક્કી કરાયેલ કિંમત ઉત્પાદક કે વેચનારને ચૂકવવાની કબૂલાત આપે છે.
  - iii ખરીદેલ મિલકત તપાસી છે અને બરોબર છે તેવી ભાડે રાખનાર દ્વારા ખાતરી મળ્યા બાદ લેસોર નાણાંની ચૂકવણી કરે છે.
  - iv ભાડાપટ્ટાના સમય દરમિયાન લેસોર મિલકતની માલિકી જાળવી રાખે છે. અલબત્ત કરારના અંતે ભાડે રાખનારને ખરીદીનો વિકલ્પ આપવામાં આવે છે.
  - v આથી નાણાકીય ભાડાપટ્ટાને સમયના બે ગાળામાં વહેંચવામાં આવે છે. સમયના પ્રથમ ગાળામાં ભાડે આપનાર મિલકતની કિંમત અને નફાનો આંશિક હિસ્સો વસૂલ કરી લે છે. સમયના બીજા ગાળામાં બહુ ઓછી રકમનું ભાડુ ચૂકવવાનું ચાલુ રાખવામાં આવે છે.
  - vi માલિકીના જોખમો અને બદલાની જવાબદારી લેસીના શિરે આવે છે. આથી આનુષંગિક ખર્ચ જેમ કે વીમા પ્રિમિયમ જાળવણી ખર્ચ વગેરે લેસીએ ચૂકવવાના રહે છે.
  - vii કાયદાની જોગવાઈ અનુસાર કોઈ પક્ષકાર કરારભંગ સિવાય ભાડાપટ્ટાના શરૂઆતના સમયમાં બેમાંથી કોઈ પક્ષકાર ભાડા રદ કરી શકતો નથી.
  - viii ભાડાપટ્ટાના કરારની શરતો અનુસાર ભાડે રાખનાર મિલકતનો કબજો અને ઉપયોગનો અધિકાર જાળવી રાખે છે.
  - ix નિશ્ચિત સમય સુધી મિલકત ભાડે રાખનારની પાસે હોવાથી અપ્રચલિતપણાનું જોખમ પણ ભાડે રાખનાર જ ઉઠાવે છે.
  - x નાણાકીય ભાડાપટ્ટામાં ભાડાપટ્ટાનો સમય સામાન્ય રીતે 5 થી 15 વર્ષ સુધીનો હોય છે. અલબત્ત મોટાભાગે 8 થી 10 વર્ષનો જોવા મળે છે.
- નાણાકીય લીઝના નીચે દર્શાવેલ ત્રણ પેટા પ્રકાર પાડી શકે.
    - (i) વેચાણ ભાડાપટ્ટો (સેલ્સ લીઝ)
    - (ii) પ્રત્યક્ષ ધિરાણ ભાડાપટ્ટો (ડિરેક્ટ ફિનાન્સ લીઝ)

(iii) લીવરેજડ લીઝ

- i વેચાણ ભાડાપટ્ટો (સેલ્સ લીઝ) : આ પ્રકારના ભાડાપટ્ટામાં મિલકતની વાજબી કિંમત તેની પડતર કિંમત કરતા શરૂઆતના તબક્કે વધુ હોય છે. ઉત્પાદક કે વેપારીનો નફો ભાડે રાખનારને મળે છે. જોકે સેલ્સ લીઝમા લેસોર જ મોટાભાગે ઉત્પાદક હોય છે.
- ii પ્રત્યક્ષ ધિરાણ ભાડાપટ્ટો : આ પ્રકારના લીઝમાં શરૂઆતમાં મિલકતની વાજબી કિંમત તેની પડતર કિંમત જેટલી હોય છે. જેથી ભાડાની રકમ સમમૂલ્યમાં વહેંચી રોકાણ વસૂલ કરવામાં આવે છે.
- iii લીવરેજડ ભાડાપટ્ટો : લીવરેજડ ભાડાપટ્ટામાં ત્રણ પક્ષકારો હોય છે. (a) ભાડે આપનાર (b) લાંબાગાળા માટે નાણાં ધિરનાર, (c) ભાડે રાખનાર ભાડે આપનાર. નાણાં ધિરનાર પાસેથી લાંબાગાળા માટે નાણાં ઉછીના લઈ મિલકત ખરીદીને લેસીને ભાડાપટ્ટે આપે છે અને બદલામાં ભાડુ મેળવે છે. આ પ્રકારના ભાડાપટ્ટામાં લેણદારને પણ કરારમાં સાંકળી લેવામાં આવે છે. લીવરેજડ ભાડાપટ્ટામાં વચ્ચેથી કરાર રદ થઈ શકતો નથી. સામાન્યતઃ મિલકતની કિંમત ઘણી વધુ હોય ત્યારે ભાડે આપનારને આવા નાણાં ધિરનાર શરાફોની જરૂર પડતી હોય છે. શરાફો પ્રત્યે 100% નાણા ધિરે છે પણ આપણે ત્યા બેંકો અંદાજે 75% નાણા ધીરે છે. આમા ભાડાપટ્ટા કંપનીઓએ અથવા ભાડે આપનાર મિલકતો તેમજ ભાડે લેનાર પાસેથી જે ભાડુ મળે તે આવા નાણાં ધિરનાર શરાફો પાસે તારણમાં મૂકવું પડતું હોય છે. ખરી રીતે જોઈએ તો આવો કરાર નાણાં ધિરનાર અને ભાડે રાખનાર વચ્ચે જ થતો હોય છે, પરંતુ ભાડે આપનાર કે ભાડાપટ્ટા કંપની પોતાની પ્રતિષ્ઠાને કારણે જામીન તરીકેની ભૂમિકા ભજવે છે અને તેના બદલામાં વળતર મેળવે છે.

કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટો (Operating Lease) :

કાર્યાત્મક લીઝને મરામત ભાડાપટ્ટો કે સેવા ભાડાપટ્ટો તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. I.A.S.-17 માં કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટાની વ્યાખ્યા આપતા સરળ રીતે સિફતપૂર્વક જણાવી દીધું છે કે “નાણાકીય ભાડાપટ્ટા સિવાયના ભાડાપટ્ટા કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટા છે. આનાથી કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટાનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવે ! એટલું ખરું કે નાણાકીય ભાડાપટ્ટા કરતાં કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટો મૂળભૂત રીતે જુદો પડે છે, નાણાકીય ભાડાપટ્ટો એક દૃષ્ટિએ નાણાસ્ત્રોતની ગરજ સારે છે. જ્યારે કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટામાં વાસ્તવિક મિલકત ભાડાપટ્ટે આપવાનો હેતુ જોવા મળે છે. વિધેયાત્મક રીતે તેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

“કોઈ પણ ભાડાપટ્ટામાં લેસોર જે મિલકતનો માલિક હોય તે નિયત સમય પ્રમાણે (સામાન્યતઃ ટૂંકા સમય ગાળા માટે) નિશ્ચિત રકમના ભાડાના બદલામાં મિલકત ભાડાપટ્ટે આપવાનું કબૂલે છે તે (લેસોર) મિલકતની માલિકીને લગતા તમામ જોખમ, બદલા જાળવી રાખે છે તેને કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટો કહેવાય છે.”

કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટો સામાન્ય રીતે ટૂંકા સમયગાળા માટે હોય છે. અલબત્ત સમયના ગાળાનું માપ માપવું મુશ્કેલ છે. તે બદલાતો રહે છે, જેમ કે સાઈકલ એક કલાક માટે, વીસીઆર એક સાંજ માટે, મેરેજ હોલ એક દિવસ માટે, મોટરવાહન એક પ્રવાસ માટે, પુસ્તકો થોડા દિવસ કે અઠવાડિયા જ માટે, ખેતીની સાધનો એક આખી સીઝન માટે ભાડે આપવામાં આવતા હોય છે. આ બધાને ટૂંકા સમયગાળાના ભાડાપટ્ટા તરીકે જ ઓળખી શકાય. તેનો મૂળ હેતુ એ છે કે મિલકતના અસરકારક આયુષ્ય કરતાં ઘણા ઓછા સમય માટે તે ભાડાપટ્ટે આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારનો ભાડાપટ્ટો કોમ્પ્યુટર્સ, નૌકાવાહન

એરલાઈન્સ, તેલના કૂવા વગેરે ઉદ્યોગમાં પ્રચલિત છે.

કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટાનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે જણાવી શકાય.

- i ભાડે રાખનાર જરૂરી મિલકત ભાડાપટ્ટે મેળવવા માટે ભાડે આપનાર સાથે વાટાઘાટ કરે છે. સામાન્યતઃ ભાડે આપનાર પાસે આવી મિલકતો ઘણી હોય છે તે પ્રકારનો તેનો ધંધો વ્યવસાય હોય છે.
- ii ભાડે આપનાર પાસે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તે મિલકત જાળવી રાખશે, ઉપરાંત ભાડે રાખનારે જે હેતુ માટે મિલકત મેળવી છે. તે હેતુ માટે યોગ્ય હશે.
- iii ભાડાપટ્ટા કરારના આદિ, મધ્ય અને અંત પહેલા કે પછી મિલકતની માલિકી ભાડે આપનાર જાળવી રાખે છે.
- iv સામાન્ય રીતે કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટામાં મિલકતના ભાડાપટ્ટાનો સમય અને ભાડે રાખનાર જુદા જુદા હોય છે.
- v મિલકતના જોખમ અને બદલા ભાડે આપનારના શિરે જ રહે છે. તેથી મિલકતની જાળવણી અને સલામતીની જવાબદારી ભાડે આપનાર અદા કરવી પડે છે.
- vi જો કે કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટો રદ કરી શકાય છે પણ મોટા ભાગે તેમ થતું નથી.
- vii ભાડાપટ્ટાના કરાર અનુસાર મિલકતનો કબજો અને તેના ઉપયોગનો અધિકાર એક માત્ર ભાડે રાખનાર જ ભોગવે છે.
- viii અપ્રચલિતપણાનું જોખમ ભાડે આપનારના શિરે જ રહે છે કેમ કે આ પ્રકારના કરારમાં મિલકતના અસરકારક આયુષ્ય દરમિયાન મિલકતની માલિકી ભાડે આપનારની જ રહે છે. મિલકતના અસરકારક આયુષ્ય દરમિયાન ભાડે રાખનાર બદલાયા કરે છે.
- ix ભાડાપટ્ટાની સમયમર્યાદા સામાન્ય રીતે ટૂંકા સમયગાળાની હોય છે. જે એક દિવસથી માંડીને ત્રણ વર્ષ સુધીની હોઈ શકે. અલબત્ત તે પક્ષકારો મિલકતના પ્રકાર ઉપયોગ વગેરે પર આધારિત છે.
- x કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટામાં ભાડે આપનાર મિલકતની કિંમત એક જ ભાડાપટ્ટાના વ્યવહારમાં વસૂલ કરી શકતો નથી પણ સંખ્યાબંધ વ્યવહારો વચ્ચે વહેંચાઈ જાય છે. તેનો આધાર ઘણે અંશે કરાર કરતી વખતે બજાર કિંમત પર રહેલો છે.

ઉત્પાદક ભાડાપટ્ટો (અપઝેડ લીઝ) :

જ્યારે ભાડે આપનાર પોતે જ યંત્રસામગ્રીનું ઉત્પાદન કરતો હોય ત્યારે ભાડાપટ્ટાના કરવેરામાં આ પ્રકારના ભાડાપટ્ટાનો ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે.

મુખ્ય ભાડાપટ્ટો (માસ્ટર લીઝ) :

આ પ્રકારના ભાડાપટ્ટામાં એક જ ભાડાપટ્ટાના કરારમાં વિવિધ પ્રકારની યંત્રસામગ્રી તથા અનેક વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. પરિણામે વારંવાર કરાર કરવાથી કડાકૂટમાંથી મુક્તિ મળે છે. માસ્ટર ભાડાપટ્ટામાં ભાડે રાખનારને જ્યારે જ્યારે યંત્રસામગ્રી કે ચીજવસ્તુની જરૂર પડશે ત્યારે ત્યારે ભાડે આપનાર પૂરી પાડશે. ભાડાપટ્ટાના આ પ્રકારમાં યંત્રસામગ્રી ચીજવસ્તુઓની ફેરબદલીની સગવડ પણ આપવામાં આવે છે. આ બધા લાભોની દૃષ્ટિએ ભાડાપટ્ટાનો આ પ્રકાર અત્યંત લાભદાયી નીવડે છે.

મુખ્ય સંયુક્ત સાહસ ભાડાપટ્ટો (જોઈન્ટ વેન્યર સહિયારી લીઝ) :

આ ભાડાપટ્ટામાં શાબ્દિક અર્થ પ્રમાણે ભાડે રાખનાર એક કરતાં વધારે હોય છે. જ્યારે મિલકતનો કિંમત વધારે હોય તેથી તેનું ભાડુ પણ સ્વાભાવિક રીતે વધુ હોય છે.

તેમજ બધા બેસી મિલકતોનો સંયુક્તપણે ઉપયોગ કરી શકે તેમ હોય ત્યારે જ ભાડાપટ્ટા કરારનો આ પ્રકાર વધુ ઉપયોગી થાય. આધુનિક સમયમાં કમ્પ્યુટરના ઉપયોગમાં આ પ્રકાર વધુ ઉપયોગી સાબિત થયો છે. બધા ભાડે રાખનાર અનુકૂળતા પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ કરી સંયુક્ત રીતે ભાડે આપનારને ભાડું ચૂકવે છે.

ચૂકવણી મોકૂફ ભાડાપટ્ટો (સ્ટોપ પેમેન્ટ લીઝ) :

આ ભાડાપટ્ટામાં ભાડાપટ્ટાના કરારમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે જો કોઈ કારણસર અમુક સમયના ગાળામાં બેસી મિલકતનો ઉપયોગ ન કરી શકે તો તે સમયના ગાળા માટે ભાડાની ચૂકવણી મોકૂફ રાખી શકે. ખાસ કરીને ઋતુગત પ્રવૃત્તિના કિસ્સામાં આ પ્રકારના ભાડાપટ્ટાનો ઉપયોગ લાભદાયી નીવડે છે.

જાંગડ ભાડાપટ્ટો (ટ્રાયલ પિરિયડ ભાડાપટ્ટો) :

આ લીઝમાં બેસીને અજમાયીશી ધોરણે મિલકત વાપરવા દેવામાં આવે છે. જેથી ભાડે રાખનાર યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકે, કે તે મિલકત પોતાને ઉપયોગી થઈ શકશે કે કેમ ? જો ઉપયોગી જણાય તો ભાડે આપનાર સાથે ભાડાપટ્ટાનો કરાર કરે છે.

ટકાવારી ભાડાપટ્ટો (પરસેન્ટેજ લીઝ) :

આ ભાડાપટ્ટામાં ભાડે આપનારએ કરારની શરતો અનુસાર ભાડા ઉપરાંત આવકના અમુક ટકા રકમ ભાડે આપનારને આપવી પડે છે જેથી ભાડે આપનારને નિયત ભાડા ઉપરાંત મોંઘવારીના વધારાના પરિણામે આવકના અમુક ટકા હિસ્સો પણ મળે છે.

પુલ્લું અને બંધ ભાડાપટ્ટો (ક્લોસ એન્ડ લીઝ) :

આ પ્રકારના ભાડાપટ્ટાના કરારમાં કરારનો સમય પૂરો થયા બાદ ભાડે આપનાર મિલકત પરત મેળવે છે, તેથી મિલકતની ભંગાર કિંમતનું જોખમ પણ ભાડે આપનારના શિરે આવે છે.

7.6 નાણાકીય ભાડાપટ્ટો અને કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટા વચ્ચેનો તફાવત

ક્રમ	મુદ્દાઓ	નાણાકીય ભાડાપટ્ટો	કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટો
1.	વ્યાખ્યા	નાણાકીય ભાડાપટ્ટો એ સાધનની પડતર કિંમત અને વ્યાજ સહિતની રકમ નિયત કરેલ સમય મર્યાદામાં ચૂકવવાનો કાયદેસર કરાર છે. લેસી સાધનની વ્યાજ સહિત પડતર કિંમત શ્રેણીબદ્ધ હપ્તાઓમાં ચૂકવવા સમંત થાય છે.	કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટો એ ભાડા અંગેનો કરાર છે કે જેમાં ભાડે રાખનાર સાધનની પડતર કિંમત કરતાં વધુ નહિ તેટલી રકમનું ભાડું કરારના સમય દરમ્યાન ચૂકવવા સંમત થાય છે.
2.	નિભાવ અંગેની જવાબદારી	આ ભાડા પટ્ટામાં સામાન્ય રીતે ભાડે રાખનાર એ નિભાવ ખર્ચ અને કરવેરા અંગેની જવાબદારી અદા કરવાની રહેતી નથી તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.	નિભાવખર્ચ અને કરવેરા ચૂકવણીની જવાબદારી ભાડે આપનારની રહે છે. તે ઉપરાંત સાધનના વપરાશ અંગે તે ભાડે આપનારનું ભાડું ચૂકવે છે.
3.	ભાડે આપનારનું સ્થાન કે કાર્ય	આ ભાડાપટ્ટામાં ભાડે આપનાર નાણાકીય કાર્યવાહી પૂર્ણ કરવાની રહે છે.	ભાડે આપનાર ફક્ત સેવાઓ પૂરી પાડવાનું જ કાર્ય કરવાનું રહે છે.

4.	અપ્રચલિત અને બિનઉપયોગી જોખમ હોઈ શકે.	આ ભાડાપટ્ટામાં સાધન, અપ્રચલિત કે નકામું થઈ જવા અંગેનું જોખમ ભાડે રાખનાર સહન કરે છે.	આ ભાડાપટ્ટામાં સાધન અંગેનું જોખમ ભાડપટ્ટે આપનાર કંપનીને શિરે રહે છે. ભાડે પટ્ટો એક દિવસ એક, અઠવાડિયું, એક મહિનો કે વર્ષનું
5.	નાણાકીય કબૂલાત સ્વરૂપ	સામાન્ય રીતે જ્યાં સુધી પાકા સરવૈયામાં જવાબદારી દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ભાડે રાખનાર માટે આ ભાડાપટ્ટો જ લોન સ્વરૂપનો છે. આ ભાડાપટ્ટા કંપની તરફથી ભાડે રાખનારને અપાયેલ લોનનું પ્રકાર છે.	આ ભાડાપટ્ટો ભાડે રાખનાર માટે નાણાકીય કબૂલાતનું કુલ મિલકત કિંમત જેટલું સ્વરૂપ દર્શાવતો નથી ભાડે રાખનારના કે.નું ખાતામાં ફક્ત ચૂકવેલ ભાડાની ચોક્કસ સમયને અંતરે જ નોંધ થાય છે.
6.	લિઝીંગની તકોનું મૂલ્યાંકન	ભાડે રાખનાર માટે કંપની સાધન ભાડાપટ્ટે મૂડી લઈ લેવા ઈચ્છે છે કે ઉછીની મૂડી લઈ સાધન ખરીદવા ઈચ્છે છે તેના નિર્ણયો માટે આ ભાડાપટ્ટાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે.	ભાડે રાખનાર માટે કંપની સાધન ભાડેથી મેળવવા ઈચ્છે છે કે સાધન ખરીદવા ઈચ્છે તેના નિર્ણય માટે આ ભાડાપટ્ટાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આપે છે.
7.	લીઝનો સમયગાળો	કરારનો સમયગાળો મધ્યસ્થગાળાથી લાંબાગાળા સુધીનો હોઈ શકે છે. કરાર મિલકતના અંદાજ આયુષ્યના સમયને આવરી લે છે.	કરારનો સમયગાળો ટૂંકાગાળાથી મધ્યમગાળાનો હોઈ શકે છે. જે કલાકો, દિવસ, માસ કે 3 થી 5 વર્ષનો પણ હોઈ શકે છે.
8.	રદબાતલ થવાની જોગવાઈ	આ કરાર પૂર્ણરક્ષિત અને રદબાતલ ન થાય તેના મહત્વનો પરિબળો છે.	આ કરાર માલિક કે ભાડુઆત બેમાંથી કોઈ પણ પક્ષકાર દ્વારા રદબાતલ થવાને પાત્ર છે.
9.	લીઝ તરીકે અપાતી મિલકતના પ્રકાર	એર ક્રાફ્ટ્સ, રેલ્વેકાર, જમીન-મકાન ઓટો અને હેવી મશીનરી વગેરે આ પ્રકારે લીઝ ઉપર આપવામાં આવે છે.	કમ્પ્યુટર્સ, ઓફિસ, સાધનો, અને અન્ય પ્રકારની સાધન-સામગ્રી આ પ્રકારના લીઝ ઉપર આપવામાં આવે છે.

7.7 નાણાકીય ભાડાપટ્ટો ચઢિયાતું શા માટે ?

RBI ના ભૂતપૂર્વ આર. એન. મલ્હોત્રાના અભિપ્રાય અનુસાર ભારતીય ઉદ્યોગના આધુનિકીકરણ અને વૈવિધ્યકરણ માટે ભાડાપટ્ટા અનુકૂળ વિકલ્પ પૂરો પાડે છે. ખાસ કરીને લઘુ અને મધ્યમ ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો જેઓ ઓછી શેરમૂડી ધરાવતા હોય અને મૂડી મેળવવા મૂડી બજારમાં પ્રવેશવા અસમર્થ હોય છે.

વાસ્તવમાં ભારતીય ઉદ્યોગો મૂડીની રકમ અનુભવી રહ્યા છે. કુલ 300 કરોડ રૂપિયાની શેરમૂડી ધરાવતી લગભગ 300 ભાડાપટ્ટાની કંપનીઓ ખાનગી ક્ષેત્રની કંપનીઓની આંશિક મૂડીની જરૂરિયાત ભાગ્યે જ સંતોષી શકે તેમ છે.

સાતમી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન 3,20,000 કરોડના અંદાજિત કુલ રોકાણ ખાનગીક્ષેત્ર રૂ. 1,40,000 કરોડનો હિસ્સો મળે એવો અંદાજ છે. જો કે ખાનગી ક્ષેત્ર

રૂ. 17,000 કરોડ અને જાહેર ક્ષેત્રને રૂ. 30,000 કરોડની ખાધ રહેશે. જ્યાં સુધી નાણાકીય સંસ્થાઓના ધિરાણને સંબંધ છે ત્યાં સુધી અપૂરતુ ફંડ, વિલંબકારી કાર્યપદ્ધતિ અને બજારની નાજુક પરિસ્થિતિ વગેરે બાબતોને લીધે ઉદ્ભવેલી મૂડી સ્ત્રોતની ખાધ ભાડાપટ્ટા કંપનીઓ દ્વારા પૂર્ણ થશે.

1986-87ના કેન્દ્રીય અંદાજપત્રમાં કરાયેલ જોગવાઈઓથી ભાડાપટ્ટા વ્યવસાયે નવું બળ સાંપડ્યું છે. અસ્કયામતોની ખરીદી હવે મોંઘી બની ગઈ છે. કારણ કે વ્યાજનું મૂડીરોકાણ અને રોકાણ ભથ્થા જેવી કરકપાતની જોગવાઈઓ દૂર કરાઈ છે આથી વ્યવસાયી જૂથ દ્વારા સંચાલિત ભાડાપટ્ટા કંપનીઓ માટે નફા શક્તિ વધશે એવી ધારણા છે. તથા નિષ્ણાત દ્વારા સંચાલિત કંપનીઓમાં આ વ્યવસાય સોનાની ખાણ પુરવાર થશે. અત્યાર સુધીમાં વ્યવસાયી સંચાલન ધરાવતી ભાડાપટ્ટા કંપનીઓને ઈક્વિટી શેરોમાં 400% ની મૂલ્ય વૃદ્ધિ થયેલી જોવા મળે છે.

7.8 નાણાકીય ભાડાપટ્ટાના લાભો

ઉદ્યોગો માટે ઉપલબ્ધ અન્ય પ્રકારના ધિરાણો સામે નાણાકીય ભાડાપટ્ટો ચઢિયાતું છે. આ વ્યવસાય અમેરિકા, કેનેડા, જાપાન, પશ્ચિમ યુરોપના દેશોમાં લોકપ્રિય બન્યો છે. તેમ ભારતમાં પણ તેની ગુણવત્તા બળવત્તર બનશે. નીચેના લાભો તેનું મહત્ત્વ છતું કરે છે.

1. 100% ધિરાણ પ્રાપ્તિ :

ભાડાપટ્ટા ખાસ કરીને ઉચ્ચ વિકાસલક્ષી અને વિસ્તરણ કંપનીઓ માટે લાભદાયી છે. વિપરીતપણે બેંક અને નાણાં સંસ્થાઓ પાસેથી ધિરાણ મેળવવા માટે માર્જિન ચૂકવવું પડે છે. ભાડાપટ્ટા યંત્ર-સામગ્રી અને ઉપકરણની ખરીદી માટે 100% ના ધિરાણની ઓફર કરે છે. આથી નાણાકીય ભાડાપટ્ટો દ્વારા અસ્કયામતોની ખરીદીમાં કંપનીની રોજિદી કામગીરીમાં કોઈ વિક્ષેપ પડતો નથી.

2. વ્યાજનો ઓછો દર :

નાણાકીય ભાડાપટ્ટો એ ન્યૂનતમ ખર્ચે ઉદ્યોગોને ધિરાણ પૂરું પાડનાર વ્યવસાય છે. આનાથી વિપરીત બેંક ધિરાણ અને નાણાકીય સંસ્થાઓની લોન પર ઊંચા દરનું વ્યાજ અને ભારે દસ્તાવેજ ખર્ચ ભોગવવો પડે છે. જ્યારે ભાડાપટ્ટા ધિરાણ અતિશય સીધો વિકલ્પ પૂરો પાડે છે.

3. ફંડની તાત્કાલિક ઉપલબ્ધિ :

વેપારી બેંકો અને નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસેથી ધિરાણ મેળવવા માટે વિલંબકારી ઔપચારિકતા જેવી કે મોટી સંખ્યામાં વિવિધ ફોર્મ ભરવા પ્રોજેક્ટ રિપોર્ટ તૈયાર કરવો વગેરે વિધિ પૂર્ણ કરવી પડે છે. વધુમાં સ્ટેમ્પ ડ્યુટી ચૂકવવી પડતી નથી. અસ્કયામતો ગીરવે મૂકવી પડતી નથી. તેમજ ટ્રસ્ટીની નિમણૂક કરવી પડતી નથી.

4. ધિરાણ નિયંત્રણ :

બેંક ધિરાણ અથવા નાણાકીય સંસ્થાઓની લોનના સંબંધ કંપનીનો દેવા-મૂડીનો ગુણોત્તર, ઉદ્યોગનો પ્રકાર વગેરે લક્ષમાં લઈને ધિરાણની મર્યાદા બાંધે છે. વધુમાં લાંબી મુદતની થાપણ અને ડિબેન્યર બહાર પાડીને જાહેર જનતા પાસેથી ઉછીની મૂડી મેળવવા માટે નિયમનો અસ્તિત્વમાં છે. કાર્યક્ષમ સંચાલન ધરાવતી વિકાસ અને વિસ્તરણલક્ષી કંપનીઓ માટે નાણાકીય ભાડાપટ્ટો દ્વારા મૂડી મેળવવાની ક્ષમતા અમર્યાદિત છે.

5. સરવૈયા બહારનું ધિરાણ :

ભાડાપટ્ટા કંપની દેવા મૂડીના ગુણોત્તર પર અસર કર્યા વિના અસ્ક્યામતો માટે ધિરાણ સહાયભૂત થાય છે કારણ કે ભાડાપટ્ટોનો સરવૈયામાં નિર્દેશ થતો નથી પણ ભાવિ જવાબદારીઓ તરીકે નોંધમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. ઉચ્ચ વિકાસ અને વિસ્તરણલક્ષી કંપનીઓ નાણાકીય ભાડાપટ્ટો મેળવવા ઉપરાંત બેંક ધિરાણ અને સંસ્થાકીય લોન મેળવી શકે છે.

6. વેરાકીય બોજમાં ઘટાડો :

જ્યારે ભાડાપટ્ટાના કિસ્સામાં સમગ્ર ભાડાપટ્ટો વેપારી ખર્ચ પેટે કપાતને પાત્ર બને છે. બીજા શબ્દોમાં ભાડાપટ્ટાના કિસ્સામાં ઉપકરણોનો ખર્ચ કરવેરા પહેલાના નફામાંથી ચૂકવાય છે. જ્યારે સીધી ખરીદી કરવામાં આવે તો નફામાંથી ચૂકવવામાં આવે છે. આથી વેરો ચૂકવતી કંપનીઓ અસ્ક્યામતો લીઝ મેળવવાનું પસંદ કરે છે.

7. તરલતા આપે છે :

ભાડાપટ્ટો પર પ્રાપ્ત કરેલી નવી અસ્ક્યામતોનાં ઉપયોગથી મેળવેલ વધારાની રકમ દ્વારા ભાડાપટ્ટા ચૂકવવામાં આવે છે. આથી કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રથમ લીઝ મેળવેલી અસ્ક્યામતો દ્વારા આવક કમાવવાનું શરૂ કરે છે. અને આગામી વર્ષોમાં આજ મિલકતોનું સરળ હપ્તે ભાડુ ચૂકવી શકે છે. આથી કંપનીનો નફો કમાવવાની શક્તિ પણ વધે છે.

8. રોકડની તરલતા પર વિપરીત અસર નહિ :

લીઝ ફિનાન્સ દ્વારા અસ્ક્યામતોની ખરીદી માટે ખરીદનારે તાત્કાલિક ચૂકવણીની કોઈ જોગવાઈ કરવી પડતી નથી. મિલકતોની ખરીદીના કિસ્સામાં તો રોકડ ચૂકવણી કરવી પડતી હોવાથી રોકડની તરલતા પર અવળી અસર પડે છે, આમ લીઝ ફિનાન્સ રોકડની તરલતામાં સહાયતારૂપ થાય છે.

9. નામશેષ (અપ્રચલિત) થવા સામે વીમો :

આધુનિક સમયમાં ઝડપથી બદલાતા જતા ટેકનોલોજીકલ યુગમાં નામશેષ થઈ જવાને જોખમ સામે એક પ્રકારનો વીમો (રક્ષણ) પૂરો પાડે છે. 100% બહારના ધિરાણથી ઉદ્યોગપતિઓ વિસ્તરણ અને આધુનિકીકરણની યોજના અમલી બનાવી શકે છે.

10. ધિરનારની કોઈ દબલગીરી નહીં :

કંપનીઓને ધિરાણ આપનાર નાણાકીય સંસ્થાની માફક સંબંધિત કંપનીઓમાં તેમના નોમિની ડિરેક્ટરની બોર્ડમાં નિમણૂક કરતી નથી. લીઝ ફિનાન્સમાં રૂપાંતરિતની કલમ લાગુ પડતી નથી. જો નાણાકીય સંસ્થાઓની લોનમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જ્યારે અસ્ક્યામતો ભાડાપટ્ટો દ્વારા મેળવી હોય ત્યારે કંપનીનું સંચાલન મુક્ત વાતાવરણમાં કાર્ય કરે છે. અર્થાત્ ભાડે આપનાર તરફથી તેમાં કોઈ હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવતો નથી.

● નાણાકીય ભાડાપટ્ટાની મર્યાદાઓ

1. ભંગાર કિંમતનો લાભ નહિ મળે :

ભાડાપટ્ટાની મુદત પૂરી થાય ત્યારે મિલકતની જે શેષ (બાકી) કિંમત વધે તેનો લાભ પેટે આપનારને મળે છે. જો પેટે લેનારે મિલકત ખરીદી હોત તો તેના ઉપયોગી આયુષ્યને અંતે તેની બાકી/વધેલી કિંમતનો લાભ તેને પોતાને મળ્યો હોત. ખાસ કરીને જમીન-મકાન જેવી કાયમી મિલકતની બાબતમાં પટ્ટાની મુદતને અંતે મિલકતની કિંમત ઊંચી હોય છે.

જમીનની કિંમત વધતાં ભાડાપટ્ટાની કિંમત વધતી હોવાથી પટ્ટાની મુદત પૂરી થતા જો ફરીથી તેવી મિલકત મેળવવી હોય તો પેટે રાખનારે તે માટે ઊંચી કિંમત ચૂકવવી પડે છે. જ્યારે મકાનના સંદર્ભમાં તેની કિંમતમાં જમીન જેવો વધારો થતો નથી છતાં તેના જેવું અન્ય મકાન મેળવવા ખૂબ ઊંચી કિંમત ચૂકવવી પડે છે.

અલબત્ત, ભાડાપટ્ટાના ઘણાં કરાર એવી જોગવાઈ હોય છે. પટ્ટાની મુદત પૂરી થતાં તે મિલકત ખરીદવાનો પટે રાખનારને હક રહશે અથવા પટ્ટો ફરીથી મેળવવાનો હક્ક રહેશે. જો આ રીતે પટ્ટો પૂરો થતાં મિલકત ખરીદવાનો હક આપવામાં આવે ત્યારે તેની ખરીદ કિંમત મૂળ કરાર કરતી વખતે જ નક્કી કરવામાં આવે છે અથવા પટ્ટો પૂરો થાય ત્યારે બજારમાં તેની જે કિંમત હોય તેને આધારે નક્કી થાય છે. કેટલાંક યંત્રો કે સાધનોના સંદર્ભમાં ખરીદીનો હક ભાડે રાખનારને શરૂઆતથી જ આપવામાં આવે છે. આવો હક પેટે આપનાર મિલકતની શેષ કિંમત ધ્યાનમાં રાખીને જ આપે છે.

2. વ્યાજનો દર :

ભાડાપટ્ટાનો બીજો ગેર ફાયદો છે કે તેમાં વ્યાજનો દર ચૂકવવો પડે છે. તે દેવું ઊભું કરીને મિલકત ખરીદવા માટે ચૂકવવા પડતા વ્યાજના દર કરતાં ખૂબ ઊંચો હોય છે એટલે જો કરવેરાનો લાભ ન મળતા હોય તો ભાડા પટ્ટાનો કરાર સરવાળે મોંઘો પડે છે. કેટલીકવાર પેટે આપનાર અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સાધનો પટ્ટે આપવાનો ધંધો કરતો હોય તો તે મોટા પાયા પર ખરીદી કરી શકે છે અને તેથી જથ્થાબંધ ખરીદીના વટાવનો લાભ મેળવી શકે છે. જે લાભ પેટે રાખનારને ઓછા ભાડાના સ્વરૂપમાં મળે છે. આવા લાભો મળતાં ન હોય તો ભાડાપટ્ટાની વ્યવસ્થા પેટે રાખનાર માટે લાભદાયી નીવડતી નથી.

3. માલિક તરીકે લાભ મળતા નથી :

મિલકત માલિક તરીકેના લાભ ભાડા પટ્ટે મિલકત રાખનારને મળતા નથી. બજાર પ્રવાહ અનુસાર મિલકતની કિંમતમાં વધારો થાય તો મિલકત વેચી શકાય નહીં. નાણાકીય ફંડો ઊભા કરવા માટે મિલકત તારણ આપી શકાય નહિ. મિલકત પેટા ભાડે આપી પોતાના આંતરિક સાધનો કે રોકડ ભંડોળમાં વધારો કરી શકાય નહિ.

4. અપરિવર્તનશીલ :

કેટલાંક સંજોગોમાં કંપની નાણાં બજારમાંથી નાણાં ઉઠાવી ન મેળવી શકે ત્યારે આવી કંપનીઓએ ફરજિયાત ભાડાપટ્ટા વ્યવસ્થાનો વિકલ્પ સ્વીકાર કરવો પડે છે. જેમાં ભાડાપટ્ટા સમય માટે ચૂકવવાનું ભાડુ અગાઉથી જ નક્કી હોય છે. હવે જો ભવિષ્યમાં વ્યાજનો દર ઘટે તો, જો દેવું ઊભું કર્યું હોય તો ઓછા વ્યાજે પરત થઈ શકે છે. આમ ભાડાપટ્ટામાં લાંબાગાળે વ્યાજની પડતર વધે છે.

5. પરચુરણ ખર્ચ :

કેટલાક સંજોગોમાં પટે લેનાર પેઢીએ મિલકત અંગોનાં પરચુરણ ખર્ચો ચૂકવવાના હોય છે.

6. જાળવણી અને નિભાવ :

સામાન્ય રીતે નાણાકીય ભાડાપટ્ટામાં મિલકતની જાળવણી, વીમાનું પ્રીમિયમ ચૂકવવું વગેરે ભાડા પેટે રાખનાર કરે છે.

7. મિલકત નકામી થઈ જવાનું જોખમ :

મિલકત જ્યાં સુધી પટે રાખનાર પાસે હોય ત્યાં સુધી મિલકત નકામી કે અપ્રચલિત થઈ જવાનું જોખમ તેણે જ ઉઠાવવાનું હોય છે.

7.9 ભારતમાં ભાડાપટ્ટાનાં ઉદ્યોગ પ્રચલિત થવાનાં કારણો

સામાન્ય રીતે કોઈપણ ઉદ્યોગ પ્રચલિત થવાના કારણો સંજોગો અનુસાર જુદા જુદા હોય છે. ભારતમાં નાણાંકીય સેવા ક્ષેત્રે ભાડા પટ્ટા ઉદ્યોગનો પણ વિકાસ થઈ રહ્યો છે. જેના વિકાસનાં કારણો નીચે મુજબ છે.

1. ખાનગી ક્ષેત્રે :

ભારતીય અર્થતંત્રમાં પંચવર્ષીય યોજનાઓનું મહત્ત્વ ખૂબ જ રહ્યું છે. જેમાં સાતમી પંચવર્ષીય યોજનામાં ઔદ્યોગિક રોકાણ માટે મોટો ભાગ ભજવવાનું સોંપવામાં આવ્યું છે.

2. બેંકિંગ ક્ષેત્રે :

ભારતમાં 1935માં RBI ની રચના થઈ ત્યારબાદ 1949માં RBIનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું. તેમજ 1969 અને 1980માં બેન્કોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું. તેથી રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોનાં વિકાસમાં બેંકો દ્વારા અગ્રતાક્રમ ક્ષેત્રોને ધિરાણ પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યું છે. પરિણામે ખાનગીક્ષેત્રને ફાળે ઓછું બેન્ક ધિરાણ ઉપલબ્ધ બન્યું છે.

3. નાણાંકીય સંસ્થાઓ અને કર કપાતનો લાભ :

નાણાંકીય સંસ્થાઓ પાસેથી ખાનગી ક્ષેત્રે ધિરાણ માટે ઓછો ફાળો ઉપલબ્ધ બન્યો છે અને સરકાર દ્વારા ખાનગીક્ષેત્રે પોતાના સાધનો ઊભા કરવાની બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

4. 19.12.1985ના રોજ સરકારે લાંબાગાળાની નાણાંકીય નીતિ જાહેર કરી જેમાં આવકવેરા પાછલા વર્ષ (નાણાંકીય વર્ષ) 1987-88થી રોકાણ વળતરની છૂટ પરત ખેંચી લેવામાં આવી છે. આના કારણે ઉત્પાદક માટે સાધન સામગ્રીની ખરીદી કરવા તેને ભાડાપટે મેળવવી વધુ ફાયદાકારક સાબિત થાય છે.

આ ઉપરાંત ભારતમાં ભાડાપટ્ટાનાં ઉદ્યોગમાં કેટલાક પડકારો અને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. નીચે મુજબ જોવા મળે છે.

1. હરિફાઈના કારણે ઘણી ભાડાપટ્ટા કંપનીઓ બંધ પડી ગઈ છે.
2. કર્મચારીમાં નિપુણતાનો અભાવ હોવાથી કર્મચારીઓની અછત જોવા મળે છે.

7.10 ભારતમાં નાણાંકીય ક્ષેત્રમાં ભાડાપટ્ટા ઉદ્યોગની મુશ્કેલીઓ/પડકારો

ભારતમાં નાણાંકીય ભાડાપટ્ટો એ ખૂબ જ પ્રચલિત વ્યવસ્થા છે અને ડિબેન્ચર કે બેન્ક લોન દ્વારા નાણાં ઊભા કરવા કરતાં એક શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ છે. જેમાં તાત્કાલિક મિલકતની પૂરી કિંમત જેટલા નાણાંની વ્યવસ્થા કર્યા વગર મિલકતનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. સામાન્ય રીતે આ પ્રકારનાં કરારમાં ભાડાપટે રાખનાર જે મિલકતની જરૂર હોય તે પોતે પસંદ કરે છે અને ભાડાપટે આપનાર વતી તે ઓર્ડર મૂકે છે અને મિલકતની ડિલિવરી મેળવે છે. ભાડા પટે આપનારે તો તેનું ભરતિયું મેળવી તેનાં નાણાં ચૂકવી આપવાનાં રહે છે. અને મિલકત પર માલિકી હક તેનો રહે છે. અહીં ભાડાપટે આપનાર કોઈ ખાસ પ્રકારના સાધનો કે યંત્રોનો જ ધંધા કરતો નથી, પરંતુ તે પટે રાખનારને જે પણ સાધનની જરૂર હોય છે. આ પ્રકારનાં ભાડાપટ્ટામાં વ્યવહારીક રીતે મિલકતની માલિકી સાથે સંકળાયેલા બધા જ પ્રકારનાં જોખમો અને તેમાંથી ઉદ્ભવતાં બધા જ પ્રકારનાં લાભો ભાડાપટે લેનારને ફેરબદલ કરવામાં આવે છે.

અમેરિકન કંપની I.B.M. એ કમ્પ્યૂટરો આ રીતે ભાડા પટે આપવાનો ધંધો મોટા પાયે પર કરે છે. એ જ રીતે ટેલિફોન કંપનીઓ તેમના સાધના ગ્રાહકને ઘેર ગોઠવી ભાડું

ગણે છે. તે પણ ભાડા પટ્ટાની જ વ્યવસ્થા છે. મિલકત ભાડાપટ્ટો આપવાનો ઉદ્યોગ વિશ્વમાં ઘણો જૂનો ઉદ્યોગ છે. ભારતમાં ભાડાપટ્ટા ઉદ્યોગ 1937માં શરૂ થયો હતો. હવે ભારતમાં પ્રચલિત થઈ રહ્યો તેની સામે ઘણાં પડકારો પણ છે. ભારતમાં ભાડાપટ્ટા ઉદ્યોગનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે. આમ છતાં કેટલાક વર્ષોમાં તેના અસાધારણ વિકાસને કારણે ભાડાપટ્ટાનો ઉદ્યોગમાં મુશ્કેલીઓ સર્જઈ છે. તેની કેટલીક મુશ્કેલીઓ નીચે મુજબ છે.

1. હરિફાઈ :

ભારતીય નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ભાડાપટે આપનારનો વધુ પુરવઠો થઈ ગયો છે. વધુ પડતા પુરવઠાને કારણે તીવ્ર હરિફાઈ વધી છે અને ભાડાપટ્ટાના ધંધાની પડતી સર્જઈ છે. કેટલીક ભાડાપટ્ટા કંપનીઓ ટકી શકે નહિ એવા એકમો બની ગયા છે. અને તેમને પોતાનો ધંધો બંધ કર્યો છે. દા.ત. લોકડાઉન જેવી સ્થિતિમાં ઉદ્યોગ ધંધા પડી ભાંગતા ઘણાં ઉદ્યોગ બંધ પડી ગયા.

2. યોગ્ય કર્મચારીનો અભાવ :

ભાડાપટ્ટા કંપનીઓનું સંચાલન કરી શકે તેવા યોગ્ય પ્રકારનાં કર્મચારીનો અભાવ છે. આ ઉદ્યોગ એ વિશિષ્ટ પ્રકારનો ધંધો છે અને તેની ઉચ્ચ સપાટીએ કાર્ય કરતી વ્યક્તિઓમાં હિસાબો, નાણાકીય, કાયદાકીય અને નિર્ણય વિષયક કાર્યક્ષેત્રની નિપુણતા હોવી જરૂરી છે. જે કર્મચારીઓમાં જોવા મળતો નથી.

3. દેવા-ઈક્વિટીનું યોગ્ય પ્રમાણ જળવાતું નથી :

RBI દ્વારા રચેલ કમિટીની માર્ગદર્શિકા મુજબ કે ભાડાપટ્ટા કંપનીઓમાં ઈક્વિટીના પ્રમાણમાં બેન્ક શાખનું પ્રમાણ ત્રણ ગણું હોવું જોઈએ. ભાડાપટ્ટા કંપનીઓ ઈક્વિટી મૂડી એકઠી કરવામાં સારી એવી સફળ થઈ શકી છે. પરંતુ તેઓ બેન્ક કે જાહેર જનતા પાસેથી લોન મેળવવામાં સફળ નીવડી નથી. પરિણામે મોટા ભાગની કંપનીઓ દેવા-ઈક્વિટીના મિશ્રણ નજીક પહોંચી શકી નથી. આ કારણે તેમના ફંડ ઊભા કરવાનો ખર્ચ વધ્યો છે.

4. ઘસારાની જોગવાઈનો અભાવ :

ઘણી લીઝિંગ કંપનીઓ ભાડાપટ્ટાની મિલકતો પર તેમના હિસાબી ચોપડામાં યોગ્ય ઘસારાની જોગવાઈ કરતી નથી. કારણ કે તેઓ રોકાણકારોમાં લોકપ્રિય બની શકે. આના પરિણામે કેટલીક કંપનીઓના કિસ્સામાં મૂડીમાંથી ડિવિડન્ડની ચૂકવણી કરવી પડી છે.

5. સ્થાપકોનું ખૂબ ઓછું રોકાણ :

ભાડાપટ્ટા કંપનીઓનાં મોટા પ્રમાણમાં સ્થાપકો મૂળતો કોઈ કંપનીમાં નોકરી કરતા હોય તેવા મિત્રો ભેગા થઈને આવી કંપનીઓ સ્થાપી છે. તેમણે ધંધાની નફાકારકતા તથા નાણાં કરવાની શક્યતા વગેરેનો ભાગ્યે જ વિચાર કર્યો છે. તેથી જરૂર પડ્યે વધુ નાણાં ઊભાં કરી શકવાની અશક્તિ કંપનીને નાદારી માર્ગે દોરી જાય છે. જેમાં હવેથી RBI કાયદા 2016નાં આધારે કંપનીએ નાદારીની પ્રક્રિયા માટે ટ્રિબ્યુનલમાં રજૂઆત કરવી પડે છે.

6. ભંડોળની અછત :

મોટી કંપનીઓ પોતે ભેગી કરેલી શેરમૂડી પર જ ધંધો કરે છે. ઈક્વિટી ભંડોળો ઊભા કરવાની જાહેરાતોમાં જ તેઓ મોટી રકમો ખર્ચી નાખે છે. આમ ભંડોળની અછત અને અન્ય રીતે નાણાં ઊભા કરી શકવાની અશક્તિને કારણે કંપનીઓ નાણાકીય મુશ્કેલીઓમાં મૂકાઈ જાય છે.

7. સંચાલકોની બિનઆવડત :

એક માહિતી મુજબ ભારતમાં મોટાભાગની કંપનીઓ બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ પર બેન્કના નિવૃત્ત થયેલા અધિકારીઓને લેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેમને આ પ્રકારનાં ધંધામાં હોવો જોઈએ એવો રસ દાખવેલ નથી. વળી, બેન્કિંગનો ધંધો અને ભાડાપટ્ટાનો ધંધો બંનેનું સ્વરૂપ અલગ છે. આ ઉપરાંત મોટાભાગની ભાડાપટ્ટા કંપનીઓના ચેરમેન કાં તો ચાર્ટડ એકાઉન્ટન્ટ અથવા ટેકનિકલ એક્સપર્ટ હોય છે. જેમને ભાડાપટ્ટાનાં ધંધાનું તેમજ ભાડા-ખરીદનાં ધંધાનું પૂરતું જ્ઞાન નથી.

8. સરકારનું વલણ :

ભારતમાં સરકારનું વલણ પણ સ્પષ્ટ નથી. દા.ત. રોકાણ ભથ્થું આપવા અંગે સરકારની નીતિ ભાડાપટ્ટા માટે પ્રોત્સાહનજનક નથી. ભાડાપટ્ટા પર વેચાણવેરો અનિશ્ચિતતા હતી. હવે નાણાંકીય સેવાઓ પર GST લાદેલ છે. સરકારનું વલણ ભાડાપટ્ટાનાં ધંધાને ઉત્તેજન આપવાનું રહ્યું નથી.

ઉપરોક્ત પડકારો અને મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં ભારતમાં ભાડાપટ્ટાનાં ઉદ્યોગનું આખા દેશમાં ઊજળું ભાવિ છે. કાર ફાઈનાન્સિંગનાં ક્ષેત્રમાં આ કંપનીઓ ખૂબ જ નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું છે. લીઝિંગ કંપનીઓ ખૂબ જ ઊંચા વ્યાજનો દર તેની પ્રવૃત્તિઓ પર મેળવી રહી છે. જો તેઓ તેમને મળતા કરવેરાનો લાભોને કારણે થતી બચત ગ્રાહકોને ફેરબદલી કરી નીચા વ્યાજ દર રાખે તો કંપનીએ દેશનાં આર્થિક વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપી શકે. જો સરકાર, નાણાંકીય સંસ્થાઓ અને ભાડાપટ્ટા કંપનીઓ એકબીજા સાથે હળીમળીને કામ કરશે તો તે મહત્તમ લાભો પ્રાપ્ત કરી શકે.

● સ્વાધ્યાય

● નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર વિસ્તૃત લખો.

1. ભારતમાં ભાડાપટ્ટાનો ઉદ્ભવ સમજાવો.
2. ભાડાપટ્ટાના કરારનાં માળખાનાં સોપાનો સમજાવો.
3. ભાડાપટ્ટાના પ્રકારો સમજાવો.
4. નાણાંકીય ભાડાપટ્ટા અને કાર્યાત્મક ભાડાપટ્ટા વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.
5. નાણાકીય ભાડાપટ્ટો ચઢિયાતું શા માટે ?
6. નાણાકીય ભાડાપટ્ટાનાં લાભો સમજાવો.
7. નાણાકીય ભાડાપટ્ટાનાં ગેરલાભો/મર્યાદા સમજાવો.
8. ભારતમાં ભાડાપટ્ટાનાં ઉદ્યોગ પ્રચલિત થવાનાં કારણો જણાવો.
9. ભારતમાં નાણાંકીય ભાડાપટ્ટા ઉદ્યોગનાં પડકારો સમજાવો.

● નીચેના પ્રશ્નોનાં ઉત્તર યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને આપો.

1. ભારતમાં સૌ પ્રથમ ભાડાપટ્ટાની ભાડાપટ્ટા કંપનીની સ્થાપના ક્યાર થઈ ?
(A) 1975 (B) 1973
(C) 1970 (D) 1980
2. ભારતમાં ભાડાપટ્ટાનાં સંદર્ભમાં હિસાબો લખવા માટે કયા હિસાબી ધોરણનું પાલન કરવામાં આવે છે ?

- (A) હિસાબી ધોરણ-17 (B) હિસાબી ધોરણ-18
(C) હિસાબી ધોરણ-19 (D) હિસાબી ધોરણ-20
3. કામગીરી ભાડાપટ્ટો કયા સંજોગોમાં પસંદ કરવામાં આવે છે ?
(A) જ્યાં મિલકતની ઝડપી નાશ પામવાની શક્યતા હોય.
(B) જ્યારે ભાડાપટ્ટે લેનાર કામચલાઉ પ્રશ્નોને પાર કરવામાં રસ ધરાવતો હોય.
(C) (અ) અને (બ) બંને
(D) એકેય નહિ
4. જે કરાર સામાન્ય રીતે મિલકતનો ઉપયોગી આયુષ્ય જેટલી મુદત માટે હોય છે. અને જે તેની મુદત દરમ્યાન રદબાતલ કરી શકતો નથી તેને _____ કરાર કહેવાય.
(A) કામગીરી ભાડાપટ્ટા (B) લીવરેજ ભાડાપટ્ટા
(C) નાણાકીય ભાડાપટ્ટા (D) સેવા ભાડાપટ્ટા
5. એરકાફ્ટ, રેલ્વે, કાર જમીન-મકાન, હેવી મશીનરી વગેરે પ્રકારની મિલકતો માટે કયા પ્રકારનાં ભાડા પટ્ટા આપવામાં આવે છે.
(A) નાણાકીય ભાડાપટ્ટા (B) કામગીરી ભાડાપટ્ટા
(C) સેવા ભાડાપટ્ટા (D) એકેય નહિ
6. કમ્પ્યુટર્સ, ઓફિસ સાધનો, ઓટો મોબાઈલ, ટ્રક્સ અને અન્ય પ્રકારની સાધન-સામગ્રી માટે કયા પ્રકારનો ભાડાપટ્ટો આપવામાં આવે છે.
(A) કામગીરી ભાડાપટ્ટા (B) નાણાકીય ભાડાપટ્ટા
(C) સેવા ભાડાપટ્ટા (D) એકેય નહિ
7. ભાડાપટ્ટાનાં લાભોમાં સમાવેશ થાય છે.
(A) પરીવર્તનશીલતા (B) કરવેરામાં રાહત
(C) નિયંત્રણોનાં અભાવ (D) ઉપરોક્ત બધા જ
8. ભાડાપટ્ટાનાં નિર્ણયને અસરકરતા કયા પરિબળોનો સમાવેશ થાય છે ?
(A) રોકડ પ્રાપ્તિ
(B) ભંગાર કિંમત અને નાણાં ઉછીના લેવાની શક્તિ
(C) કરવેરાના લાભ
(D) ઉપરોક્ત બધા જ
9. ભાડાપટ્ટાનાં કરારમાં કેટલા પક્ષકારો હોય છે ?
(A) 2 (B) 3
(C) 4 (D) 1
10. નીચેનામાંથી કયો ભાડાપટ્ટાનો કરાર એ 10 વર્ષથી વધુ મુદતનો હોય છે ?
(A) કામગીરી ભાડાપટ્ટો (B) નાણાકીય ભાડાપટ્ટા
(C) બંનેમાં (D) એકેય નહિ

11. કયા ભાડાપટ્ટામાં મિલકત નકામી થઈ જવાનું જોખમ માલિકે ભોગવવાનું હોય છે ?
(A) કામગીરી ભાડાપટ્ટો (B) નાણાંકીય ભાડાપટ્ટો
(C) બંનેમાં (D) એકેય નહિ
12. અમેરિકામાં કયા હિસાબી ધોરણમાં નાણાંકીય ભાડાપટ્ટાની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે ?
(A) હિસાબી ધોરણ-13 (B) હિસાબી ધોરણ-17
(C) હિસાબી ધોરણ-19 (D) હિસાબી ધોરણ-18

● જવાબ :

1 (B)	2 (A)	3 (C)	4 (A)
5 (A)	6 (A)	7 (D)	8 (D)
9 (A)	10 (B)	11 (A)	12 (A)

-: રૂપરેખા :-

- 8.1 પ્રસ્તાવના
- 8.2 ફેક્ટરિંગ સેવાઓ
- 8.3 ફેક્ટરનાં કાર્યો
- 8.4 ફેક્ટરિંગ કરારના પક્ષો
- 8.5 ફેક્ટરિંગ સેવાઓના પ્રકાર
- 8.6 ફેક્ટરિંગ ફાયદા અને ગેરફાયદા
- 8.7 ફેક્ટરિંગની કિંમત
- 8.8 ફેક્ટરિંગની લાક્ષણિકતાઓ
- 8.9 ફોરફીટિંગ
- 8.10 ફોરફીટિંગ ગોઠવણની વિશેષતાઓ
- 8.11 ફોરફીટિંગ સેવાઓના લાભો
- 8.12 ફેક્ટરિંગ અને ફોરફીટિંગ સેવાઓ વચ્ચેના તફાવતો

● સ્વાધ્યાય

8.1 પ્રસ્તાવના

ફેક્ટરિંગ સેવાઓ હવે સમગ્ર વિશ્વમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય બની છે ઘણી બધી કંપનીઓ આ સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. ફેક્ટરિંગ એ કરારના કાયદા હેઠળ નિયમન કરાયેલ અન્ય કોઈપણ વેચાણ ખરીદી કરાર જેવો કરાર છે.

ફોરફીટિંગ એ ટ્રેડ ધિરાણનો એક સ્ત્રોત છે જે નિકાસકારોને આયાતકાર પાસેથી દેવાની વસૂલાત કરવાનો અધિકાર ફેરબદલ કરવા પર ફોરફેટર નામની સંસ્થા પાસેથી ભંડોળ મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.

8.2 ફેક્ટરિંગ સેવાઓ

ફેક્ટરિંગ સેવાઓ 1920 ના દાયકામાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં શરૂ થઈ હતી અને 1960ના દાયકામાં વિશ્વના અન્ય ભાગોમાં રજૂ કરવામાં આવી હતી. ફેક્ટરિંગ સેવાઓ વિશ્વભરમાં લોકપ્રિય બની છે.

ફેક્ટરિંગ એ એક નાણાકીય સેવા છે. જે સ્થાનિક તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં પ્રાપ્તિપાત્ર ખાતાઓના ધિરાણ અને સંગ્રહને આવરી લે છે.

મૂળભૂત રીતે ફેક્ટરિંગ એ એક એવી વ્યવસ્થા છે જેમાં માલ અથવા સેવાઓના વેચાણને લીધે પ્રાપ્ત થતી વસ્તુઓ ચોક્કસ વટાવ પર ફેક્ટરને વેચવામાં આવે છે. ફેક્ટરિંગ કરારના કારણે ફેક્ટરને પ્રાપ્તિપાત્રોને શીર્ષક મળે છે, તે તમામ ધિરાણ નિયંત્રણ, વેચાણ ખાતાના વહીવટ અને ગ્રાહકો પાસેથી દેવાની વસૂલાત માટે જવાબદાર બને છે.

8.3 ફેક્ટરના કાર્યો

- (1) ચોપડે દેવા સામે ધિરાણ આપવા માટે, જેમ કે ભરતિયું મૂલ્યના 90 ટકા સુધી તરત જ ગ્રાહકને મૂડી મળે છે. આમ, ગ્રાહકને તેની કાર્યકારી મૂડી માટે તરત જ ભંડોળ મળે છે.
- (2) ગ્રાહકોના ગ્રાહકો પાસેથી નિયત તારીખે લેણાં સામે રોકડ એકત્ર કરવા અને ગ્રાહકને એના અહેવાલો આપવા.
- (3) ગ્રાહક માટે તેના ગ્રાહકો સાથેના વ્યવહારોના સંદર્ભમાં વેચાણ વ્યવસ્થાપન ખાતું (એટલે કે એકાઉન્ટિંગ કાર્ય) હાથ ધરવા.
- (4) નોન-આશ્રય ફેક્ટરિંગ વ્યવસ્થા હેઠળ, જો ગ્રાહક નાણાકીય રીતે નાદાર બની જાય અને ચૂકવણી ન કરી શકે, તો ફેક્ટર ગ્રાહકને મંજૂર ઈન્વોઈસેસ પરના ખરાબ દેવા સામે રક્ષણ પૂરું પાડે છે. આમ ફેક્ટર ગ્રાહકને નાદારી અથવા નાદારીથી થતા સંભવિત નુકસાન સામે ગ્રાહકને દેવું વીમાની સુવિધા પૂરી પાડે છે.
- (5) ફેક્ટર અન્ય માહિતી પણ પ્રદાન કરે છે જેમ કે વેચાણ વિશ્લેષણ અને મુદતવીતી ભરતિયું વિશ્લેષણ જે ગ્રાહકને વધુ અસરકારક રીતે વ્યવસાય ચલાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. આ ઉપરાંત, માર્કેટિંગના ક્ષેત્રોમાં સંબંધિત કુશળતા પણ પ્રદાન કરે છે.

8.4 ફેક્ટરિંગ કોન્ટ્રાક્ટના પક્ષો

ફેક્ટરિંગ કોન્ટ્રાક્ટમાં સામાન્ય રીતે ત્રણ પક્ષો સામેલ હોય છે :

- (1) માલ ખરીદનાર (એટલે કે ગ્રાહક) કે જેણે કેડિટ પર સામાન અથવા સેવાઓ ખરીદી છે અને જેને કેડિટ અવધિ પૂર્ણ થઈ જાય ત્યારે તેના માટે ચૂકવણી કરવી પડશે.
- (2) માલના વિક્રેતા (એટલે કે ક્લાયન્ટ) જેણે કેડિટ શરતો પર ગ્રાહકોને માલ પૂરો પાડ્યો છે અથવા સેવાઓ પ્રદાન કરી છે.
- (3) 'ફેક્ટર' જે માલના વિક્રેતા પાસેથી ભરતિયું/બિલ ખરીદે છે અને તેના ગ્રાહકોના ગ્રાહકો પાસેથી નાણાં એકત્ર કરે છે.

8.5 ફેક્ટરિંગ સેવાઓના પ્રકાર

- (1) **કુલ સર્વિસિંગ ફેક્ટરિંગ :** આ આશ્રય વિનાની ફેક્ટરિંગ સેવા તરીકે પણ ઓળખાય છે. તે તમામ પ્રકારની સેવાઓ ઓફર કરતી ફેક્ટરિંગ વ્યવસ્થાનો સૌથી વ્યાપક પ્રકાર છે, જેમ કે: (a) ધિરાણ, (b) વેચાણ વ્યવસ્થાપન ખાતું, (c) ઉઘરાણી, (d) દેવાનું રક્ષણ અને (e) સલાહકારી સેવાઓ. આ પ્રકારની ફેક્ટરિંગ સેવાની સૌથી મહત્વની લાક્ષણિકતા એ છે કે તે ગ્રાહકને ખરાબ દેવા સામે રક્ષણ આપે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જો ગ્રાહક ચૂકવણી કરવામાં નિષ્ફળ જાય, તો ફેક્ટર ગ્રાહકના ગ્રાહકોની નાદારી અથવા નાદારીથી થતા નુકસાનને ભરપાઈ કરી આપે છે.
- (2) **આશ્રય ફેક્ટરિંગ :** આવા પ્રકારની ફેક્ટરિંગ વ્યવસ્થામાં, ફેક્ટર દેવાની સુરક્ષા સિવાય તમામ પ્રકારની સુવિધાઓ પ્રદાન કરે છે. તેનો અર્થ એ છે કે, ગ્રાહકના ગ્રાહકોની નાદારીથી ઉદ્ભવતા કોઈપણ ખરાબ દેવા માટે ગ્રાહક જવાબદાર છે.
- (3) **પરિપક્વતા ફેક્ટરિંગ :** આ પ્રકારની ફેક્ટરિંગ વ્યવસ્થા હેઠળ, નાણાં પૂરા પાડવા સિવાય, ગ્રાહકને અન્ય તમામ સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી ફાઈનાન્સનો સંબંધ છે, ગ્રાહકને પૂર્વનિર્ધારિત તારીખ અથવા પાકતી મુદતની તારીખના અંતે ચૂકવણી કરવામાં આવે છે, પછી ભલે ગ્રાહકોએ ઉધાર વેચાણના સંદર્ભમાં તેમના લેણાંની પતાવટ કરી હોય કે નહીં.

- (4) ઈનવોઈસ ડિસ્કાઉન્ટિંગ : આ પ્રકારની વ્યવસ્થામાં, માત્ર નાણાં પૂરા પાડવામાં આવે છે, અને તેથી, લેણાના સંદર્ભમાં અન્ય કોઈ સેવાઓ આપવામાં આવતી નથી.
- (5) એજન્સી ડિસ્કાઉન્ટિંગ : આ વ્યવસ્થા હેઠળ, ધિરાણની સુવિધાઓ અને ખરાબ દેવા સામે રક્ષણ ફેક્ટર દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવે છે. આની સામે, વેચાણ વ્યવસ્થાપન ખાતું અને ચોપડે દેવાની વસૂલાત ગ્રાહક પોતે જ કરે છે.

8.6 ફેક્ટરિંગના ફાયદા અને ગેરફાયદા

- (1) ફેક્ટરિંગ વ્યવસ્થા હેઠળ ગ્રાહક ભરતિયા મૂલ્યના 80-90 ટકા સુધીની અગાઉથી ચૂકવણી તરત જ કરવામાં આવે છે અને પાકતી મુદત પછી બાકીની રકમ મેળવે છે. આ ગ્રાહકને રોકડ પ્રવાહની સ્થિતિ સુધારવામાં મદદ કરે છે જે તેને કાર્યક્ષમ અને અસરકારક રીતે કાર્યકારી મૂડી ભંડોળના સંચાલનમાં વધુ સારી લવચીકતા મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. આ ઉપરાંત, આવી વ્યવસ્થા શાખ ધરાવતા ગ્રાહકોને એમનો વેચાણ વિકસાવવાની ક્લાયન્ટની ક્ષમતામાં પણ સુધારો કરે છે.
- (2) જો ગ્રાહક વેચાણ વ્યવસ્થાપન ખાતું અને લેણાના સંગ્રહના સંદર્ભમાં ફેક્ટરની સેવાઓનો લાભ લે છે, તો તેણે આ હેતુ માટે કોઈપણ વહીવટી બિલ વ્યવસ્થાપન કરવાની જરૂર નથી. સ્વાભાવિક રીતે આના પરિણામે પોતાના વેચાણ ખાતાના વહીવટને જાળવવા અને ગ્રાહક પાસેથી પ્રાપ્તિપાત્ર એકત્ર કરવાના સમય અને ખર્ચમાં નોંધપાત્ર બચત થશે. આમ, તે વહીવટી ખર્ચ અને સમય ઘટાડશે. આના પરિણામે, ગ્રાહક ઉત્પાદનની ગુણવત્તા સુધારવા અને નવા વ્યવસાયની તકોને મેળવવા માટે નોંધપાત્ર સમય બચાવી શકે છે.
- (3) જ્યારે આશ્રય વિના ફેક્ટરિંગની ગોઠવણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ગ્રાહક ખરાબ દેવાના કારણે થયેલા નુકસાનને દૂર કરી શકે છે. આનાથી તેને મહત્તમ ઉત્પાદન અને વેચાણ પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં મદદ મળશે. આમ, તે વેચાણમાં વધારો, વ્યવસાયમાં વધારો અને નફામાં વધારો કરશે.
- (4) ગ્રાહક ધિરાણ અને બજારના ક્ષેત્રોમાં તેની કુશળતા અને અનુભવના આધારે ફેક્ટર પાસેથી સલાહકારી સેવાઓ મેળવી શકે છે. આ ગ્રાહકને તેની સંસ્થાની કાર્યક્ષમતા અને ઉત્પાદકતા સુધારવામાં મદદ કરશે. આ ઉપરાંત, માહિતીની મદદથી, ફેક્ટર ગ્રાહકને ઉત્પાદન આલેખન, ક્રિમતો, બજારની સ્થિતિ વગેરે સંબંધિત માહિતી સરળતાથી પ્રદાન કરી શકે છે, જે તેને વ્યવસાયિક નિર્ણયો માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે.

● ફેક્ટરિંગના ગેરફાયદા

- (1) ગ્રાહકની છબીને નુકસાન થઈ શકે છે કારણ કે ફેક્ટરિંગ એજન્સીને સામેલ કરવી એ કાર્યક્ષમ સંચાલનની સારી નિશાની માનવામાં આવતી નથી.
- (2) જ્યાં કંપનીઓ અથવા એજન્ટો ગ્રાહકો સાથે એક વખતનું વેચાણ કરે છે ત્યાં ફેક્ટરિંગ વધુ ઉપયોગી ન હોઈ શકે.
- (3) ફેક્ટરિંગ ધિરાણના ખર્ચમાં વધારો કરે છે અને ધંધો ચલાવવાનો ખર્ચ પણ વધારે છે.
- (4) જો ગ્રાહક પાસે નાણાં અને ધિરાણના સસ્તા માધ્યમો હોય (જ્યાં માલનું વેચાણ અગાઉથી ચૂકવણી સામે કરવામાં આવે છે), તો ફેક્ટરિંગ ઉપયોગી ન હોઈ શકે.

ફેક્ટરિંગમાં પ્રક્રિયા :

- (1) ગ્રાહક શાખ પર માલ અને સેવાઓ માટે ગ્રાહક સાથે ઓર્ડર આપે છે.
- (2) ગ્રાહક ફેક્ટરને ચૂકવણી કરવા માટે નોટિસ સાથે ભરતિયું પહોંચાડે છે.
- (3) ગ્રાહક ફેક્ટરને ભરતિયું મોકલે છે.
- (4) ફેક્ટર ગ્રાહકને ભરતિયાની કોપીના ઉત્પાદન પર ભરતિયું મૂલ્યના 80-90 ટકા નાણાં (પૂર્વ ચૂકવણી) પ્રદાન કરે છે.
- (5) ખાતાઓનું માસિક પત્રક ગ્રાહકને મોકલવામાં આવે છે અને જો નિયત તારીખ સુધીમાં લેણા ચૂકવવામાં ન આવે તો તેની ઉઘરાણી કરવામાં આવે છે.
- (6) ગ્રાહક નિયત તારીખે ફેક્ટરને પૈસા ચૂકવે છે.
- (7) ફેક્ટર ગ્રાહકને ઈન્વોઈસ મૂલ્યની સંતુલન ચૂકવણી કરે છે.

8.7 ફેક્ટરિંગની કિંમત

ફેક્ટરિંગ સેવાઓમાં આ બે પ્રકારના ખર્ચ છે

- (1) સેવા ફી અથવા શુલ્ક
  - (2) વટાવ ચાર્જ
- (1) **સેવા ફી :** સેવા ફી વેચાણ ખાતાવહીનું સંચાલન તેમજ ખરાબ દેવા સામે રક્ષણ સાથે સંકળાયેલા કાર્ય માટે વસૂલવામાં આવે છે, તેની ગણતરી બિલના વટાવ ભરતિયાની કુલ મૂલ્યની ટકાવારી તરીકે કરવામાં આવે છે અને તેનું મૂલ્યાંકન નીચેના માપદંડો પર કરવામાં આવે છે : (a) કુલ વાર્ષિક વેચાણ જથ્થો; (b) ગ્રાહકોની સંખ્યા; (c) ભરતિયું અને ક્રેડિટ નોટ્સની સંખ્યા; અને ડી) ગ્રાહક દ્વારા રજૂ કરાયેલ જોખમની તીવ્રતા. સ્થાનિક ફેક્ટરિંગ માટેની સેવા ફી 0.30 ટકાથી 0.75 ટકા સુધીની છે અને જ્યારે બિનઆશ્રયની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે ત્યારે તે વધુ હશે.
  - (2) **વટાવ ચાર્જ (વ્યાજ ચાર્જ) :** વટાવ ચાર્જ ફેક્ટર દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવેલ અગાઉથી ચૂકવણી પર વસૂલવામાં આવે છે અને તેની ગણતરી બેંકોના મુખ્ય ધિરાણ દર વધતા પ્રીમિયમ જોખમના આધારે કરવામાં આવે છે. તે રોજ રોજના ધોરણે બાકી એડવાન્સિસ પર ગણવામાં આવે છે અને રેફરન્સ બેંકના પ્રાઈમ લેન્ડિંગ રેટ કરતાં 1 થી 3 ટકા સુધીની છે.

8.8 ફેક્ટરિંગની લાક્ષણિકતાઓ

ફેક્ટરિંગની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ નીચે નોંધવામાં આવી છે :

- (1) ફેક્ટરિંગ એ નાણા બજારનું સાધન છે.
- (2) ભરતિયા દ્વારા રજૂ કરાયેલ બુક દેવાં ફેક્ટરની તરફેણમાં સોંપવામાં આવે છે. કારણ કે, ફેક્ટરિંગ એ વટાઉ સાધન નથી; ગ્રાહકની સંમતિ જરૂરી છે. ફેક્ટરિંગ વ્યવસ્થા હેઠળ ગ્રાહક ફેક્ટરને સીધી ચૂકવણી કરશે.
- (3) વટાવ ફી અને સેવા ફી ધરાવતી દ્વિતીય કિંમત માળખાને અનુસરવામાં આવે છે.
- (4) માર્જિન 5 ટકાથી 20 ટકાની માત્રામાં રાખવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સામાન્ય રીતે ભરતિયા મૂલ્યના લગભગ 80 થી 95% માલ લેનારને ફેક્ટર દ્વારા પ્રિ-ફાઈનાન્સ તરીકે પ્રદાન કરવામાં આવે છે કે જે પૂર્વચૂકવણી તરીકે ઓળખાય છે.

- (5) ભરતિયાના મૂલ્યની બાકીની રકમ ગ્રાહક પાસેથી નાણાં વસૂલ્યા પછી અને તેના પોતાના શુલ્ક બાદ કર્યા પછી ગ્રાહકને ચૂકવવામાં આવે છે.

8.9 ફોરફીટિંગ (FORFEITING) :

ફોરફીટિંગ એ ભવિષ્યમાં ચોક્કસ તારીખે પાકતી પ્રોમિસરી નોટ અથવા વિનીમયપત્ર કે જે કેડિટ પર માલની નિકાસથી ઉદ્ભવતા હોય તેવા વાટાઘાટ કરી શકાય તેવા સાધનો સાથે વસ્તુઓની ખરીદી છે. આમ, ફોરફીટિંગ એ વ્યાપાર ધિરાણનો એક સ્ત્રોત છે જે નિકાસકારોને આયાતકાર પાસેથી દેવાની વસૂલાત કરવાનો અધિકાર ફેરબદલ કરવા માટે ફોરફેટર નામની સંસ્થા પાસેથી ભંડોળ મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. દેવાનું સાધન ફોરફેટર દ્વારા યોગ્ય વટાવ પર ખરીદવામાં આવે છે. આ સુવિધા હંમેશાં બિન-આશ્રય સુવિધા સાથે પ્રદાન કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે મૂડી માલની તમામ નિકાસ અને મધ્યમથી લાંબા ગાળાના ધિરાણ પર કરવામાં આવતી અન્ય ચીજવસ્તુઓને ફોરફીટિંગ વ્યવસ્થા દ્વારા નાણાં પ્રદાન કરવા માટે ગણવામાં આવે છે. આજકાલ, ઘણા વિકસિત દેશોમાં, ફોરફેટર વસ્તુના નિકાસના સંદર્ભમાં પણ નાણાં પ્રદાન કરે છે જેમાં ઉધાર સમયગાળો 180 થી 360 દિવસ સુધીનો હોય છે.

8.10 ફોરફીટિંગ ગોઠવણની વિશેષતાઓ :

- (1) તે નિકાસ વેપાર ધિરાણનું ચોક્કસ સ્વરૂપ છે.
- (2) નિકાસ પ્રાપ્તિને ચોક્કસ પરંતુ નિશ્ચિત વટાવ દરે ડિસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવે છે.
- (3) ફોરફીટિંગ વ્યવસ્થામાં સૌથી વધુ ઉપયોગમાં લેવાતા દેવાનું સાધન એ એક્સચેન્જ ઓફ બિલ (વિનીમયપત્ર) અને પ્રોમિસરી નોટ છે.
- (4) એક્સચેન્જ ઓફ બિલ (વિનીમયપત્ર) અથવા પ્રોમિસરી નોટ્સ દ્વારા વધુ પુરાવા તરીકે નિકાસ લેણાના સંદર્ભમાં ચૂકવણી, આયાતકારોની બેંક દ્વારા બાંધધરી હોવી આવશ્યક છે.
- (5) નિકાસ પ્રાપ્તિની (વટાઉની) સંપૂર્ણ કિંમત એટલે કે કરાર મૂલ્યના 100 ટકા ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.
- (6) સામાન્ય રીતે મધ્યમથી લાંબા ગાળાની પાકતી મુદત ધરાવતી નિકાસ પ્રાપ્તિને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

8.11 ફોરફીટિંગ સેવાઓના લાભો

- (1) નિકાસકાર વિલંબિત ચૂકવણી વ્યવસ્થા હેઠળ નિકાસ વ્યવહારને રોકડ વ્યવહારમાં રૂપાંતરિત કરી શકે છે. આમ તે પોતાની તરલતાની સ્થિતિ સુધારી શકે છે.
- (2) ફોરફેટર તમામ જોખમો લેતો હોવાથી, સ્વાભાવિક રીતે નિકાસકાર ખરીદનાર (આયાતકાર) દ્વારા ચૂકવણીના સંભવિત (ડિફોલ્ટર)થી ઉદ્ભવતા જોખમો તેમજ રાજકીય અને વિનિમય જોખમોથી મુક્ત થાય છે.
- (3) ફોરફીટિંગ એ એક નિશ્ચિત દર કરાર હોવાથી, નિકાસકારને વ્યાજ દરના જોખમ અને વિનિમય દરના જોખમ સામે બચાવ કરવામાં આવે છે.
- (4) નિકાસકારને કરાર કિંમતના 100 ટકા સુધી ધિરાણ મળે છે (જે ફોરફીટિંગ ખર્ચની હદ સુધી ઘટાડવામાં આવે છે).
- (5) નિકાસકારને ઉધાર વ્યવસ્થાપન અને ઉઘરાણીની સમસ્યાઓમાંથી મુક્તિ મળે છે.

8.12 ફેક્ટરિંગ અને ફોરફીટીંગ સેવાઓ વચ્ચેના તફાવતો

- (1) ફેક્ટરિંગ સેવાઓ મુખ્યત્વે 180 દિવસ સુધીના ટૂંકા ગાળાના ઉધાર વ્યવહારોથી ઉદ્ભવતા પ્રાપ્તિપાત્રોને ધિરાણ અને એકત્ર કરવા માટે છે. આની સામે, ફોરફીટીંગનો અર્થ 1 વર્ષથી વધુ સમયની વિલંબિત ઉધાર અવધિ ધરાવતા ઉધાર વ્યવહારોને ધિરાણ કરવા માટે છે.
- (2) ફોરફીટીંગ સેવાઓને સ્થાનિક વ્યવહાર માટે અથવા નિકાસ વ્યવહાર માટે ધ્યાનમાં લઈ શકાય છે. આની સામે ફોરફીટીંગ વ્યવહારો હંમેશાં માત્ર નિકાસ વ્યવહારો માટે જ ગણવામાં આવે છે.
- (3) ફેક્ટરિંગ માત્ર વેચાણ ભરતિયાની મજબૂતાઈ પર કરવામાં આવે છે. જ્યારે ફોરફીટીંગમાં વિનીમય પત્ર અથવા પ્રોમિસરી નોટ જેવા ઉપલબ્ધ વાટાઘાટ કરી શકાય તેવા સાધનોનો ઉપયોગ સામેલ છે.
- (4) ફેક્ટરિંગ વ્યવસ્થામાં, 5 થી 20 ટકાનો ગાળો રાખવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ભરતિયાની કિંમતના 80 થી 95 ટકા સુધી ભરતિયાની ખરીદી પર ધિરાણ તાત્કાલિક પ્રદાન કરવામાં આવે છે. આની સામે; ફોરફેટર કોઈપણ ગાળો રાખ્યા વિના નિકાસ વ્યવહારના સમગ્ર વેચાણ મૂલ્યને વટાવ કરે છે.
- (5) ફેક્ટરિંગ સેવાઓમાં વેચાણ ખાતાવહી, વહીવટ, લેણાનો અને અન્ય સલાહકારી સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. બીજી તરફ, ફોરફીટીંગ એ શુદ્ધ નાણાકીય વ્યવસ્થા છે.
- (6) ફેક્ટરિંગ સંપૂર્ણ વેચાણના આધારે કરવામાં આવે છે, જ્યારે, ફોરફીટીંગ વ્યવહારના આધારે કરી શકાય છે.

● સ્વાધ્યાય

નીચે આપેલ ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) _____ એ એક એવી વ્યવસ્થા છે જેમાં માલ અથવા સેવાઓના વેચાણને લીધે પ્રાપ્ત થતી વસ્તુઓ ચોક્કસ વટાવ પર ફેક્ટરને વેચવામાં આવે છે. (ફેક્ટરિંગ)
- (2) ફેક્ટરિંગ કરારમાં સામાન્ય રીતે ત્રણ પક્ષો સામેલ હોય છે (1) માલ ખરીદનાર (2) માલના વિકેતા (3) _____ ('ફેક્ટર')
- (3) _____ જે માલના વિકેતા પાસેથી ભરતિયું ખરીદે છે અને તેના ગ્રાહકોના ગ્રાહકો પાસેથી નાણાં એકત્ર કરે છે. ('ફેક્ટર')
- (4) _____ આશ્રય વિનાની ફેક્ટરિંગ સેવા તરીકે પણ ઓળખાય છે. (ફૂલ સર્વિસિંગ ફેક્ટરિંગ)
- (5) _____ વ્યવસ્થામાં, ફેક્ટર દેવાની સુરક્ષા સિવાય તમામ પ્રકારની સુવિધાઓ પ્રદાન કરે છે. (આશ્રય ફેક્ટરિંગ)
- (6) _____ વ્યવસ્થા હેઠળ, નાણાં પૂરા પાડવા સિવાય, ગ્રાહકને અન્ય તમામ સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. (પરિપક્વતા ફેક્ટરિંગ)
- (7) ફેક્ટરિંગ સેવાઓમાં આ બે પ્રકારના ખર્ચ છે : (1) _____ (2) વટાવ શુલ્ક (સેવા ફી અથવા શુલ્ક)
- (8) _____ વેચાણ ખાતાવહીનું સંચાલન તેમજ ખરાબ દેવા સામે રક્ષણ સાથે

સંકળાયેલા કાર્ય માટે વસૂલવામાં આવે છે. (સેવા ફી)

- (9) ફોરફોર્ટિંગ અર્થ _____ વર્ષથી વધુ સમયની વિલંબિત કેડિટ અવધિ ધરાવતા ઉધાર વ્યવહારોને ધિરાણ કરવા માટે છે. (1 એક)
  - (10) ફેક્ટરિંગ સંપૂર્ણ ટર્નઓવરના આધારે કરવામાં આવે છે, જ્યારે વ્યવહારના આધારે કરી શકાય છે. (ફોરફોર્ટિંગ)
- નીચે આપેલ પ્રશ્નોના જવાબ લખો :
- (1) ફેક્ટરિંગ સેવા એટલે શું ? ફેક્ટરના કાર્ય સમજાવો.
  - (2) ફેક્ટરિંગ સેવા એટલે શું ? ફેક્ટરિંગ કરારના પક્ષો લખો.
  - (3) ફેક્ટરિંગ સેવાઓના પ્રકાર વિસ્તારમાં સમજાવો.
  - (4) ફેક્ટરિંગના ફાયદા અને ગેરફાયદાઓની ચર્ચા વિગતવાર કરો.
  - (5) ફેક્ટરિંગની કિંમત - ટૂંકનોંધ લખો.
  - (6) ફેક્ટરિંગની લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો.
  - (7) ફોરફોર્ટિંગ એટલે શું ? ફોરફોર્ટિંગ ગોઠવણની વિશેષતાઓ સમજાવો.
  - (8) ફેક્ટરિંગ અને ફોરફોર્ટિંગ સેવાઓ વચ્ચેના તફાવતો જણાવો.

-: રૂપરેખા :-

9.1 પ્રસ્તાવના

9.2 ભાડા ખરીદી પદ્ધતિનો અર્થ

9.3 ભાડા ખરીદ પદ્ધતિનું મહત્ત્વ

9.4 ભાડા ખરીદ પદ્ધતિના લક્ષણો

9.5 ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ અને હપ્તા પદ્ધતિનો તફાવત

● સ્વાધ્યાય

9.1 પ્રસ્તાવના

માલસામાન અને સેવાઓની ખરીદી અને વેચાણની ઘણી પદ્ધતિઓ છે. જેમાં બે મહત્ત્વપૂર્ણ પદ્ધતિઓ છે : રોકડ અને ઉધાર, રોકડ વેચાણના કિસ્સામાં, ખરીદનાર રોકડ ચૂકવીને માલ (મિલકત) અને સેવાઓ ખરીદે છે તેમજ માલની માલિકી અને કબ્જો બંને વેચનાર (વિકેતા)પાસેથી ખરીદનારને તરત જ સ્થાનાંતરિત થાય છે, ઉધાર વેચાણના કિસ્સામાં માલનો તરત જ કબ્જો અને માલિકી વેચનાર પાસેથી ખરીદનારને ફેરબદલ કરવામાં આવે છે પરંતુ કિંમતની ચુકવણી વિલંબિત હોય છે. વેચાણની આ પરંપરાગત પદ્ધતિઓ ઉપરાંત, વેચાણની કેટલીક વધુ પદ્ધતિઓ પણ પ્રચલિત છે જેમાંની એક પદ્ધતિ ભાડે ખરીદ પદ્ધતિ છે.

વિવિધ પ્રકારની મિલકતો હસ્તગત કરવા માટે ધિરાણની ઉપયોગમાં લેવાતી પ્રચલિત પદ્ધતિઓમાંની એક ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ છે. તે લાંબા સમય માટે મિલકતની ઊંચી કિંમતને વિભાજિત કરીને અન્ય મહત્ત્વપૂર્ણ હેતુઓ માટે મૂડી રોકાણ કરવામાં મદદ કરે છે.

ભાડા ખરીદપદ્ધતિએ વાણિજ્યની દુનિયામાં ક્રાંતિ કરી છે. ભાડા ખરીદપદ્ધતિને કારણે કાર, ટેલિવિઝન જેવા મોંઘા સાધનો મધ્યમ વર્ગ અને નીચલા મધ્યમ વર્ગના લોકો પોતાના ઘરમાં વસાવી શક્યા છે.

ભાડા ખરીદએ માલસામાન (માલ મિલકત)વેચાણની એક પ્રણાલી છે, જેમાં વ્યવહારમાં સામેલ ન્યૂનતમ જોખમ સાથે ઉધાર વેચાણનો લાભ ધરાવે છે. તે હપ્તાઓ દ્વારા સમયાંતરે સલામત રીતે નાણાંની નિયમિત વસૂલાત કરે છે. ભાડા ખરીદ એ મોટાભાગે બે પક્ષો વચ્ચે કરવામાં આવેલી વ્યવસ્થા છે જેમાં ભાડે ખરીદનાર (ગ્રાહક) વિવિધ હપ્તાઓમાં રકમ ચૂકવીને કેટલીક કિંમતી વસ્તુઓ ખરીદવા માંગે છે અને તેથી, તે અમુક રકમ તત્કાળ ચૂકવવા માટે સંમત થાય છે. (આ ચુકવણી ડાઉન પેમેન્ટ તરીકે ઓળખાય છે.) ખરીદીના સમયે ભાડે વેચનારને ચૂકવવામાં આવે છે અને બાકીની રકમ વિવિધ હપ્તાઓમાં ચૂકવવામાં આવે છે જે વ્યાજ સાથે અમુક નિશ્ચિત ટકાવારી પર લેવામાં આવે છે.

માલ મિલકતનો કબ્જો (ડિલિવરી) પ્રારંભિક આંશિક ચુકવણી (ડાઉન પેમેન્ટ) કરતી વખતે આપવામાં આવે છે, પરંતુ જ્યારે ભાડે ખરીદનાર (ગ્રાહક) ભાડે વેચનાર(વિકેતા)ને તમામ બાકી ચૂકવણી કરે ત્યારે જ માલ મિલકતની માલિકી ભાડે ખરીદનાર (ગ્રાહક)ને સ્થાનાંતરિત થાય છે, જો ભાડે ખરીદનાર (ગ્રાહક) હપ્તા ચૂકવવામાં નિષ્ફળ જાય તો ભાડે વેચનાર (વિકેતા)ને તે માલ મિલકતનો કબજો પાછો મેળવવાનો અધિકાર હોય છે. સામાન્ય

રીતે ભાડે ખરીદનારને માલ મિલકતના મૂલ્યની 20% થી 25% રકમની ચૂકવણી (ડાઉન પેમેન્ટ) કરવી પડે છે અને બાકીની રકમ સમાન માસિક હપ્તાઓમાં ચૂકવવાની હોય છે.

ચાલો હવે ભાડા ખરીદ પદ્ધતિનો અર્થ, મહત્ત્વ, વ્યાખ્યાઓ, લક્ષણો તેમજ ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ અને હપ્તા પદ્ધતિના તફાવત વિશે ચર્ચા કરીએ.

9.2 ભાડા ખરીદ પદ્ધતિનો અર્થ

ભાડા ખરીદ શબ્દ યુનાઈટેડ કિંગડમ (યુકે)માં ઉદ્ભવ્યો છે. જે અન્ય વિવિધ દેશોમાં ‘ભાડાથી ખરીદી’ અથવા ‘હપ્તા યોજના’નો સમાનાર્થી શબ્દ છે. ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ મિલકત માલિક કંપનીઓને તેમના નફાની કામગીરી સુધારવામાં મદદ કરે છે તેમજ ઉધાર વેચાણનું સૌથી અસરકારક અને સુરક્ષિત સ્વરૂપ પણ છે.

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ માટે ઉપલબ્ધ સાહિત્યની સમીક્ષા વિવિધ અર્થઘટન દર્શાવે છે. ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ પર જુદા જુદા મંતવ્યોનો સારાંશ નીચે મુજબ છે :

જે.આર. બાટલીબોયના જણાવ્યા મુજબ, “ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ હેઠળ, માલ મિલકત માલિકોને સમાન સામયિક હપ્તાઓ દ્વારા ચૂકવણી કરવા સંમત થયા બાદ ગ્રાહકોને પહોંચાડવામાં આવે છે, જ્યાં સુધી ચોક્કસ નિશ્ચિત રકમ ચૂકવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આવા હપ્તાઓને તે માલ મિલકતના ભાડા તરીકે ગણવામાં આવે છે. આ તમામ હપ્તાની ચૂકવણી પૂર્ણ થઈ ગયા પછી માલ મિલકત ભાડે રાખનારની બની જાય છે.”

પિકલ્સના મતે “ભાડા ખરીદ એ એક પદ્ધતિ છે જેના હેઠળ માલ મિલકતને હપ્તાઓમાં કરવામાં આવેલી ચૂકવણી દ્વારા હસ્તગત કરવામાં આવે છે, જે સમયગાળા દરમિયાન માલ મિલકતનો માલિકી અધિકાર ભાડે વેચનાર(વિકેતા) પાસે રહે છે. સંપૂર્ણ ચૂકવણી થાય ત્યાં સુધી માલિકી અધિકાર ભાડે ખરીદનારને આપવામાં આવતો નથી.”

જે. સ્ટીફન્સના મતે, “ભાડા ખરીદ એ વેપારનું એક સ્વરૂપ છે જેમાં માલ મિલકતના પૂર્વાધિકારની સુરક્ષા પર ગ્રાહકને ઉધાર આપવામાં આવે છે.”

ભારતમાં ભાડાખરીદ પદ્ધતિના વ્યવહારો 1972ના ભાડાખરીદ કાયદા હેઠળ કરવામાં આવે છે. તેની કલમ(2)માં આપેલ વ્યાખ્યા મુજબ “ભાડાખરીદનો કરાર એવો કરાર છે કે જે હેઠળ માલ મિલકતો ભાડે આપવામાં આવે છે અને ભાડે રાખનારને કરારની શરતો અનુસાર ખરીદવાનો વિકલ્પ મળે છે અને ભાડાખરીદ કરાર મુજબ સંમતિ સાધવામાં આવે છે. માલિક એ શરતે અન્ય વ્યક્તિને માલ મિલકતનો કબજો આપે છે જ્યારે માલ મિલકત ભાડે રાખનાર નક્કી થયેલ રકમના હપ્તા સમયાંતરે માલિકને આપવા સંમત થાય છે. માલ મિલકત ભાડે રાખનારને માલ મિલકતની માલિકી છેલ્લા હપ્તાની ચૂકવણી કર્યા પછી જ આપવામાં આવે છે. ભાડા-ખરીદ પદ્ધતિ હેઠળ ખરીદનારને બે વિકલ્પો પ્રાપ્ત થાય છે : (1) કરાર હેઠળની શરતો પૂર્ણ થતાં જે તે માલ મિલકત ખરીદવાનો વિકલ્પ અને (2) ભાડા-ખરીદના કરારનો પોતાની ઈચ્છાનુસાર ગમે ત્યારે અંત લાવવાનો વિકલ્પ.”

9.3 ભાડા-ખરીદ પદ્ધતિનું મહત્ત્વ

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ પરથી તે સ્પષ્ટ છે કે ભાડે ખરીદનાર પ્રથમ હપ્તાની ચૂકવણી પર માલ મિલકતનો કબજો લે છે અને અંતિમ હપ્તો ચૂકવ્યા પછી જ માલિક બને છે. સીલાઈ મશીન ટેલિવિઝન, રેફ્રિજરેટર્સ વગેરે જેવા ટકાઉ ઉત્પાદનોની ખરીદી ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ હેઠળ કરવામાં આવે છે.

ભાડે ખરીદનાર જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે ભાડે વેચનારને 14 દિવસની લેખિત નોટિસ આપીને માલ મિલકત પરત કરી શકે છે, પરંતુ તે ભાડે વેચનાર પાસેથી ચૂકવવામાં આવેલા હપ્તાની રકમની માંગ કરી શકતા નથી. ભાડે ખરીદનાર દ્વારા કોઈપણ હપ્તાની ચૂકવણી ન કરવાના કિસ્સામાં ભાડે વેચનાર, કરારની શરતો અનુસાર, ભાડે ખરીદનાર પાસેથી માલ મિલકત પાછી મેળવી શકે છે. ભાડે ખરીદનાર દ્વારા ભાડે વેચનારને ચૂકવવામાં આવતા હપ્તાને માલ મિલકતના ભાડા તરીકે ગણવામાં આવે છે.

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ એવા ખરીદનારો માટે યોગ્ય છે કે જેમને ટૂંકા ગાળા માટે માલ મિલકતની જરૂર હોય અથવા લાંબા ગાળાની જરૂરિયાતની ખાતરી ન હોય. ભાડા-ખરીદ પદ્ધતિનું મહત્વ નીચેના મુદ્દા દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

(1) **ચૂકવણીમાં સગવડ :**

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિથી ભાડે ખરીદનારને ઘણો ફાયદો થાય છે કારણ કે તેણે હપ્તાઓમાં ચૂકવણી કરવાની હોય છે. મર્યાદિત આવક ધરાવતા લોકો માટે ખૂબ ફાયદાકારક છે.

(2) **વેચાણ જથ્થામાં વધારો :**

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ વધુ ગ્રાહકોને આકર્ષે છે કારણ કે ચૂકવણી સરળ હપ્તામાં કરવાની હોય છે. આનાથી વેચાણ જથ્થામાં વધારો થાય છે.

(3) **નફામાં વધારો :**

વેચાણ જથ્થામાં વધારો ભાડે વેચનારના નફામાં વધારો સુનિશ્ચિત કરે છે.

(4) **બચતને પ્રોત્સાહન :**

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ ખરીદનારને કરકસર કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે. ભાડે ખરીદનાર દ્વારા ભાડે વેચનારને ચૂકવવાપાત્ર રકમ (કિંમત) હપ્તામાં વહેંચવામાં આવે છે. વ્યાજ સાથે ચોક્કસ તારીખ નિશ્ચિત રકમનો હપ્તો ચૂકવવો પડે. આ હપ્તાની ચૂકવણી માટે ભાડે ખરીદનારે તેમની આવકનો અમુક હિસ્સો બચાવવો જરૂરી હોય છે. આનાથી લોકોમાં બચત કરવાની ટેવ પડે છે.

(5) **નાના વેપારીઓ માટે મદદરૂપ :**

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ નાના ઉત્પાદકો અને વેપારીઓ માટે આશીર્વાદ સમાન છે. તેઓ હપ્તા પર મશીનરી અને અન્ય સાધનો ખરીદી શકે છે અને બદલામાં ભાડે ખરીદનાર પાસેથી સંપૂર્ણ કિંમત વસૂલ કરીને વેચી શકે છે.

(6) **વ્યાજની કમાણી :**

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ હેઠળ ભાડે વેચનારને હપ્તો મળે છે જેમાં માલ મિલકતની મૂળ કિંમત અને વ્યાજનો સમાવેશ થાય છે. વ્યાજની અગાઉથી ગણતરી કરવામાં આવે છે અને ભાડે ખરીદનાર દ્વારા ચૂકવવાના કુલ હપ્તામાં ઉમેરવામાં આવે છે.

(7) **ઓછું જોખમ :**

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ ભાડે વેચનારના દૃષ્ટિકોણથી ખૂબ જ ફાયદાકારક છે કારણ કે જો ભાડે ખરીદનાર હપ્તો ચૂકવવામાં નિષ્ફળ જાય, તો તે માલ મિલકત પાછી મેળવી શકે છે.

9.4 ભાડા-ખરીદ પદ્ધતિના લક્ષણો

ભાડા-ખરીદ પદ્ધતિના લક્ષણો નીચે મુજબ છે :

- (1) **વિશેષ ધિરાણ ખરીદી અને વેચાણ પદ્ધતિ :** ભાડા ખરીદ પદ્ધતિએ અંકે ઉધાર ખરીદની પદ્ધતિ છે જેમાં અમુક વિશેષતાઓ હોય છે જેવી કે હપ્તાની ત્વરિત ચુકવણી, ભાડે ખરીદનારને મિલકતનો કબજો, વેચાણનો કરાર અને માલિકીની ફેરબદલી વગેરે.
- (2) **માલ મિલકત ભાડે વેચનાર (હાયર વેન્ડર) :** ભાડા ખરીદના કરાર હેઠળ ભાડે વેચનાર માલ મિલકત વેચવા માટે સંમત થાય છે અને હપ્તામાં ચુકવણી મેળવવા માટે તૈયાર થાય છે.
- (3) **માલ મિલકત ભાડે ખરીદનાર (હાયર પરચેઝર) :** ભાડા ખરીદના કરાર હેઠળ માલ મિલકત ખરીદવા તેમજ ચોક્કસ હપ્તામાં મિલકતની કિંમત ચૂકવવા માટે સંમત થાય છે, તેને ભાડે ખરીદનાર કહેવામાં આવે છે. ભાડા ખરીદના કરાર હેઠળની માલ મિલકતનો ઉપયોગ ભાડે ખરીદનાર તેના અંગત માલ મિલકતની જેમ કરે છે તથા તેની યોગ્ય કાળજી રાખે છે.
- (4) **ભાડા ખરીદ પર વેચાણ કરાર :** ભાડા ખરીદ કિંમત પર માલ મિલકત ફેરબદલ માટે વેચાણ કરાર કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આ કિંમત માલ મિલકતની કિંમત કરતા વધારે હોય છે કારણ કે તેમાં હપ્તા પર ચૂકવવાપાત્ર કુલ વ્યાજનો સમાવેશ થાય છે.
- (5) **ભાડે ખરીદનારથી ભાડે વેચનારને વપરાશી હક :** જ્યારે ભાડે ખરીદનાર અને ભાડે વેચનાર કરાર કરે છે, ત્યારે માલ મિલકત તરત જ ભાડે ખરીદનારને વાપરવા માટે આપવામાં આવે છે અને તે મિલકતનો ઉપયોગ પોતાની મિલકતની જેમ કરી શકે છે.
- (6) **હપ્તામાં ચુકવણી :** ભાડે ખરીદનાર દ્વારા ભાડે વેચનારને ચૂકવવાપાત્ર રકમ (કિંમત) ભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે. વ્યાજ સાથે આ ભાગની ચૂકવણીને હપ્તો કહેવામાં આવે છે. ભાડે વેચનાર વીમો લે છે કે તેને ચોક્કસ તારીખે નિશ્ચિત રકમનો હપ્તો મળે છે.
- (7) **માલિકીની ફેરબદલી :** ભાડે ખરીદનાર દ્વારા છેલ્લા હપ્તાની ચૂકવણી ન થાય ત્યાં સુધી માલ મિલકત ભાડે વેચનારના નામે જ રહે છે. છેલ્લો હપ્તો ચૂકવ્યા પછી માલ મિલકત ભાડે ખરીદનારના નામે ફેરબદલ કરવામાં આવે છે.
- (8) **નિયત દરે વ્યાજ વસૂલવાપાત્ર છે :** ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ હેઠળ, ભાડા ખરીદ કરારમાં દર્શાવેલ નિયત દરે દરેક હપ્તામાં બાકી ચૂકવવાપાત્ર રકમ પર વ્યાજ વસૂલવામાં આવે છે.
- (9) **અગ્રિમ ચુકવણી (ડાઉન પેમેન્ટ) :** માલ મિલકતનો કબજો લેતી વખતે ભાડે ખરીદનાર દ્વારા કરવામાં આવતી ચુકવણીને અગ્રિમ ચુકવણી (ડાઉન પેમેન્ટ) કહેવામાં આવે છે. માલ મિલકતની બાકીની રકમ નિયત હપ્તામાં ચોક્કસ તારીખે ચૂકવવામાં આવે છે.
- (10) **ચુકવણીમાં કસૂર :** ભાડા ખરીદ કરાર હેઠળ, ભાડે ખરીદનાર નિયત તારીખે હપ્તાની ચુકવણી કરે છે. જો નિયત તારીખે કોઈપણ હપ્તો ચૂકવવામાં કસૂર કરે તો તેણે ભાડે વેચનારને મિલકત પરત કરવી પડે છે.
- (11) **ભાડે વેચનાર રકમ જપ્ત કરે છે :** જ્યારે ભાડે ખરીદનાર ચુકવણીમાં કસૂર (ભૂલ) કરે છે, ત્યારે ભાડે વેચનારને ભાડે ખરીદનાર દ્વારા ચૂકવવામાં

આવેલી રકમ જપ્ત કરવાનો અધિકાર છે. જપ્ત રકમની તારીખ સુધી ચૂકવેલ હપ્તાની રકમને મિલકતના ઉપયોગ માટેના ભાડા તરીકે ગણવામાં આવે છે.

- (12) સમારકામ અને જાળવણી માટેની જવાબદારી : ભાડા ખરીદ પદ્ધતિના કરારમાં ભાડે વેચનાર બાંહેધરી (વોરંટી) અવધિ સુધી જરૂરી સમારકામ અને જાળવણી કરે છે. જો વીમો લેવામાં આવેલ હોય તો વીમા સત્તાધિકારી દ્વારા સમારકામ અને પ્રતિસ્થાપન (રિપ્લેસમેન્ટ) પણ કરી આપતા હોય છે.
- (13) ભાડા ખરીદી કિંમત : ભાડા ખરીદ કરાર હેઠળની માલ મિલકત ભાડા ખરીદ કિંમત પર વેચવામાં આવે છે. ભાડા ખરીદ કિંમત એવી કિંમત છે જે માલ મિલકત ભાડે વેચનાર અને ભાડે ખરીદનાર નિર્ધારિત કરે છે. આ કિંમત બજાર કિંમત કરતા વધારે હોય છે અને તેમાં ભાડા ખરીદીના સમયગાળા માટેના વ્યાજનો પણ સમાવેશ થાય છે.
- (14) કાયદાકીય ખર્ચ : ભાડા ખરીદ કરારને કાયદેસર બનાવવા માટે, કેટલાક જરૂરી દસ્તાવેજ અંગે ખર્ચાઓ કરવામાં આવે છે. આ ખર્ચને કાયદાકીય ખર્ચ કહેવામાં આવે છે.
- (15) માલ મિલકતનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર ભાડે લેનારને માલ મિલકતનો કબ્જો મળી ગયા પછી તેનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર છે. તેથી, માલ મિલકતનો ઉપયોગ કરવો કે નહીં તે ભાડે ખરીદનારની ઈચ્છા પર આધાર રાખે છે.
- (16) ભાડે ખરીદનાર છેલ્લો હપ્તો ચૂકવે તે પહેલાં મિલકત વેચવી ગેરકાયદેસર : ભાડા ખરીદ પદ્ધતિમાં માલ મિલકત ભાડે ખરીદનાર છેલ્લા હપ્તાની ચૂકવણી કરતા પહેલાં અને ભાડે વેચનારને સંમતિ વિના અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિને માલ મિલકત વેચી શકતા નથી.

9.5 ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ અને હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિનો તફાવત :

હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ સામાન્ય વેચાણની જેમ જ છે. આ પ્રકારના વ્યવહારમાં માલ મિલકત ખરીદનાર અને વેચનારની પરસ્પર સંમતિથી હપ્તાની ચોક્કસ સંખ્યા દ્વારા ખરીદી કિંમત ચૂકવવામાં આવે છે.

હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિમાં માલ મિલકતનો કબ્જો તેમજ માલિકી કરાર કર્યા પછી તરત જ વેચનાર પાસેથી ખરીદનારને મળે છે. ખરીદનાર હપ્તામાં કુલ કિંમત ચૂકવવા સંમત થાય છે. જો ખરીદનાર કોઈપણ, હપ્તાની ચૂકવણીમાં કોઈ ચુક કરે તો વેચનારને ફરીથી માલ મિલકતનો કબ્જો મેળવવાનો કોઈ અધિકાર હોતો નથી. વેચનાર મિલકતની કિંમતની વસૂલાત માટે અદાલતમાં દાવો દાખલ કરી શકે છે.

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ અને હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ બંને સમાન લાગી શકે છે કારણ કે બંને વાણિજ્યિક પદ્ધતિ છે અને બંને કિસ્સાઓમાં ચૂકવણી નાના હપ્તાઓમાં કરવામાં આવે છે. બંને વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિમાં, ખરીદનારને વેચનાર સાથે કરાર પર હસ્તાક્ષર થતાંની સાથે જ માલિકી અધિકારો મળે છે. જો તે કોઈપણ હપ્તાની ચૂકવણીમાં કોઈ ચૂક કરે તો વેચનાર કોર્ટની મદદથી જ મિલકતને ફરીથી કબજે કરી શકે છે. તે બંને વચ્ચેના તફાવતો જાણવા રસપ્રદ છે. ભાડા ખરીદ અને હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ વચ્ચેના તફાવતના મુદ્દા નીચે મુજબ છે :

1. કરારનું સ્વરૂપ :

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ : ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ માલ મિલકત ખરીદવાની એક પદ્ધતિ છે જેમાં માલ મિલકતની સંપૂર્ણ કિંમત ચૂકવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી હપ્તાની નિયમિત ચૂકવણી કરીને મિલકતને ભાડા પર લેવાનો કરાર કરવામાં છે.

હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ : હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ વેચાણનો કરાર છે. ઉધાર વેચાણની આ પદ્ધતિમાં બાકીની રકમ નિયમિતપણે ચૂકવવામાં આવે છે.

2. માલિકી :

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ : અંતિમ હપ્તાની ચૂકવણી પછી માલ મિલકતની માલિકી ફેરબદલ કરવામાં આવે છે. સંપૂર્ણ કિંમત ચૂકવવામાં આવે ત્યાં સુધી માલ મિલકતની માલિકી ભાડે વેચનાર (હાયર વેન્ડર) પાસે રહે છે.

હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ : કરાર પર હસ્તાક્ષર માત્ર કરીને કરીને મિલકતની માલિકી ખરીદનારને આપવામાં આવે છે. પ્રથમ હપ્તા પછી તરત જ માલિકીની ફેરબદલ કરવામાં આવે છે.

3. અધિકાર :

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ : ભાડા ખરીદ પદ્ધતિમાં ભાડે ખરીદનાર માલ મિલકત વેચી શકતા નથી કે ફેરબદલ કરી શકતા નથી.

હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ : હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિમાં ખરીદનાર તેની ઇચ્છા મુજબ વેચી શકે છે, નાશ કરી શકે છે, ગીરો મૂકી શકે છે અથવા ફેરબદલ કરી શકે છે.

4. જોખમ :

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ : ભાડા ખરીદ પદ્ધતિમાં અંતિમ હપ્તાની ચૂકવણી સુધી તમામ જોખમો ભાડે વેચનાર દ્વારા ઉઠાવવામાં આવે છે.

હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ : હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિમાં કરારની તારીખથી તમામ જોખમો ખરીદનાર દ્વારા ઉઠાવવામાં આવે છે.

5. મિલકત પરત કરવાનો અધિકાર :

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ : ભાડા ખરીદ પદ્ધતિમાં અંતિમ હપ્તા પહેલા ભાડે ખરીદનાર માલ મિલકત પરત કરી શકે છે.

હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ : હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિમાં ખરીદનાર વેચનારને માલ મિલકત પરત કરી શકતા નથી.

6. સમારકામ અને જાળવણી :

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ : ભાડા ખરીદ પદ્ધતિમાં માલ મિલકતના સમારકામ અને જાળવણીની જવાબદારી ભાડે વેચનારની હોય છે. ભાડે ખરીદનારે માલ મિલકતનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનો હોય છે.

હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ : હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિમાં માલ મિલકતના સમારકામ અને જાળવણીની જવાબદારી ખરીદનારની હોય છે માલ મિલકત પરત કરી શકાતા નથી.

7. ચૂકવેલ હપ્તાની જપ્તી :

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ : ભાડા ખરીદ પદ્ધતિમાં હપ્તા ચૂકવણીમાં કસૂરવાર થવાના કિસ્સામાં ચૂકવેલ હપ્તા જપ્ત કરવામાં આવે છે.

હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ : હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિમાં જપ્તીનું કાર્ય કોર્ટની મદદથી કરવામાં આવે છે.

8. કાયદો :

ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ : ભાડા ખરીદ પદ્ધતિના વ્યવહારો 1972ના ભાડા ખરીદ કાયદા હેઠળ કરવામાં આવે છે.

હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ : હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિના વ્યવહારો માલસામાન વેચાણ કાયદો, 1930 હેઠળ કરવામાં આવે છે.

● સ્વાધ્યાય

● નીચે આપેલ સંભવિત પસંદગીઓમાંથી સાચો જવાબ પસંદ કરો :

(1) ભારતમાં ભાડા-ખરીદ પદ્ધતિના વ્યવહારો _____ ના ભાડા-ખરીદ કાયદા હેઠળ કરવામાં આવે છે.

(A) 1972 (B) 1962

(C) 1982 (D) 1952

(2) ભાડા ખરીદ પદ્ધતિમાં _____ હપ્તા પહેલા ભાડે ખરીદનાર મિલકત પરત કરી શકે છે.

(A) અંતિમ (B) પ્રથમ

(C) દ્વિતીય (D) તૃતીય

(3) હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિમાં _____ હપ્તા પછી તરત જ માલિકીની ફેરબદલ કરવામાં આવે છે.

(A) અંતિમ (B) પ્રથમ

(C) તૃતીય (D) દ્વિતીય

(4) ભાડા-ખરીદ પદ્ધતિમાં માલ મિલકતના સમારકામ અને જાળવણીની જવાબદારી _____ ની હોય છે.

(A) ભાડે ખરીદનાર (B) ભાડે વેચનાર

(5) હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિમાં માલ મિલકતના સમારકામ એ જાળવણીની જવાબદારી _____ ની હોય છે.

(A) ખરીદનાર (B) વેચનાર

(6) ભાડા ખરીદ કરાર સમયે ચૂકવવામાં આવેલી રકમ તરીકે _____ ઓળખાય છે.

(A) હપ્તો (B) ડાઉન પેમેન્ટ

(C) રોકડ કિંમત (D) ભાડે ખરીદ કિંમત

(7) હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિમાં મિલકતની માલિકી .....

(A) કરારના સમયે ફેરબદલ થાય છે.

(B) છેલ્લા હપ્તાના સમયે પેરબદલ થાય છે.

(C) ફેરબદલ નથી થતી.

(D) ઉપરોક્તમાંથી કોઈ નહીં

(8) ખરીદવાના વિકલ્પ સાથે ભાડે રાખવાનો કરાર _____ છે.

(A) હપ્તા પદ્ધતિ

(B) ક્રેડિટ પદ્ધતિ

(C) ભાડે ખરીદ પદ્ધતિ

(D) રોકડ વ્યવસ્થા

જવાબ :

1.(A) 1972, 2.(A) અંતિમ, 3. (B) પ્રથમ, 4.(B) ભાડે વેચનાર,
5. (A) ખરીદનારી 6. (B) ડાઉન પેમેન્ટ, 7. (A) કરારના સમયે ફેરબદલ થાય
છે, 8. (C) ભાડે ખરીદ પદ્ધતિ

● **નીચેના દરેક નિવેદન માટે એક શબ્દ લખો**

1. ભાડા ખરીદ કરારને કાયદેસર બનાવવા જરૂરી ખર્ચ.
2. ભાડે ખરીદનાર દ્વારા ભાડે વેચનારને ચૂકવવાપાત્ર વ્યાજ સાથેની રકમ (કિંમત).
3. ભાડાખરીદ પદ્ધતિમાં માલ મિલકતનો કબ્જો (ડિલિવરી) લેતી વખતે ભાડે ખરીદનાર દ્વારા થતી ચુકવણી

જવાબ : 1. કાયદાકીય ખર્ચ 2. હપ્તો 3. પ્રારંભિક આંશિક ચુકવણી (ડાઉન પેમેન્ટ)

● **નીચે આપેલા નિવેદનો સાચા કે ખોટા છે**

1. ભાડા ખરીદ એક ખાસ પ્રકારનો વ્યવહાર છે જેમાં માલ મિલકત ભાડે રાખનાર પાસે તેને ખરીદવાનો વિકલ્પ પણ હોય છે.
2. ભારતમાં ભાડા-ખરીદપદ્ધતિના વ્યવહારો 1972ના ભાડા ખરીદ કાયદા હેઠળ કરવામાં આવે છે.
3. ભાડા ખરીદ પદ્ધતિમાં ભાડે ખરીદનાર માલ મિલકત વેચી શકતા નથી કે ફેરબદલ કરી શકતા નથી.
4. ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ અને હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ બંને સમાન હોય છે.
5. ભાડા ખરીદ પદ્ધતિમાં જ્યારે ભાડે ખરીદનાર ચુકવણીમાં કસૂર (ભૂલ) કરે છે, ત્યારે ભાડે વેચનારને ભાડે ખરીદનાર દ્વારા ચૂકવવામાં આવેલી રકમ જપ્ત કરવાનો અધિકાર છે

જવાબ : (1) સાચું (2) સાચું (3) સાચું (4) ખોટું (5) સાચું

● **ટૂંકા પ્રશ્નો**

1. ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ એટલે શું ?
2. ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ નાના વેપારીઓને કઈ રીતે મદદરૂપ થાય છે?
3. હપ્તા ખરીદ પદ્ધતિ એટલે શું ?

● **નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો**

1. ભાડા ખરીદ પદ્ધતિ અને હપ્તા પદ્ધતિ વચ્ચેના તફાવતની ચર્ચા કરો.
2. ભાડા ખરીદ પદ્ધતિનું મહત્વ સમજાવો.
3. ભાડા ખરીદ પદ્ધતિના લક્ષણોની ચર્ચા કરો.

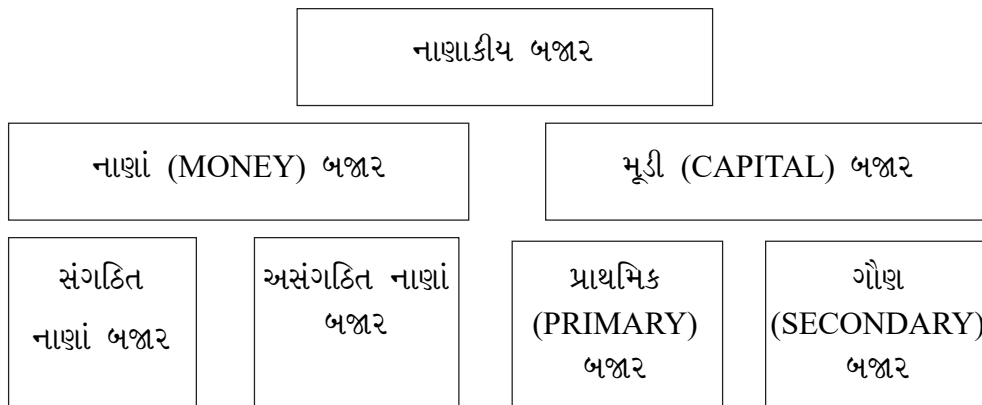

-: રૂપરેખા :-

- 10.1 પ્રસ્તાવના
- 10.2 નિયમનકારી પર્યાવરણ
- 10.3 ડિપોઝિટરીની ભારતમાં જરૂરિયાત
- 10.4 ડિપોઝિટરી શું છે?
  - 10.4.1 ડિપોઝિટરી એક્ટ 1996
  - 10.4.2 ડિપોઝિટરી સિસ્ટમ
  - 10.4.3 ડિપોઝિટરી સિસ્ટમની કામગીરી
  - 10.4.4 ડિપોઝિટરી સિસ્ટમના ફાયદા
- 10.5 NSDL અને CDSL વચ્ચેનો તફાવત
  - 10.5.1 ડિપોઝિટરી અને ડિપોઝિટરી સહભાગીઓને સમજવું
- 10.6 એનએસડીએલ અને સીડીએસએલ સાથે ડીપીની નોંધણી અને શૂલ્ક
- 10.7 ડિમેટ ખાતા માટે સેબીની સામાન્ય માર્ગદર્શિકા
- 10.8 સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (SEBI)
- સ્વાધ્યાય

10.1 પ્રસ્તાવના

જામીનગીરીઓના બજારો એ રોકાણ અને બચતની ફાળવણી માટે માર્ગો પૂરા પાડે છે અને ત્યાંથી આ બે (બચત અને રોકાણ) પ્રવૃત્તિઓને અલગ કરે છે. બચતકારો અને રોકાણકારોની ક્ષમતા અર્થતંત્રની રોકાણ અને બચત કરવાની ક્ષમતાઓ પર આધારિત છે, જો અર્થતંત્રમાં બજાર વધારે મજબુત અને સક્ષમ બને તો અનિવાર્યપણે બચત અને રોકાણમાં વધારો કરે છે. નાણાકીય બજારમાં રોકાણકારો (જામીનગીરીના ખરીદદારો), ઉધાર લેનારા (જામીનગીરીના વેચાણકર્તા), મધ્યસ્થીઓ અને નિયમનકારી સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય નાણાકીય બજારને નીચેની આકૃતિમાં શ્રેષ્ઠ રીતે દર્શાવી શકાય છે:

મૂડીબજારમાં બે પરસ્પર નિર્ભર અને અવિભાજ્ય વિભાગો છે, નવી જામીનગીરી બહાર પાડવાનું બજાર (પ્રાથમિક બજાર) અને શેર બજાર (સેકન્ડરી). પ્રાથમિક બજારનો ઉપયોગ બહાર પાડનારા (નવા જારીકર્તા) દ્વારા પ્રારંભિક જાહેર ઓફરો અથવા હક્કનું ભરણું અથવા ઇક્વિટી અથવા દેવાના વેચાણ માટે ઓફર કરીને રોકાણકારો પાસેથી નવી મૂડી એકત્ર કરવા માટે કરવામાં આવે છે; બીજી તરફ ગૌણ (સેકન્ડરી) બજારમાં શેર બજારમાં વ્યાપાર અને પતાવટ દ્વારા આ સાધનોને તરલતા પૂરી પાડે છે.

એક સક્રિય ગૌણ (સેકન્ડરી) બજાર પ્રાથમિક બજારના વિકાસ અને મૂડી નિર્માણને પ્રોત્સાહન આપે છે, કારણ કે પ્રાથમિક બજારમાં રોકાણકારોને સતત બજારની ખાતરી આપવામાં આવે છે જ્યાં તેમની પાસે તેમના રોકાણોને તરલતા લેવાનો વિકલ્પ હોય છે. પ્રાથમિક બજારમાં ઘણા મોટા ખેલાડીઓ છે. તેમાં વેપારી બેન્કર્સ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, નાણાકીય સંસ્થાઓ, વિદેશી સંસ્થાકીય રોકાણકારો (FII) અને વ્યક્તિગત રોકાણકારોનો સમાવેશ થાય છે.

ગૌણ (સેકન્ડરી) બજારમાં, શેર બજાર, શેર દલાલ (જેઓ શેર બજારના સભ્યો છે), મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, નાણાકીય સંસ્થાઓ, વિદેશી સંસ્થાકીય રોકાણકારો (FII) અને વ્યક્તિગત રોકાણકારો છે. રજિસ્ટ્રાર અને ફેરબદલ એજન્ટ્સ, કસ્ટોડિયન્સ અને ડિપોઝિટરીઝ મૂડી બજારના મધ્યસ્થી છે જે પ્રાથમિક અને ગૌણ બંને બજારોને મહત્વપૂર્ણ માળખાકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

10.2 નિયમનકારી પર્યાવરણ

જામીનગીરી બજારના વ્યવહારો ચાર મુખ્ય કાયદાઓ હેઠળના નિયમોને આધીન છે જેમ કે,

(1) જામીનગીરી એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ, 1992; (SEBI, 1992)

સેબી એક્ટ, 1992 સેબીને કાયદાકીય સત્તાઓ સાથે સ્થાપિત કરે છે,

- જામીનગીરીમાં રોકાણકારોના હિતોનું રક્ષણ કરવું,
- જામીનગીરી બજારના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું, અને
- જામીનગીરી બજારનું નિયમન કરવું.

તેનું નિયમનકારી અધિકારક્ષેત્ર તમામ વચેટિયાઓ અને જામીનગીરી બજાર સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓ ઉપરાંત કોર્પોરેટની મૂડી જારી કરવા અને જામીનગીરીના ફેરબદલ સુધી વિસ્તરે છે. તે અધિનિયમ હેઠળ તમામ સંબંધિત અને ન્યાયિક ગુનાઓની પૂછપરછ, ઓડિટ અને નિરીક્ષણ કરે છે. તેની પાસે તમામ બજાર મધ્યસ્થીઓની નોંધણી અને નિયમન કરવાની અને કાયદા, નિયમો અને નિયમનોની જોગવાઈઓના ઉલ્લંઘનના કિસ્સામાં તેમને દંડ કરવાની સત્તા છે. સેબી પાસે વ્યવસ્થિત જામીનગીરી બજારનું નિયમન અને વિકાસ કરવાની સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા અને સત્તા છે.

(2) જામીનગીરી કરાર (નિયમન) કાયદો, 1956

SC(R)A, 1956 જામીનગીરી વ્યાપાર અને શેર બજાર ચલાવવાના વચ્ચુઅલ રીતે તમામ પાસાઓના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ નિયંત્રણ માટે પ્રદાન કરે છે અને તેનો હેતુ જામીનગીરીમાં અનિચ્છનીય વ્યવહારોને રોકવાનો છે. તે કેન્દ્ર સરકાર/સેબીના નિયમનકારી અધિકારક્ષેત્ર (a) શેર બજારોને માન્યતા અને સતત દેખરેખની પ્રક્રિયા દ્વારા, (b) જામીનગીરીમાં કરારો અને (c) શેર બજારો પર જામીનગીરીની યાદી આપે છે. માન્યતાની શરત તરીકે, શેર બજાર કેન્દ્ર સરકાર તરફથી નિર્ધારિત શરતોનું પાલન કરે છે. જામીનગીરીમાં

સંગઠિત વ્યાપાર પ્રવૃત્તિ ચોક્કસ માન્ય શેર બજારમાં થાય છે. શેર બજારમાં તેમના પોતાના નોંધણી નિયમો નક્કી કરે છે જે ન્યૂનતમ નોંધણી માપદંડો જામીનગીરી કોન્ટ્રાક્ટ નિયમોમાં નિર્ધારિત અનુરૂપ હોવા જોઈએ.

(3) ડિપોઝિટરીઝ કાયદો, 1996

ડિપોઝિટરીઝ કાયદો, 1996 જામીનગીરીમાં ડિપોઝિટરીઝની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરે છે, જેમાં (a) અમુક અપવાદોને આધીન જામીનગીરીને મુક્તપણે ફેરબદલ કરી શકાય તેવી બનાવીને ઝડપ, ચોક્સાઈ અને સુરક્ષા સાથે જામીનગીરીની મફત ફેરબદલને સુનિશ્ચિત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે; (b) ડિપોઝિટરી સ્વરૂપમાં જામીનગીરીનું ડીમટીરિયલાઈઝેશન, અને (c) બુક એન્ટ્રી ફોર્મમાં માલિકીના રેકોર્ડની જાળવણી માટે પ્રદાન કરવું. પતાવટની પ્રક્રિયાને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે, કાયદો બુક એન્ટ્રી દ્વારા ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે જામીનગીરીની માલિકીના ફેરબદલની કરે છે. અધિનિયમે તમામ કંપનીઓની જામીનગીરીને ડિપોઝિટરી સ્વરૂપમાં મુક્તપણે ફેરબદલ કરી શકાય તેવી બનાવી છે, જે જામીનગીરીના ફેરબદલીને પ્રભાવિત કરવા માટે વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાના કંપનીના અધિકારને પ્રતિબંધિત કરે છે. કંપની અધિનિયમમાં દર્શાવેલ અન્ય પ્રક્રિયાગત અને ફેરબદલ પ્રક્રિયાની આવશ્યકતાઓ પણ દૂર કરવામાં આવી છે.

(4) કંપની કાયદો, 1956 ની કેટલીક જોગવાઈઓ.

તે જામીનગીરીના ભરણું, ફાળવણી અને ફેરબદલ અને કંપની સંચાલનને લગતા વિવિધ પાસાઓ સાથે કામ કરે છે. તે મૂડીના જાહેર મુદ્દાઓમાં, ખાસ કરીને કંપની સંચાલન અને પ્રોજેક્ટ્સના ક્ષેત્રોમાં, સમાન વ્યવસ્થાપન હેઠળની અન્ય નોંધાયેલી કંપનીઓ વિશેની માહિતી અને જોખમી પરિબલોની વ્યવસ્થાપન માટેના ધોરણો પ્રદાન કરે છે. તે બાંહેધરી, પ્રીમિયમનો ઉપયોગ અને મુદ્દાઓ પર વટાવ, અધિકારો અને બોનસ મુદ્દાઓ, વ્યાજ અને ડિવિડન્ડની ચૂકવણી, વાર્ષિક અહેવાલનો પુરવઠો અને અન્ય માહિતીનું પણ નિયમન કરે છે.

10.3 ડિપોઝિટરીની ભારતમાં જરૂરિયાત

ભારતીય શેર બજાર પર અગાઉની પતાવટ પદ્ધતિ (પતાવટ વ્યવસ્થા) ખૂબ જ બિનકાર્યક્ષમ હતી અને જોખમમાં વધારો થયો હતો, કારણ કે તે જામીનગીરીના તુરંત અને ઝડપી ફેરબદલની કાળજી લેવામાં અસમર્થ હતું. જામીનગીરીની ફેરબદલી ભૌતિક રીતે કરવામાં આવી હતી (જે ભૌતિક સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વમાં હતી). જામીનગીરીની ભૌતિક હેરફેરની પ્રક્રિયાને લીધે વિલંબ અને જોખમો વધારે હતું.

પતાવટ વ્યવસ્થાનું બીજું પાસું કંપનીના રેકોર્ડ બુકમાં ખરીદનારના નામે શેરના હેરફેર સાથે સંબંધિત છે. માલિકીના સ્થાનાંતરણની પ્રણાલી એકદમ બિનકાર્યક્ષમ હતી કારણ કે દરેક પેપર ફેરબદલમાં રજીસ્ટ્રેશન માટે ભરણું મેળવનારને જામીનગીરીની ભૌતિક હિલચાલનો સમાવેશ થતો હતો, જેમાં માલિકીના ફેરફારનો પુરાવો તેની સુરક્ષા-સલામતી પ્રમાણપત્ર પર સમર્થન દ્વારા આપવામાં આવ્યો હતો. ઘણા કિસ્સાઓમાં ફેરબદલની પ્રક્રિયા કંપની કાયદામાં આપવામાં આવેલા નિર્ધારિત સમય કરતાં ઘણો લાંબો સમય લેતી. પેપર કામકાજના ખામીયુક્ત અનુપાલનને કારણે વ્યવહારોનો નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં ખરાબ ડિલિવરી તરીકે સમાપ્ત થયાં, બનાવટી, પ્રમાણપત્રો અને અન્ય ગેરરીતિઓ પ્રબળ હતી. આ બધા ખર્ચ અને પતાવટમાં વિલંબ પણ ઉમેરાયા, તરલતા (લિક્વિડિટી) ને મર્યાદિત કરી અને રોકાણકારોની ફરિયાદનું નિવારણ સમય માંગી લે તેવું અને અમુક સમયે અવ્યવસ્થિત બન્યું હતું.

પ્રમાણપત્રોના ભૌતિક સ્થાનાંતરણની પ્રક્રિયામાં ઘણી ખામીઓ છે. ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થાની ગેરહાજરીમાં :

1. દરેક શેર ફેરબદલ શેર પ્રમાણપત્રોની ભૌતિક હિલચાલ અને સંબંધિત કંપની સાથે નોંધણી દ્વારા પૂર્ણ કરવાની આવશ્યકતા છે.
2. પ્રક્રિયામાં ઘણીવાર પતાવટમાં લાંબા વિલંબનો સમાવેશ થાય છે અને કાગળની ખામીયુક્ત પૂર્ણતાને કારણે વ્યવહારોનો નોંધપાત્ર ભાગ ‘ખરાબ ડિલિવરી’ તરીકે સમાપ્ત થાય છે.
3. ચોરી, બનાવટી, પ્રમાણપત્રો અને અન્ય ગેરરીતિઓ.
4. જારીકર્તાને જામીનગીરીના ફેરબદલનો ઈનકાર કરવાનો અધિકાર છે. આ તમામ ખર્ચ અને પતાવટમાં વિલંબ, પ્રતિબંધિત પ્રવાહિતા અને રોકાણકારોની ફરિયાદ નિવારણ સમય માંગી લે તેવી અને કેટલીક વખત અવ્યવસ્થિત બનાવે છે. આમ ભૌતિક સ્વરૂપમાં શેર રાખવાની મર્યાદાઓ છે.
5. પોસ્ટલ ચાર્જ્સ, સ્ટેમ્પ ડ્યુટી, પેપર વર્ક પરની કિંમત વગેરે દ્વારા ઉચ્ચ ખર્ચ સામેલ છે.

ડિમેટ ખાતાંની રજૂઆત પહેલાં, જો શેરબજારમાં શેર ખરીદ્યા હોય, તો તે શેર પ્રમાણપત્રોના ભૌતિક રૂપમાં પ્રાપ્ત થયા. ભૌતિક રૂપમાં શેર સર્ટિફિકેટનું ફેરબદલી અને સંગ્રહ એકદમ જોખમી હતું અને કેટલીકવાર નુકસાનમાં પરિણમતું હતું. આથી ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં શેરનો સંગ્રહ કરવામાં મદદ કરવા માટે ડિપોઝિટરીઝની રજૂઆત કરવામાં આવી હતી.

આ સમસ્યાઓને દૂર કરવા માટે, ડિપોઝિટરીઝ એક્ટ, 1996 પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઝડપ, સચોટતા અને સુરક્ષા સાથે જામીનગીરીની મુક્ત ફેરબદલને સુનિશ્ચિત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે જામીનગીરીમાં ડિપોઝિટરીઝની સ્થાપના થઈ.

a. અમુક અપવાદોને આધીન જાહેર લિમિટેડ કંપનીઓની જામીનગીરીને મુક્તપણે ફેરબદલીપાત્ર બનાવવી;

b. ડિપોઝિટરી સ્વરૂપમાં (મોડમાં) હસ્તક (હોલ્ડિંગ) અને ફેરબદલ કરવા માટે જામીનગીરીનું ડીમટીરિયલાઈઝેશન; અને

c. ચોપડે નોંધણી (બુક એન્ટ્રી) ફોર્મમાં માલિકીના રેકોર્ડની જાળવણી પૂરી પાડવી.

10.4 ડિપોઝિટરી શું છે ?

ડિપોઝિટરીઝ એક્ટ ડિપોઝિટરીનો અર્થ એવો કરે છે કે “કંપની અધિનિયમ, 1956 હેઠળ રચાયેલી અને નોંધાયેલ કંપની અને જેને જામીનગીરી એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, 1992ની કલમ 12ની પેટા કલમ (IA) હેઠળ નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવ્યું છે.”

ડિપોઝિટરીનું મુખ્ય કાર્ય રોકાણકારોને ઇલેક્ટ્રોનિક્સ ફોર્મમાં અને ચોપડામાં નોંધણી ફોર્મમાં જામીનગીરી રાખવા અને ફેરબદલી કરવાની સુવિધા પૂરી પાડવાનું છે. જામીનગીરી ફેરબદલી કરનારના ડિપોઝિટરી એકાઉન્ટમાંથી ઉધાર કરીને અને ફેરબદલ કરનારના ડિપોઝિટરી ખાતામાં જમા કરીને જામીનગીરી ફેરબદલ કરવામાં આવે છે. બેન્ક ફોર ઇન્ટરનેશનલ સેટલમેન્ટ્સ (BIS) મુજબ, ડિપોઝિટરી એ ‘જામીનગીરી રાખવા માટેની

સુવિધા છે ચોપડામાં નોંધણી દ્વારા જે જામીનગીરીના વ્યવહારોને પ્રક્રિયા કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. ભૌતિક જામીનગીરી ડિપોઝિટરી દ્વારા સ્થિર થઈ શકે છે અથવા જામીનગીરી ડીમટીરિયલાઈઝ થઈ શકે છે (જેથી તે ફક્ત ઇલેક્ટ્રોનિક રેકોર્ડ તરીકે અસ્તિત્વમાં છે)”. સાદા શબ્દોમાં ડિપોઝિટરી એક એવી સંસ્થા છે જ્યાં રોકાણકારની જામીનગીરી ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપે રાખવામાં આવે છે અને ફેરબદલ કરવામાં આવે છે.

10.4.1 ડિપોઝિટરીઝ એક્ટ 1996

ડિપોઝિટરીઝ એક્ટ, 1996, જે 20મી સપ્ટેમ્બર 1995થી અમલમાં આવ્યો હતો, ડિપોઝિટરી દ્વારા ડિમેટ ફોર્મ (ઇલેક્ટ્રોનિક ફોર્મ)માં શેર સહિતની જામીનગીરીને જાળવી રાખવાની સુવિધા આપવા અને જાળવવામાં આવેલા ખાતાઓમાં બુક એન્ટ્રી દ્વારા શેરને ફેરબદલ કરવા માટે ડિપોઝિટરીઝની સ્થાપના માટે કાનૂની માળખું પૂરું પાડે છે. સંસદ દ્વારા પસાર કરાયેલ ડિપોઝિટરીઝ એક્ટને 10 ઓગસ્ટ, 1996ના રોજ રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ મળી હતી. તે જ વર્ષે 12 ઓગસ્ટના રોજ ગેઝેટમાં તેની સૂચના આપવામાં આવી હતી. આ કાયદો દેશમાં બહુવિધ ડિપોઝિટરીઝની સ્થાપનાને સક્ષમ કરે છે. આ ખાતરી કરવા માટે હતું કે સેવામાં સ્પર્ધા છે અને એક કરતાં વધુ ડિપોઝિટરી કાર્યરત છે. ડિપોઝિટરીઝ કાયદાએ ભારતમાં બે ડિપોઝિટરીઝની સ્થાપનાની સુવિધા આપી છે જેમ કે, નેશનલ જામીનગીરી ડિપોઝિટરી લિમિટેડ (NSDL) અને સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસિસ (ઈન્ડિયા) લિમિટેડ (CDSL).

ડિપોઝિટરીઝ એક્ટ, 1996, કાર્યક્ષમ મૂડી બજાર આંતરમાળખાના યુગની શરૂઆત કરી, જેમાં રોકાણકારોની સુરક્ષામાં સુધારો થયો, જોખમમાં ઘટાડો થયો અને જામીનગીરી બજારમાં વ્યવહારોની પારદર્શિતામાં વધારો થયો.

તેનાથી ઘટેલા ખર્ચના સંદર્ભમાં અને તેમના વધેલા શેરધારકોની સંખ્યાને સંચાલિત કરવામાં આવેલા પ્રયત્નોમાં જારી કરતાં કંપનીઓને પણ ઘણો ફાયદો થયો. ડિપોઝિટરી સિસ્ટમની રજૂઆતથી, રોકાણકારો ઓછા ખર્ચે સુરક્ષિત રીતે મફત અને ત્વરિત ફેરફાર ક્ષમતા જેવા ઘણા લાભો, ખરાબ ડિલિવરી, ઓડ - લોટ (odd-lots) વગેરે જેવી સમસ્યાઓથી મુક્ત થઈ શકે છે.

આજે વેપારલક્ષી (tradable lot) ઘટીને “એક યુનિટ” થઈ ગયો છે તેથી સામાન્ય માણસ પણ એક ઈકિવટી શેર અથવા બોન્ડ અથવા ડિબેન્ચરમાં નાણાંનું રોકાણ કરવા સક્ષમ છે. રોકાણકાર સ્ટેમ્પ ડ્યૂટીના કારણે ઘણી બચત કરી શકે છે કારણ કે સરકારે હાલમાં ડિમટીરિયલાઈઝ સ્વરૂપમાં જામીનગીરીના ફેરબદલ પર સ્ટેમ્પ ડ્યૂટીમાં મુક્તિ આપી છે. રોકાણકારો ભૌતિક સ્વરૂપમાં રાખવામાં આવેલી જામીનગીરીને સાચવવાની સમસ્યાઓથી પણ બચી શક્યા છે.

માત્ર કંપની અધિનિયમ, 1956 હેઠળ નોંધાયેલ અને સંસ્થાઓની ચોક્કસ શ્રેણી દ્વારા પ્રાયોજિત કંપની ભારતમાં ડિપોઝિટરી સ્થાપી શકે છે. કામગીરી શરૂ કરતા પહેલા, ડિપોઝિટરીઓએ સેબી પાસેથી નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર અને વ્યવસાય શરૂ કરવાનું પ્રમાણપત્ર મેળવવું જોઈએ.

ડિપોઝિટરીઝ એક્ટ હેઠળ સ્થપાયેલી ડિપોઝિટરી તે ડિપોઝિટરીના રેકોર્ડમાં જામીનગીરીની ફાળવણી અથવા જામીનગીરીની માલિકીના ફેરબદલના રેકોર્ડિંગ સાથે જોડાયેલ કોઈપણ સેવા પ્રદાન કરી શકે છે.

જો કે, ડિપોઝિટરી સીધા ખાતા ખોલી શકતી નથી અને ગ્રાહકોને સેવાઓ પૂરી પાડી શકતી નથી. ડિપોઝિટરીની સેવાઓનો લાભ લેવા ઇચ્છુક કોઈપણ વ્યક્તિ ડિપોઝિટરીના

કોઈપણ ડિપોઝિટરી સહભાગી દ્વારા ડિમેટ ખાતું ખોલીને અને ડિપોઝિટરી સહભાગી દ્વારા પ્રદાન કરાયેલા અધિકારો અને જવાબદારીના દસ્તાવેજને સ્વીકારીને આમ કરી શકે છે.

10.4.2 ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થા

ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થા એ એક એવી સિસ્ટમ છે જેમાં રોકાણકારોની જામીનગીરી રોકાણકારોની વિનંતી પર ડિપોઝિટરી સાથે ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રાખવામાં આવે છે અને ડિપોઝિટરીના ખાતા પર બુક એન્ટ્રી દ્વારા જામીનગીરીનું ફેરબદલ થાય છે. સિસ્ટમને 'સ્કીપલેસ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે કારણ કે સિસ્ટમ જામીનગીરી અને ભૌતિક સ્વરૂપમાં તેની હિલચાલનું વિતરણ કરે છે.

ભારતમાં ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થાનું સંસ્થાનું માળખું

ત્યાં ઘણી સંસ્થાઓ છે, જે ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થાની કામગીરીને સરળ બનાવે છે. તેઓ જામીનગીરી ઇશ્યુ કરનારાઓને પ્રાથમિક તેમજ ગૌણ બજારમાં રોકાણકારો સાથે વાતચીત કરવા સક્ષમ બનાવે છે. આ સંસ્થાઓ છે :

- ડિપોઝિટરીઝ
- શેર બજારો
- કિલયરિંગ કોર્પોરેશનો/કિલયરિંગ હાઉસ,
- ડિપોઝિટરી સહભાગીઓ (ડીપી),
- જારી કરનાર, અને
- રજિસ્ટ્રાર અને ફેરબદલ એજન્ટ (RT&As)

ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થાની વિશેષતાઓ

1. ડિમટીરિયલાઈઝડ ફોર્મમાં જામીનગીરી - ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થા ચોપડે નોંધણીમાં રોકાણકારની જામીનગીરીના માલિકી રેકોર્ડની જાળવણી માટે પ્રદાન કરે છે. વ્યવસ્થા ભૌતિક જામીનગીરીને સ્થિર કરે છે જેથી કોઈ ભૌતિક પ્રમાણપત્ર અસ્તિત્વમાં ન હોય.

2. ફંગિબિલિટી ડિપોઝિટરી સિસ્ટમમાં, ડિમટીરિયલાઈઝડ જામીનગીરીને ભૌતિક વાતાવરણની જેમ વિશિષ્ટ નંબરો અથવા પ્રમાણપત્ર નંબરો દ્વારા ઓળખવામાં આવતી નથી. આમ એક જ વર્ગની તમામ જામીનગીરી સમાન અને વિનિમયક્ષમ છે.

3. સામેલ પક્ષો - ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થામાં, સામેલ પક્ષો છે:

- ડિપોઝિટરી
- ડિપોઝિટરી સહભાગી (ડીપી)
- લાભદાયી માલિક
- બહાર પાડનાર (જારી કરનાર).

ડિપોઝિટરી તેના રેકોર્ડમાં જામીનગીરીની ફાળવણી અથવા જામીનગીરીની માલિકીના ફેરબદલના રેકોર્ડિંગ સાથે જોડાયેલી સેવા આપે છે. ડિપોઝિટરી એ ડિપોઝિટરી સહભાગીઓ દ્વારા કાર્ય કરે છે જેઓ ડિપોઝિટરીના એજન્ટ છે જેમના દ્વારા રોકાણકારો ડિપોઝિટરી સેવાનો લાભ લે છે.

ડિપોઝિટરી સિસ્ટમમાં, ડિમટીરિયલાઈઝડ જામીનગીરીની માલિકી રજિસ્ટર્ડ માલિક અને લાભાર્થી માલિક વચ્ચે વિભાજિત થાય છે. ડિમટીરિયલાઈઝડ જામીનગીરી માટે, ડિપોઝિટરી ઇશ્યુઅર (એટલે કે કંપની) ના પુસ્તકોમાં નોંધાયેલ માલિક છે.

4. શેરની મફત ફેરબદલની ક્ષમતા :

ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રાખવામાં આવેલા શેરનું ફેરબદલ ઇલેક્ટ્રોનિક ચોપડામાં નોંધણી પદ્ધતિ દ્વારા મુક્તપણે થાય છે. સિસ્ટમ ફેરબદલ પ્રક્રિયા અને જામીનગીરીના ફેરબદલના સંદર્ભમાં અન્ય પ્રક્રિયાગત આવશ્યકતાઓનું વિતરણ કરે છે.

5. સ્ટેમ્પ ડ્યુટી નથી :

ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં જામીનગીરીના ફેરબદલ માટે કોઈ સ્ટેમ્પ ડ્યુટી ચૂકવવાપાત્ર નથી. ભૌતિક શેરના ફેરબદલના કિસ્સામાં, ફેરબદલ કરાયેલા શેરના બજાર મૂલ્ય પર 0.5 ટકા સ્ટેમ્પ ડ્યુટી ચૂકવવાપાત્ર છે.

6. કોઈ જોખમ નથી :

ડિપોઝિટરી સિસ્ટમમાં ભૌતિક પ્રમાણપત્રો સાથે સંકળાયેલા તમામ જોખમો જેમ કે વિલંબ, પરિવહનમાં નુકસાન, ચોરી, ખરાબ ડિલિવરી વગેરે જોખમો નથી. ડિપોઝિટરીઝ મૂડીબજારમાં અનિયમિતતાઓને કાબૂમાં રાખે છે અને રોકાણકારોના હિતોનું રક્ષણ કરે છે અને ગતિ, ચોકસાઈ, પારદર્શિતા વગેરે સાથે જામીનગીરીની મુક્ત ફેરફારક્ષમતા દ્વારા નાણાકીય બજારોના સુવ્યવસ્થિત આચરણ માટે માર્ગ મોકળો કરે છે.

10.4.3 ડિપોઝિટરી સિસ્ટમની કામગીરી

ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કાર્ય કરે છે:

1. વ્યવસ્થા ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રોકાણકારોની જામીનગીરી રાખવા માટે એક અથવા વધુ ડિપોઝિટરીઝની સ્થાપના કરે છે.
2. ડિપોઝિટરી તેના એજન્ટો દ્વારા કાર્ય કરે છે, જેને ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ્સ (DP) કહેવામાં આવે છે.
3. રોકાણકાર, જે ડિપોઝિટરીની સેવાઓનો લાભ લેવા માંગે છે, તેણે ડીપી (DP) દ્વારા ડિપોઝિટરીમાં લાભાર્થી ખાતું ખોલાવવું પડશે. 'ડિમેટ' એકાઉન્ટ તરીકે ઓળખાતું ખાતું એક કરતાં વધુ ડીપી (DP) સાથે ખોલી શકાય છે.
4. ડિમેટ ખાતું ખોલાવ્યા પછી, રોકાણકારે તેની પાસે રહેલી જામીનગીરીને ભૌતિક સ્વરૂપમાં ડિમટીરિયલાઈઝ કરવી જરૂરી છે.

જામીનગીરીને ડિમટીરિયલાઈઝ કરવા માટે, રોકાણકારે ડિમટીરિયલાઈઝેશન વિનંતી અરજીના ફોર્મ (ડીઆરએફ) ભરવું પડશે અને સિક્યોરિટી સર્ટિફિકેટ સાથે ડીપીને (DP) સબમિટ કરવું પડશે.

ડિપોઝિટરી દ્વારા ડીપી (DP) કંપની/જારીકર્તાને જાણ કરશે અને સુરક્ષા પ્રમાણપત્ર સોંપશે. ડિમટીરિયલાઈઝેશન તરીકે ઓળખાતી પ્રક્રિયામાં લગભગ 30 દિવસનો સમય લાગે છે.

5. જારીકર્તા (બહાર પાડનાર)/કંપની સૂચનાની પ્રાપ્તિ પર સુરક્ષા પ્રમાણપત્ર રદ કરશે અને સિક્યોરિટીના નોંધાયેલા માલિક તરીકે ડિપોઝિટરીનું નામ બદલી દેશે.
6. કંપની/ઈશ્યુઅર દ્વારા જાણ કરવામાં આવતા ડિપોઝિટરી, તેના રેકોર્ડમાં રોકાણકારનું નામ જામીનગીરીના લાભકારી માલિક (લાભાર્થી) તરીકે દાખલ કરે છે.
7. જ્યારે પણ કંપની દ્વારા તેની ચોક્કસ સુરક્ષા માટે કોઈપણ અધિકારો, બોનસ અથવા ડિવિડન્ડની જાહેરાત કરવામાં આવે છે, ત્યારે ડિપોઝિટરી રેકોર્ડ તારીખે તે

સિક્યોરિટીના ઈલેક્ટ્રોનિક હોલ્ડિંગ (હસ્તક) ધરાવતા રોકાણકારોની તમામ વિગતો પ્રદાન કરશે. અધિકારો, ડિવિડન્ડ વગેરેનું વિતરણ કંપની દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતીના આધારે કરવામાં આવશે.

8. આ સ્વરૂપ હેઠળ સિક્યોરિટીના વેચાણના કિસ્સામાં, રોકાણકાર/ફેરબદલ કરનાર (ક્લાયન્ટ) એ ડિલિવરી સૂચનાઓ કાપલી (ડીલીવરી ઈન્સ્ટ્રક્શન સ્લિપ-DIS) જારી કરીને ડીપીને (DP) જાણ કરવી પડશે જેમાં યોગ્ય રીતે હસ્તાક્ષર કરવામાં આવશે અને સિક્યોરિટી વ્યવહારની વિગતો હશે. ખરીદીના કિસ્સામાં, ગ્રાહક ખરીદેલી સિક્યોરિટીની વિગતો આપતા ડીપીને (DP) સૂચના મોકલશે. ડીપી (DP) દ્વારા માહિતી પ્રાપ્ત કરવા પર ડિપોઝિટરી તેના રેકોર્ડમાં ફેરબદલ કરનારા નામે સિક્યોરિટીઝના ફેરબદલની નોંધણી કરશે.
9. ડીપી (DP) જામીનગીરીના વેચાણ/ખરીદીને રેકોર્ડ કરવા માટે રોકાણકારના ખાતામાં ચોપડામાં નોંધણી પણ કરશે.
10. ડીપીને (DP) નિયમિત અંતરાલે ગ્રાહકોને ખાતાનું પત્રક/નિવેદન મોકલવું અને દરેક વ્યવહાર પછી ખાતામાં સુધારો કરવું જરૂરી છે.
11. ક્લાયન્ટ/રોકાણકારે સેવાઓનો લાભ લેવા માટે ડિપોઝિટરી અને ડીપીને ચાર્જ ચૂકવવો પડશે.

10.4.4 ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થાના ફાયદા

રોકાણકારો માટે નીચેના ફાયદા છે :

1. ખરાબ ડિલિવરી લગભગ દૂર થઈ ગઈ છે.
2. ભૌતિક પ્રમાણપત્રો સાથે સંકળાયેલા જોખમો જેમ કે ખોટ, ચોરી, પ્રમાણપત્રનું ખરાબ થવું વગેરે દૂર થાય છે.
3. તે પેપર વર્કના વિશાળ પરિમાણને (વોલ્યુમના) સંચાલિત કરવાની કામગીરીમાંથી મુક્ત કરે છે.
4. જામીનગીરીનું તાત્કાલિક ફેરબદલ અને રજિસ્ટ્રેશન છે (દરેક પતાવટ ચક્રના અંતે, જે 4 કામકાજના દિવસો એટલે કે T+3 છે) અને તમારે પ્રોસેસિંગ સમયને કારણે વિલંબ સહન કરવાની જરૂર નથી.
5. તે ઝડપી સેટલમેન્ટ (પતાવટ) પ્રક્રિયા તરફ દોરી જાય છે અને વેચાણની આવકની ઝડપી પ્રાપ્તિ થાય છે જેથી રોકાણકારનું ભંડોળ બિનજરૂરી રીતે બાંધવામાં ન આવે.
6. વ્યવસ્થા હક્કના શેર, બોનસ શેર્સ વગેરે જેવા સિક્યોરિટી હોલ્ડિંગ લાભોના ઝડપી વિતરણની સુવિધા આપે છે.
7. જામીનગીરીના ફેરબદલ પર સ્ટેમ્પ ડ્યુટી, જે ભૌતિક સ્વરૂપમાં શેરના ફેરબદલ પર વિચારણાના 0.25% છે તે લાગુ પડતી નથી.
8. રોકાણકારોને તેમના હોલ્ડિંગ અને વ્યવહારો પર સામયિક સ્થિતિ અહેવાલની ઉપલબ્ધતા ડિપોઝિટરી દ્વારા પ્રસારિત કરવામાં આવે છે.

10.5 NSDL અને CDSL વચ્ચેનો તફાવત

ડિપોઝિટરીઝને કારણે ભારતમાં શેર ખરીદવા અને વેચવાની પ્રક્રિયા શક્ય છે અને

રોકાણકાર તરીકે બે કાર્યકારી ડિપોઝિટરીઝ વિશે જાણવું મહત્વપૂર્ણ છે.

ભારતમાં, બે ડિપોઝિટરીઝ છે: નેશનલ જામીનગીરી ડિપોઝિટરીઝ લિમિટેડ (NSDL) અને સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરીઝ સર્વિસિસ લિમિટેડ (CDSL).

બંને ડિપોઝિટરીઝ તમારી નાણાકીય જામીનગીરી, જેમ કે શેર અને બોન્ડ, ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં ધરાવે છે અને શેર બજારમાં વેપારની સુવિધા આપે છે.

જો કે, ડિપોઝિટરીઝનો ઉપયોગ કરવા અને રોકાણ શરૂ કરવા માટે, તમારે ડિમેટ ખાતું અને વેપાર ખાતું ખોલવું આવશ્યક છે. યોગ્ય - વિશ્વસનીય શેર દલાલ સાથે શ્રેષ્ઠ ડિમેટ ખાતું ખોલવું આવશ્યક છે કારણ કે રોકાણના યોગ્ય નિર્ણયો લેવામાં મદદ કરશે.

રોકાણકારોની સેવાઓના સંદર્ભમાં, એનએસડીએલ અથવા સીડીએસએલ સાથે નોંધાયેલ ડીપી (DP) સાથે ડિમેટ ખાતું હોવું વ્યયે કોઈ મુખ્ય તફાવત નથી. બંને સેબી દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે અને સમાન વેપાર અને રોકાણ સેવાઓ પ્રદાન કરે છે.

બંને ડિપોઝિટરીઝ વચ્ચેનો એક માત્ર તફાવત તેમના ઓપરેટિંગ બજારોનો છે. જ્યારે NSDL પાસે પ્રાથમિક ઓપરેટિંગ બજાર તરીકે નેશનલ શેર બજાર (NSE) છે, ત્યારે CDSLનું પ્રાથમિક બજાર બોમ્બે શેર બજાર (BSE) છે.

10.5.1 ડિપોઝિટરી અને ડિપોઝિટરી સહભાગીઓને સમજવું

NSDL અને CDSL એ ભારતમાં ડિપોઝિટરીઝ છે જે તમને ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે શેર સ્ટોર કરવામાં મદદ કરે છે. ડિપોઝિટરીઝ એવી કંપનીઓ છે જે શેર દલાલને ડિમેટ સેવાઓ પૂરી પાડે છે. દરેક સ્ટોક બ્રોકર NSDL અથવા CDSL અથવા બંને સાથે નોંધાયેલ છે અને તેને ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ (DP) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

NSDL અને CDSL બંને સેબી રજિસ્ટર્ડ સંસ્થા છે અને તેઓ માત્ર ઇલેક્ટ્રોનિક્સ સ્વરૂપમાં શેરને જ નહીં પરંતુ અન્ય નાણાકીય સાધનો પણ સંગ્રહિત કરવામાં મદદ કરે છે. જેમ કે:

ડિબેન્યર્સ

બોન્ડ

એક્સચેન્જ-ટ્રેડેડ ફંડ્સ (ETFs)

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ

સરકારી જામીનગીરી (GSecs)

ટ્રેડરી બિલ્સ (ટી-બિલ) વગેરે.

NSDLનો અર્થ નેશનલ જામીનગીરી ડિપોઝિટરી લિમિટેડ છે, તે ભારતની સૌથી જૂની ડિપોઝિટરી છે. તેણે 1996માં મુંબઈમાં કામગીરી શરૂ કરી હતી. ઇલેક્ટ્રોનિક ફોર્મેટમાં ટ્રેડિંગ સેવાઓ પૂરી પાડનારી તે પ્રથમ ડિપોઝિટરી હતી.

જના તાબા હેઠળ 2 કરોડથી વધુ ડિમેટ ખાતાં છે. NSDLને ભારતની કેટલીક સૌથી મોટી નાણાકીય સંસ્થાઓ જેમ કે IDBI બેંક, UTI અને નેશનલ શેર બજાર (NSE) દ્વારા પ્રત્સાહન કરવામાં આવે છે. સેબીની માહિતી અનુસાર, NSDL પાસે લગભગ 2.4 કરોડ સક્રિય રોકાણકારો છે, જેમાં 2,000 શહેરોમાં 36,123 થી વધુ ડિપોઝિટરી સહભાગી સેવા કેન્દ્રો છે.

NSDLની ભૂમિકા

- NSDL તેના ગ્રાહકોને નીચેની સેવાઓ પૂરી પાડીને મદદ કરે છે.
- માત્ર 2 કામકાજના દિવસોમાં વેપાર પતાવટ (એટલે કે તમે એકવાર શેરબજારમાં શેર ખરીદો, પછી તમે તેને તમારા ડિમેટ ખાતામાં 2 કામકાજના દિવસોમાં પ્રાપ્ત કરશો).
- ડીમટીરિયલાઈઝેશન (ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં ભૌતિક શેર પ્રમાણપત્રોનું રૂપાંતર).
- રીમેટરિલાઈઝેશન (ભૌતિક સ્વરૂપમાં ઇલેક્ટ્રોનિક શેર પ્રમાણપત્રોનું રૂપાંતર).
- ડિપોઝિટરીઝ વચ્ચે ફેરબદલી
- ઓફ-બજાર ફેરબદલ
- જામીનગીરીનું ધિરાણ
- જામીનગીરીનું કોલેટરલ અને ગીરો
- ડિમેટ ખાતાની જાળવણી કરવી.
- અધિકારો અને બોનસ જેવા કોર્પોરેટ લાભો સીધા ખાતામાં ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે ફેરબદલ કરતા.
- હોલ્ડિંગ અને વ્યવહારો પર રોકાણકારોને સામયિક સ્થિતિ અહેવાલો જારી કરવા.
- પોર્ટફોલિયો નિરીક્ષણની સરળતા માટે એકાઉન્ટ સ્ટેટમેન્ટ જારી કરવા .

CDSLની ભૂમિકા

CDSL એટલે સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસિસ લિમિટેડ, તેની સ્થાપના 1999માં કરવામાં આવી હતી અને NSDL પછી દેશની બીજી સૌથી મોટી ડિપોઝિટરી છે અને તે 2.78 કરોડથી વધુ રોકાણકારોના ખાતાઓનું સંચાલન કરે છે. CDSL ને બોમ્બે શેર બજાર (BSE) દ્વારા પ્રોત્સાહન કરવામાં આવે છે. HDFC બેંક, સ્ટાન્ડર્ડ ચાર્ટર્ડ બેંક અને કેનેરા બેંકનો પણ CDSLમાં હિસ્સો છે. તે 222 શાખાઓ સાથે 120 શહેરો/નગરોમાં તેની હાજરી ધરાવે છે. 30મી જૂન 2017ના રોજ, CDSL ને NSE પર સૂચિબદ્ધ કરવામાં આવી હતી અને એશિયા-પેસિફિક પ્રદેશમાં સૂચિબદ્ધ થનારી પ્રથમ ડિપોઝિટરી બની હતી.

NSDLની જેમ તે તમામ સેવાઓ પૂરી પાડે છે, જેમ કે ઇલેક્ટ્રોનિક ફોર્મેટમાં નાણાકીય જામીનગીરી રાખવા અને વેપાર અને ઓર્ડરની પતાવટની સુવિધા. તમામ પ્રકારના સ્ટોક અને જામીનગીરી NSDLની જેમ જ - આ સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરીમાં રાખવામાં આવે છે. સેબીની માહિતી અનુસાર, તેની પાસે લગભગ 21,434 ડિપોઝિટરી સહભાગી સેવા કેન્દ્રો સાથે 5.2 કરોડથી વધુ સક્રિય ગ્રાહક ખાતા છે.

સ્ત્રોત : સેબીના ડેટા

CDSL દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી તમામ સેવાઓ NSDL જેવી જ છે જેમ કે:
વેપાર સમાધાન

ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં ભૌતિક શેર પ્રમાણપત્રોનું રૂપાંતર (ડીમટીરિયલાઈઝેશન)

ભૌતિક સ્વરૂપમાં ઇલેક્ટ્રોનિક શેર પ્રમાણપત્રોનું રૂપાંતર (રીમટીરિયલાઈઝેશન)

ડિમેટ ખાતાની જાળવણી

સામયિક સ્થિતિ અહેવાલો

ખાતાના પત્રકો વગેરે.

NSDL અને CDSL

NSDL અને CDSL બંને ડિપોઝિટરીઝ છે જે નાણાકીય જામીનગીરીના માલિકી રેકોર્ડ જાળવી રાખે છે. તેઓ ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ્સ (DPs) દ્વારા રોકાણકારો સાથે જોડાયેલા છે, જેને શેર દલાલ પણ કહેવાય છે. ડીપી એ ડિપોઝિટરી એજન્ટ છે જે ડિપોઝિટરી અને તેના ગ્રાહકો વચ્ચે મધ્યસ્થી તરીકે કામ કરે છે. ડીપી (DPs) સેબી કાયદાની સંબંધિત જોગવાઈઓ દ્વારા ડિપોઝિટરીમાં નોંધાયેલ છે. ડિપોઝિટરીઝની સેવાઓનો લાભ લેવા માટે ડીપી (DPs) સાથે ડિમેટ ખાતું ખોલાવવું પડશે.

સામાન્ય રીતે, ડીપી એ શેર દલાલ કંપની છે જે રોકાણકારોને ડિમેટ અને વેપાર ખાતું ખોલવાની સાથે ટ્રેડિંગ પ્લેટફોર્મ, બજાર અહેવાલો અને અન્ય મૂલ્યવર્ધિત સેવાઓ પ્રદાન કરે છે.

ડિપોઝિટરીઝની કામગીરી

એકવાર તમે વેપાર શરૂ કરો, તમે જે જામીનગીરી ખરીદો છો અથવા વેચો છો તે ડિપોઝિટરીમાંથી ઉધાર અથવા જમા કરવામાં આવે છે અને તમારા ડિમેટ ખાતામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. ડિપોઝિટરીઝ વેપાર વ્યવહારોની સુવિધા આપતી વખતે નોંધાયેલી કંપનીઓને શેરધારકો વિશે માહિતી પૂરી પાડે છે.

વધુમાં, નોંધાયેલી કંપનીઓ ડિવિડન્ડ અધિકારો, સ્ટોક સ્પિલ્ટ વગેરે જેવી સૂચનાઓ મોકલવા માટે શેરધારકો વિશે માહિતી મેળવવા માટે ડિપોઝિટરીઝનો સંપર્ક કરે છે.

10.6 એનએસડીએલ અને સીડીએસએલ સાથે ડીપીની નોંધણી અને શુલ્ક :

શેર દલાલની કંપની સામાન્ય રીતે ફી અને શુલ્ક, સેવાઓ અને વ્યવસાય કરવાની સરળતા જેવા અન્ય પાસાઓના આધારે રજિસ્ટ્રેશન માટે બે ડિપોઝિટરીઝ વચ્ચે પસંદગી કરે છે.

રોકાણકાર તરીકે, તમે તમારા ડીપી સાથે તપાસ કરી શકો છો કે તેઓ NSDL અથવા CDSL સાથે નોંધાયેલા છે કે કેમ. કેટલાક શેર દલાલ પણ બંને ડિપોઝિટરીઝમાં નોંધાયેલા છે.

NSDL અને CDSL ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ્સ (સ્ટોક બ્રોકર્સ) મારફતે રોકાણકારોને તેમની સેવાઓ પૂરી પાડે છે, તેથી તેઓ રોકાણકારો પાસેથી સીધો ચાર્જ લેતા નથી. ડિપોઝિટરી સહભાગીઓ રોકાણકારો પાસેથી ચાર્જ લે છે અને તેમની પોતાની ફી માળખું હોઈ શકે છે.

તેથી તમે જે ડિપોઝિટરી સહભાગી પસંદ કરો છો તેના આધારે શુલ્ક બદલાશે.

NSDL અને CDSL એ ભારતમાં બે અધિકૃત થાપણદારો છે જે શેરબજારના રોકાણકારોને ડિમેટ ખાતા ઓફર કરે છે. આ ડિપોઝિટરીઝ તેઓ ઓફર કરે છે તે સેવાઓ માટે ફી વસૂલ કરે છે. આ ફી તેમના અધિકૃત ભાગીદાર (ડિપોઝિટરી સહભાગી) દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવે છે જે સામાન્ય રીતે શેર દલાલ હોય છે જેની પાસે તમારું ડિમેટ અને ટ્રેડિંગ એકાઉન્ટ હોય છે.

જ્યારે NSDL અને CDSL ચાર્જ તમામ ગ્રાહકો માટે સમાન હોય છે, ત્યારે અલગઅલગ દલાલ ગ્રાહક પાસેથી અલગ-અલગ ડિમેટ ચાર્જ વસૂલે છે. આ એટલા માટે છે કારણ કે તેઓ ડિપોઝિટરી ચાર્જની ટોચ પર તેમની પોતાની ફી ઉમેરે છે.

10.7 ડિમેટ ખાતા માટે સેબીની સામાન્ય માર્ગદર્શિકા

નીચેની માર્ગદર્શિકા સેબીની સામાન્ય ભલામણો છે જે ભારતમાં તમારું ડિમેટ ખાતું ખોલવા અને ચલાવવા માટે લાગુ પડે છે. આ માર્ગદર્શિકા જાહેર કરવાનો ધ્યેય શેરબજારને વધુ સુરક્ષિત સ્થાન બનાવવાનો છે. કોઈપણ ફેરફારો માટે આ માર્ગદર્શિકાને સતત અપડેટ કરવાની અને કાળજીપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર છે. સેબી માર્ગદર્શિકા અપડેટ કરવાનું ચાલુ રાખે છે.

- તમામ ડિમેટ ખાતાના ચાર્જસ પૂર્વનિર્ધારિત છે જેથી કોઈ શેરદલાલને વધુ શુલ્ક કરવાથી રોકી શકે.
- ખાતાધારક છો તેની ચકાસણી કરવી ફરજિયાત છે.
- ડિમેટ ખાતા માટે સેબીની માર્ગદર્શિકા મુજબ કેવાયસી (KYC) નિયમો અનુસાર તમારા પાન કાર્ડને તમારા ડિમેટ ખાતા સાથે લિંક કરવું ફરજિયાત છે.
- ડિમેટ ખાતું જાળવવા માટે, કોઈ ન્યૂનતમ રકમ જરૂરી નથી.
- ખાતાં ધારક દ્વારા વાર્ષિક શુલ્ક તેમજ ફરજિયાત દલાલી ચાર્જ તરીકે તમારા વેપારની ટકાવારી ચૂકવવાની જરૂર છે.

10.8 સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (SEBI)

સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (SEBI) - ભારતમાં નાણાકીય બજારોનું નિયમનકાર કે જેની સ્થાપના 12મી એપ્રિલ 1988ના રોજ થઈ હતી.

શરૂઆતમાં તે બિન-કાયદેસર સંસ્થા તરીકે સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી, એટલે કે તેનો કોઈ પણ વસ્તુ પર કોઈ નિયંત્રણ ન હતો પરંતુ પછીથી 1992 માં, તેને વૈધાનિક સત્તાઓ સાથે સ્વાયત્ત સંસ્થા જાહેર કરવામાં આવી હતી.

આ નિયમનકારી સત્તા ભારતના જામીનગીરી બજારના નિયમનમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ નિયમનથી સત્તા તમામ મૂડીબજારના સહભાગીઓ માટે નિરીક્ષણ તરીકે કામ કરે છે અને તેનો મુખ્ય હેતુ નાણાકીય બજાર માટે એવું વાતાવરણ પૂરું પાડવાનો છે જે જામીનગીરી બજારની કાર્યક્ષમ અને કામગીરીને સરળ બનાવે છે. સેબી અર્થતંત્રમાં પણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે નાણાકીય બજારના ત્રણ મુખ્ય સહભાગીઓનું ધ્યાન રાખવામાં આવે છે, એટલે કે જામીનગીરી જારી કરનારા, રોકાણકારો અને નાણાકીય મધ્યસ્થી.

1. જામીનગીરી જારી કરનારા

આ કોર્પોરેટ ક્ષેત્રની સંસ્થાઓ છે જે બજારમાં વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી ભંડોળ એકત્ર કરે છે. આ સંસ્થા સુનિશ્ચિત કરે છે કે તેઓને તેમની જરૂરિયાતો માટે સ્વસ્થ અને પારદર્શક વાતાવરણ મળે.

2. રોકાણકાર

રોકાણકારો તે છે જે બજારોને સક્રિય રાખે છે. આ નિયમનકારી સત્તા સામાન્ય જનતાનો વિશ્વાસ પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે ગેરરીતિઓથી મુક્ત વાતાવરણ જાળવવા માટે જવાબદાર છે જેઓ તેમના મહેનતથી કમાયેલા નાણાંનું બજારોમાં રોકાણ કરે છે.

3. નાણાકીય મધ્યસ્થી

આ એવા લોકો છે જે ઈશ્યુઅર અને રોકાણકારો વચ્ચે મધ્યસ્થી તરીકે કામ કરે છે. તેઓ નાણાકીય વ્યવહારોને સરળ અને સલામત બનાવે છે.

સેબીના કાર્યો :

મુખ્ય પ્રાથમિક ત્રણ કાર્યો છે

રક્ષણાત્મક કાર્ય

નિયમનકારી કાર્ય

વિકાસ કાર્ય

1. રક્ષણાત્મક કાર્યો

આ કાર્યો સેબી દ્વારા રોકાણકારો અને અન્ય નાણાકીય સહભાગીઓના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે કરવામાં આવે છે.

કિંમતની હેરાફેરી તપાસવી, આંતરિક વેપાર અટકાવો, વાજબી વ્યવહારને પ્રોત્સાહન આપવું, રોકાણકારોમાં જાગૃતિ ફેલાવવું અને કપટપૂર્ણ અને અયોગ્ય વેપાર વ્યવહારને પ્રતિબંધિત કરવું

2. નિયમનકારી કાર્યો

આ કાર્યો મૂળભૂત રીતે નાણાકીય બજારોમાં વ્યવસાયની કામગીરી પર નિયંત્રણ રાખવા માટે કરવામાં આવે છે.

આ કાર્યોમાં સમાવેશ થાય છે- નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ અને કોર્પોરેટની યોગ્ય કામગીરી માટે માર્ગદર્શિકા અને આચારસંહિતા ડિઝાઇન કરવી, કંપનીઓના હસ્તાંતરણનું નિયમન, એક્સચેન્જોની પૂછપરછ અને ઓડિટ હાથ ધરવા, દલાલ, પેટા દલાલ, મર્ચન્ટ બેન્ક્સ વગેરેની નોંધણી., ફી વસૂલવી, પ્રદર્શન અને શક્તિઓનો ઉપયોગ અને ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીની નોંધણી કરવી અને તેનું નિયમન કરવું

3. વિકાસ કાર્યો

આ નિયમનકારી સત્તા અમુક વિકાસ કાર્યો પણ કરે છે જેમાં સમાવેશ થાય છે પરંતુ તે આ સુધી મર્યાદિત નથી. મધ્યસ્થીઓને તાલીમ આપવી, વાજબી વેપારને પ્રોત્સાહન અને ગેરરીતિઓમાં ઘટાડો, સંશોધન કાર્ય હાથ ધરવા, સ્વ-નિયમન કરતી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહિત કરવી અને બ્રોકર મારફત સીધા AMC પાસેથી મ્યુચ્યુઅલ ફંડ ખરીદો-વેચાણ કરવા.

સેબીના ઉદ્દેશ્યો :

ભારતના શેર બજારના ઉદ્દેશ્યો છે:

1. રોકાણકારોને રક્ષણ

સેબીનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય શેરબજારમાં લોકોના હિતોનું રક્ષણ કરવાનો અને તેમના માટે તંદુરસ્ત વાતાવરણ પૂરું પાડવાનો છે.

2. ગેરરીતિઓનું નિવારણ

આ જ કારણ હતું કે સેબીની રચના કરવામાં આવી હતી. મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો પૈકી, ગેરરીતિ અટકાવવી તેમાંથી એક છે.

3. વાજબી અને યોગ્ય કામગીરી

સેબી મૂડી બજારોની સુવ્યવસ્થિત કામગીરી માટે જવાબદાર છે અને નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ જેમ કે દલાલ, પેટા-દલાલ વગેરેની પ્રવૃત્તિઓ પર નજીકથી નજર રાખે છે.

● સ્વાધ્યાય

● નીચેનો પ્રશ્નોના જવાબ આપો

1. ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થા સમજાવો.
2. ડિપોઝિટરી તેના કાર્યો.
3. ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થાના ફાયદા-ગેરફાયદા દર્શાવો.
4. સેબીની ભૂમિકા સમજાવો.
5. NSDL અને CDSL વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.

● બહુવિકલ્પ પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

1. ડિપોઝિટરીઝ એક્ટ 1996 કયારે અમલમાં આવ્યો ?

(a) એપ્રિલ 1996	(b) 20 સપ્ટેમ્બર 1995
(c) 01 મે 1995	(d) 23 એપ્રિલ 1996
2. ભારતીય જામીનગીરી એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડના અધ્યક્ષની નિમણૂક _____ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

(a) નાણા મંત્રાલય	(b) ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI)
(c) શેર બજાર	(d) ઉપર્યુક્તમાંથી કોઈ નહિ
3. જામીનગીરી એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયાનું મુખ્ય મથક _____ માં છે.

(a) મુંબઈ	(b) નવી દિલ્હી
(c) કોલકાતા	(d) ચેન્નાઈ
4. નીચેનામાંથી કઈ એજન્સી મ્યુચ્યુઅલ ફંડ અને ડિપોઝિટરીઝની ભૌતિક દેખરેખ કરે છે ?

(a) જામીનગીરી એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (સેબી)
(b) નોન બેંકિંગ ફાઇનાન્શિયલ કંપની (NBFC)
(c) ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI)
(d) એસોસિએશન ઓફ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ ઈન ઈન્ડિયા (AMFI)
5. નીચેનામાંથી કયા જામીનગીરી એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયાનું કાર્ય છે ?

(a) વાજબી પ્રથાઓને પ્રોત્સાહન આપો અને જામીનગીરી ટ્રેડિંગ સંબંધિત કપટપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓને પ્રતિબંધિત કરો.
(b) જામીનગીરીની કિંમતની હેરાફેરી તપાસો.
(c) ગૌણ બજારમાં કંપનીઓને તેમના શેર ખરીદવાથી પ્રતિબંધિત કરીને આંતરિક વેપારને પ્રતિબંધિત કરો.
(d) ઉપરોક્ત તમામ

6. જામીનગીરી એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયાએ _____ માટે ઓનલાઇન નોંધણી સિસ્ટમ શરૂ કરી છે.
- (a) સહભાગી નોંધો
(b) ઇન્ફાસ્ટ્રક્ચર ઇન્વેસ્ટમેન્ટ ટ્રસ્ટ (InvIT)
(c) રિયલ એસ્ટેટ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ ટ્રસ્ટ (REIT)
(d) બંને a અને b
7. જામીનગીરી એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ _____ ના રોજ પસાર કરવામાં આવ્યો.
- (a) 30મી જાન્યુઆરી 1982
(b) 30મી જાન્યુઆરી 1987
(c) 30મી જાન્યુઆરી 1992
(d) 30મી જાન્યુઆરી 1990
8. તે શેર બજાર દ્વારા દરેક વ્યવહાર માટે અસાઇન કરેલ નંબર છે અને કરાર નોટ પર પ્રિન્ટ કરવામાં આવે છે.
- (a) PAN નંબર
(b) અનન્ય ઓર્ડર કોડ
(c) કરાર નોંધ
(d) ઉપરોક્તમાંથી કોઈ નહીં
9. તે બેંકની જેમ કાર્ય કરે છે અને રોકાણકાર વતી ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં જામીનગીરી રાખે છે,
- (a) ડિપોઝિટરી સહભાગી
(b) ડિપોઝિટરી
(c) શેર બજાર
(d) ઉપરોક્તમાંથી કોઈ નહીં
10. ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં શેર રાખવાની પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખાય છે
- (a) ડિમ્યુચ્યુઅલાઇઝેશન
(b) ડિમટીરિયલાઇઝેશન
(c) શેર
(d) ઉપરોક્તમાંથી કોઈ નહીં
11. કંપની પ્રાથમિક બજાર દ્વારા મૂડી એકત્ર કરી શકે છે
- (a) ઇકિવટી શેર
(b) પસંદગીના શેર
(c) ડિબેન્ચર્સ
(d) ઉપરોક્ત તમામ
12. _____ એ બચતકર્તાઓ અને ઉધાર લેનારાઓ વચ્ચેની કડી છે, જે બચતકારો અને રોકાણકારો વચ્ચેની કડી સ્થાપિત કરવામાં મદદ કરે છે
- (a) માર્કેટિંગ
(b) નાણાકીય બજાર
(c) મની બજાર
(d) આમાંથી કોઈ નહીં
13. નીચેનામાંથી કયું નાણાકીય બજારનું કાર્ય છે ?
- (a) બચતનું એકત્રીકરણ
(b) ભાવ નિર્ધારણ
(c) નાણાકીય અસ્કયામતોને તરલતા પ્રદાન કરો
(d) ઉપરોક્ત તમામ

14. _____ એ સંસ્થાઓ, સંસ્થાઓ છે જે લાંબા ગાળાનું ભંડોળ પૂરું પાડે છે.
- (a) મૂડી બજાર (b) મની બજાર
(c) પ્રાથમિક બજાર (d) ગૌણ બજાર
15. જ્યારે સંસ્થાકીય રોકાણકારોને જામીનગીરી ફાળવવામાં આવે છે અને કેટલીક પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓને _____ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- (a) પ્રારંભિક જાહેર ઓફર (b) પ્રોસ્પેક્ટસ દ્વારા ઓફર
(c) ખાનગી પ્લેસમેન્ટ (d) વેચાણ માટે ઓફર

જવાબ

1. B	2. A	3. A
4. A	5. D	6. D
7. C	8. B	9. B
10. B	11. D	12. B
13. D	14. A	15. C

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनुं धाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांभ मणे, ने सौने सौनुं आत्म,
दशे दिशांमां स्मित वडे डो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अत्मज्ञ रही अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कडे बुद्ध आंबेडकर कडे, तुं था तारो दीवो;
शारदीय अजवाणा पडोंच्यां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी जेम जणहणे अकलव्यनी शान.

सरस्वतीना मयूर तमारे इणिये आवी गडेके
अंधकारने उडसेलीने उजासना झूल मडेंके;
बंधन नहीं को स्थान समयना जवुं न घरथी दूर
घर आवी मा हरे शारदा दैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध मडेंके, मन मंदिरने धामे
सुषुप्ती टपाल पडोंये सौने पोताने सरनामे;
समाज केरे दरिये डांकी शिक्षण केरुं वडाण,
आवो करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्माण...
दिव्य राष्ट्र निर्माण...
भव्य राष्ट्र निर्माण

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY

(Established by Government of Gujarat)

'Jyotirmay' Parisar,

Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481

Website : www.baou.edu.in